

Gareth Dale: Határok nélküli világ

A szerző áttekinti a menekültkérdés kezelésének utóbbi évtizedeit Európában, ami jobbra a kriminalizálás, a militarizálás és az államilag támogatott vagy szervezett fajgyűlölet története. A német politikai vezetés jelenlegi viselkedését Dale az EU-n belüli német hegemonia kiépítésének és a német vállalati szektor munkaerő-igényének kontextusában értelmezi: olcsó és megfélemlített munkaerő ellenőrzött beszivároztatását látjuk, ami egyben megosztja a belföldi munkásosztályt. A cikk rámutat, hogy a szocialisták számára végső soron nincs más út, mint a következetes szembenállás a határokkal és az emberek szabad mozgásának korlátozásával, valamint a nemzetközi szolidaritás azokkal, akik kénytelenek elhagyni otthonukat 5

Analízis

Artner Annamária: Görögország vergődése az átalakuló világban

A 2015. januári választásokkal hatalomra került baloldali görög kormány megpróbálta új sínre terelni az eurózóna működését. Törekvése kudarccal végződött, és bebizonyosodott, hogy korunkban az Európát uraló gazdasági-politikai erők hallani sem akarnak akár csak a legszerényebb szociáldemokrata értékeket követő megoldásokról sem. A görög válság a globális status quo megrendülésének egyik mozzanata 18

Melegh Attila: Egyenlőtlen cserék felé. Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása

A világ társadalmainak átalakulásában egyre nagyobb szerepet játszik a migráció. Ezért különösen fontos, hogy elemezzük az egyes országok és térségek integrálódását a világ migrációs áramlataiba. A tanulmány felvázolja a makró szintű migrációs fejlődési és integrációs minták alakulását Délkelet-Európában 1950 és 2010 között, és többek között arra keresi a választ, miképpen változott a régió helye a globális rendszerekben? Mivel magyarázhatjuk, hogy a térség különböző részei a nagyon hasonló relatív fejlődési pozícióból egészen eltérő pályát futottak be? Ennek pedig milyen következményei lehetnek a hosszú távú egyenlőtlenségek szempontjából? 43

Tényről tényre

Sógor Dániel: Nem arab és nem tavasz. Nem forradalom és nem polgárháború. A szíriai válság és az „Arab Tavasz” mérlege

Az „Arab Tavasz” s különösképpen a szíriai válság nem az emberi jogok vagy a

demokrácia kérdése körül forgott s forog, hanem globális és regionális érdekek bonyolult hálójában keletkezett és zajlik napjainkban is. A Nyugat elérte, hogy – egyelőre Szíria kivételével – új kormányokra cserélje le a számára már nem megfelelő rendszereket, s egyben szolgálatot tegyen térségbeli szövetségeseinek, Szaúd-Arábiától, Kataron és Törökországon át Izraelig – mindezt úgy, hogy az „átrendezést” az érintett államok erőforrásait felhasználva, társadalmi kárára valósítsa meg..... 82

Történelem

Böröcz József: **Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása**

Az államszocializmus társadalompolitikai és politikai gazdaságtani értelemben vett visszabontásának egyik legfőbb összetevője azon jellegzetességek leépítése volt, amelyek a tőkés világrendszeren belül anomáliává tették az államszocialista alrendszert. E tanulmány azt a kérdést vizsgálja, milyen hatást gyakorolt a hajdani „blokk” államszocialista jellegének megszüntetése a globális munkaerő-vándorlás szerkezetére. A munka pusztá termelési tényezővé silányítása, a kollektív munkavállalói és szociális jogok, illetve alkotmányos biztosítékok lebontása, valamint a korábbi időszakot jellemző utazási korlátok megszüntetése – a rendszervált(oz)(tat)áskor regnáló neoliberais elmélet logikája szerint – a munkaerő gyors és tömeges emigrációját kellett volna előidézzé. Ehhez képest a volt államszocialista „blokk” társadalmi meglehetősen bizalmatlanul, fölöttébb egyenetlen mértékben s viszonylag lassan léptek be a nemzetközi migráció rendszerébe. A szerző ennek globális szerkezeti okait tekinti át az Európai Unió és az Egyesült Államok migrációs geopolitikai érdekeinek összefüggésében..... 108

Lóránd Zsófia: **„Nem osztálykérdés, nem biológiai meghatározottság”. A feminista ellenzék elméleti keretei a Tito alatti Jugoszláviában**

A tanulmány bemutatja, hogyan jelenik meg a nyugati feminizmus az 1970-es évek Jugoszláviájában, és hogyan alakul ki – a hivatalos nőpolitika mellett – a két társadalmi nem egyenjogúságának egy másfajta értelmezése. Az állami nőszervezet maga is többször szembeszállt a felső vezetéssel a nők jogaiért, vagyis aktívan alakította az állami politikát. Sokat emlegetett témák voltak: a nők szerepe a házimunkában, a nők iskolázottsága és részvétele a felsőoktatásban, valamint a nők helyzete a munka világában és otthon, a szexualitást is ideértve. Az új jugoszláv feministák nézetei – tudományos szövegekben – ezekben az években hivatalosan is megjelenhettek, s a feminizmusról nyilvános vita folytatható..... 131

Startvonal

Sipos Balázs: **Az európai államok nyomorúsága. Politikai hisztéria és reprezentációs deficit**

Az Eszméletben ezzel az írásával debütáló fiatal szerző a mai európai politikai helyzetet elemzi, amit a terrorizmus és a fajgyűlölet által felkorbácsolt hisztéria jellemez. Értelmezésében a szélsőjobboldali, etnicista irányzatok előretörése a tizenkilencedik századi nemzetállami nacionalizmusok – amelyek még tartalmaztak univerzalisztikus elemeket – végső szétesésének, illetve a munkásmozgalmi, szocialisztikus gondolat visszaszorulásának következménye. Hogyan lehetséges e helyzetben egy új nemzetközi antikapitalista mozgalom létrehozása?..... 151

Ványi Dániel: **Társadalmi hierarchia és elnyomás. A kritikai szociálpszichológia nézőpontja**

A mai társadalomtudományon belül a kritikai szociálpszichológia sokat tud az emberek közötti valóságos viszonyokról, amelyek az emberek gondolatait, képzetait, érzéseit és ezek következtében viselkedésüket befolyásolják. Követve a szerző áttekintését a kritikai szociológiai irányiról és vitáiról, közelebb jutunk a társadalmi elnyomás és kizsákmányolás, a hatalmi hierarchiák és egyenlőtlenségek, illetve a férfiuralom vagy a szociális dominancia más jelenségeinek megértéséhez 170

Asszociációk

Pogátsa Zoltán: **Az Északi Modell relevanciája Magyarországon**

Az ún. *Északi* vagy *Skandináv Modell* híveként ismert közgazdásznak ez az írása, amelyet a szerző az *Eszmélet* számára ajánlott fel közlésre, eszmeiségében különbözik folyóiratunk (tőke)rendszerkritikus irányvonalától. Közreadásával vitát szeretnénk kezdeményezni arról, milyen reális, *élhető* alternatívát – a letargiából, frusztráltságból való kilábolásra alkalmas ideológiai „kapaszkodót” – kínálhat a rendszerkritikai baloldal az egyelőre a nacionalizmus, az idegengyűlölet és/vagy a szélsőjobboldali romantikus antikapitalizmus zsákutcájába hátráló magyar és kelet-európai társadalmaknak..... 189

Dokumentum

Molnár Erik (1894–1966). A nemzeti kérdés (Magyar Tudomány, 1960. 10. szám, 570–587.); *A Párizsi Kommün (részlet)*. (A marxizmus szövetségi politikája, 1848–1889. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 236–241.)..... 202

Címlapkép: <http://www.movingpeoplechangingplaces.org/key-concepts/migration.html>

Következő számunk tartalmából:

- Feminizmus és történelem
- A kínai „Harmadik Front”
- Az Új Selyemút projektum
- Az emberi jogok „déli” látószöge
- Az iszlamofóbia történeti gyökerei
- Agárdi Péter új könyvéről

E számunk megjelenését a Lukács György Alapítvány támogatta.
Segítségét köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel: +36 30 532 0000) vehetik át.

Határok nélküli világ

Ki emlékszik ma már *Reem Sahwilra*?¹ A palesztin tinédzserre, aki 2011-ben egy libanoni menekülttáborból érkezett Rostockba, s egyike volt azoknak az iskolásoknak, akik idén júliusban találkozhattak Angela Merkel kancellárral. A lány elmondta a kancellárnak, hogy családja éppen kiutasítás előtt áll. A nem túlságosan megrendült Merkel válaszképpen így válaszolt:² „A politika néha nehéz dolog. Sok-sok ezer palesztin él még a libanoni menekülttáborokban. S ha azt mondanánk, »jöhetnek mind«, s hogy »mindenki idejöhet Afrikából is«, nos, akkor az így kialakuló helyzettel nem tudnánk megbirkózni”. Amikor Reem sírni kezdett, Merkel előbb tétovázott, majd megpróbálta a lányt megölelni, végül esetlenül megsimogatta a karját. A *#merkelsimogat hashtag*,^{*} valamint a különböző gúnyolódó rajzok a „simogató” kancellárról azonnal futótűzszerűen kezdtek el terjedni az interneten.

Bizar és szárnalmas jelenet volt ez, de bizonyos értelemben igen figyelemreméltó is. Merkel a CDU vezetője. E párt (bajor testvérpártjával, a CSU-val együtt) fő szervezőereje volt Németországban a menekültellenes bigottságnak és iszlamofóbiának. 1980–81-ben a CDU–CSU emlékezetes hisztériakampányt szervezett a menedéket kérők ellen (akik közül sokan polgárháborúk elől menekültek Libanonból vagy Etiópiából, illetve egy katonai puccs elől Törökországból), „csalóknak” és „segélylesőknek” nevezve őket.

Hasonló kezdeményezések következtek 1986–87-ben, majd a korai kilencvenes években; az utóbbi időszak gyűlöletkampányait elsősorban a CDU pártelnöke, Volker Rühe irodájából irányították. Mindegyik kampányt a menekültekkel szembeni szigorítások követték. Németország bevezette Európa legmesszebbre menő „harmadikország-szabályát”,⁴ amely kiutasította azokat a menekülteket, akik biztonságosnak mondott országból léptek be Németországba, az ország összes szomszédját idesorolva. Kiterjesztették a vízum-kötelezettséget minden jelentősebb számban menekülteket „kitermelő” országra,⁵ egyúttal „szállítási szankciókat” vezettek be, azaz súlyos bírságokat vetettek ki azokra a légitársaságokra, amelyek valakit vízum nélkül

* A közösségi portálokon (Facebook, Twitter, Tumblr, Myspace stb.) használatos keresőszó (a szerk.).

engednek beutazni. E lépések, amelyeket később az egész EU-ban bevezettek, a legtöbb menekült számára lehetetlenné tették, hogy repülővel utazzanak Európába, s így kockázatos tengeri utakra kényszerítették/kényszerítik őket.

Ugyanebben az időszakban Németország táborokat állított föl a menekülteknek, amelyeket magas kerítéssel vettek körül, és ahol az életkörülmények a bentlakók megtörését és megalázását célozták. E politikának Lothar Späth, Baden-Württemberg miniszterelnöke (CDU) volt az úttörője, aki e szavakkal érvelt mellettük: ⁶ „...az afrikai dobok ezt az üzenetet kell, hogy terjesszék: ne gyere Baden-Württembergbe, mert táborban kötsz ki”. A szerencsés kevesek, akiknek mindezek ellenére sikerült menekültjogot kapniuk, egy újabb CDU kezdeményezés nyomán egy évig nem vállalhattak munkát Németországban.

Minden egyes menekültellenes kampányt a rasszista erőszak felángolása követte: pogromok menekültszállók ellen (a leghírhedtebb esetek: Hoyerswerda és Rostock) és rasszista gyilkosságok (török bevándorlók meggyilkolása Möllnben és Solingenben), s emellett az agresszív *völkisch* nacionalizmus visszatérése.

A nyolcvanas években ez utóbbi beszédmód a „beteg” német nemzeti identitás meggyógyításának kérdése köré szerveződött, összekapcsolódva az Überfremdung („idegenek általi leigázás”; egy olyan fogalom, amelyet német nacionalisták használtak előszere-ttel, Max Webertől Joseph Göbbelsig,) korábban tabunak számító koncepciójával. Az Überfremdung-diskurzus, amelyet többek között a CDU-frakcióvezető, Alfred Dregger vezetett be, egyes bevándorló-csoportokat „asszimilálhatatlannak” bélyegzett meg, s különösen a muszlim vallásúak ellen irányult. Dregger Hessen tartományban építette ki hátországát, ahol a CDU-kormányok ebben az évezredben ugyanilyen szellemben folytatták a törvényhozást, betilítva például a közalkalmazottak fátolyviselését. ⁷

Ez tehát az a párt, amelyen belül Merkel a csúcsra jutott, akinek a bevándorlással és a „faji kérdésekkel” kapcsolatos korábbi nézetei teljes mértékben beleillettek e tradícióba. 2010-ben Merkel maga is hozzászólt a bevándorlás és a németországi muszlim kisebbség „integrációjának” kérdéséhez, s pártja ifjúsági szervezetének egyik gyűlésén úgy vélekedett, hogy a multikulturalizmus „teljes mértékben megbukott”. ⁸ „Mi érzelmileg kötődünk a keresztény értékekhez,” prédikált a kancellár, „és akik nem fogadják el ezeket [az értékeket], azoknak fel is út, le is út.” ⁹

Ez év szeptemberéből visszanezve, Merkel „monokulturális” vakbuzgósága 2010-ben, sőt, júliusi viselkedése is Reem Sahwillal szemben, már csupán homályos emlékeknek tűnik egy sötét, régmúltba vesző korból. A Merkel vezette Németország az utóbbi hónapokban az EU legnagyobbik országaként prezentálta magát a balkáni folyosón keresztül Európába érkezett menekültekkel szemben, akik közül sokan

muszlimok. E napokban (2015. szeptember) olyan esetekről is hallunk, hogy menekültek a gyerekeiket Angela Merkelről nevezték el.¹⁰

Mi magyarázza vajon ezt a páfordulást?

Először is, ott van a menekültek szilárd elszántsága, és az a tény, hogy szociális mozgalomként léptek fel. Többször láthattuk azt a figyelemreméltó átmenetet, ahogyan – Sartre kifejezésével¹¹ – „szerialis csoportból” (egyének és családok, akik keresztülkelnek Európán) „fuzionált csoporttá” (olyan társadalmi mozgalom, amely kollektíve birkózik meg az út akadályaival) alakultak át.

Slavoj Žižek számára a menekülteknek ez a mozgalma „rejtélyesen utópisztikus” patológiát mutat.¹² A menekültek „álmaikat mint feltétlen jogukat fogalmazták meg”, azt követelve a hatóságoktól, hogy ne csak „élelmiszert és orvosi ellátást biztosítsanak számukra, hanem szállítsák is el őket az általuk kívánt úti célhoz..., mintha csak az európaiak kötelessége lenne, hogy a menekültek álmait megvalósítsák – amely álmok melleleg a legtöbb európai számára sem elérhetőek”.

De, kérdezhetjük, ha a menekülteket utópisztikus vágyak hajtják, tulajdonképpen mi ezzel a baj? Ahogy Žižek cikkének egyik kritikusa írta, „miféle lacaniánus az, aki azt mondja másoknak, hogy mondjanak le valamilyen vágyukról, csupán azért, mert az nem elérhető?”¹³

A valóságban a menekültek nem támasztottak irreális követeléseket az európai államokkal szemben, hogy szállítsák el őket, hanem magyrészt maguk jutottak keresztül Európán, maguk fizették jegyeiket, majd amikor valahol megakadályozták őket a továbbhaladásban, egy részük elkezdett „fuzionált csoportként” fellépni: szembeszállt a határőrséggel, együtt vonult az autópálya mentén, és így tovább.

Magyarországon,¹⁴ ahol a hatóságok végül mégis buszokat bocsátottak rendelkezésükre, a menekültek egyes csoportjai a társadalmi mozgalmak szokásos módján jártak el: csoportok alakultak ki, ahol megvitatták, hogy mi a hatóságok szándéka. Higgyünk-e nekik, hogy a buszok valóban Ausztriába mennek? Vagy pedig ez félrevezetés, s valójában táborokba akarnak minket zárni? Végül a legtöbben felszálltak a buszokra. Ez azonban kétségbeesett realisták kockázatos választása volt, nem pedig önelégült és elkényeztetett utópistaké.

A menekültek mozgalma öröndetes és pozitív visszhangra talált az Európában tapasztalható kollektív reakcióban. A mindennapi idegengyűlölethez (és menekültellenes gyűlölethez) szokott közbeszédben a szolidaritásnak és a könyörületnek ez a hirtelen kirobbanása katarzisként hatott.

Németországban a felebaráti szeretet kitörése különösen feltűnést keltett. Ama vágnak is kifejezése volt egyben, hogy végre valaki szálljon szembe az ország sovinizmusával: a CDU említett kampányaival és a közelmúlt rasszista előretörésével. Az utóbbihoz sorolhatjuk az iszlámofób és fajgyűlölő politikai pártok megjelenését (mint amilyen a *Szabadságpárt [Bürgerrechtspartei für mehr Freiheit und Demokratie*

– *Die Freiheit*] és az *Alternativa Németországnak* [*Alternative für Deutschland*]), a *PEGIDA*¹⁵ [*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*] utcai mozgalmat és a menekültotthonok elleni támadások sokaságát ezekben a hónapokban – ez utóbbiak ma is folytatódhatnak –, amelyek a náci szimbólumok falra festésétől az épületek felgyújtásáig terjednek.

Merkel, úgy tűnik, egyszerűen a közvélemény után eredt.¹⁶ A németek kb. 40 – egyes felmérések szerint akár 60 – százaléka, erősen szorgalmazta a menekültek százezres nagyságrendben való befogadását. De itt többről van szó. Merkel ravasz politikus, és nem a közvéleménykutatások rabja. Akkor mi magyarázza fordulatát?

A választ három elemzési szinten próbálhatjuk megmagyarázni: párt/kormány, állam/EU és politikai gazdaságtan. Az első a CDU jelenlegi pozíciójával kapcsolatos, tudniillik, hogy a párt a német nagykoalíció domináns fele. Merkel megpróbálta a CDU-t annak hagyományos vonalán tartani. A párt kényszeresen fajgyűlölő szárnyának megtartásához természetesen némi manőverezésre volt szüksége, de Merkel az alább kifejtendő okokból egy viszonylag expanzív bevándorlási politikát kezdett el képviselni.

Ezen túlmenően, minthogy a nemzet jó híre külföldön erős csorbát szenvedett a fasiszta és iszlamofób erőszak fellángolása miatt, Merkel megérezte, hogy eljött a korrekció pillanata, vagyis a menekültbarát hangulat számára lehetőséget ad arra, hogy új határvonalakat húzzon meg, s megakadályozza a CDU tovább sodródását a fajgyűlölő jobboldal felé, valamint megerősítse saját vezetői pozícióját. Ezáltal sikeresen helyreállította a görög válság kezelése miatt a nemzetközi liberális közvélemény szemében megromlott jó hírét – a sajátját és kormányáét egyaránt.

Machiavelli fölvetésére, hogy a „fejedelemnek” az fontosabb-e, hogy szeressék, vagy hogy féljenek tőle, eszerint a megfelelő válasz az, hogy az utóbbit kell választania, de vigyáznia kell, hogy ne váltson ki gyűlöletet. Ami talán közhely, de mégis van benne valamennyi igazság, és Merkel, úgy tűnik, igen megszívelte ezt az igazságot.

A második elemzési szint az EU-val és Németországnak az EU-n belüli szerepével kapcsolatos. A menekültek mozgása kis híján az európai integráció két tartópillére – Schengen¹⁷ és Dublin¹⁸ – összeomlásához vezetett. S ezek egyáltalán nem másodlagos kérdések. Az emberek mozgásának kontrollja a modern államhatalom sarokköve.

Válságos pillanat ez az EU számára, ami ráadásul hozzáadódik az euró már régóta zajló válságához. Berlin számára azonban a veszélynek ez a pillanata egyben lehetőség. „Ha bátran lépünk és tartjuk az irányt, egy összeurópai megoldás elérhetőbbé fog válni”, mondta Merkel a Bundestagban, s egyben figyelmeztette európai partnereit: ha a helyzetet nem lennének képesek kezelni, az alapjaiban rendítené meg az EU-t.¹⁹

Dublin és Schengen kettős válsága Berlinnek lehetőséget adott arra, hogy átvegye a kezdeményezést, megragadja a helyzetben rejlő lehetőséget, és „rákényszerítse másokra akaratát”. Rövid távon a németek terve, hogy egyfajta *ad hoc* kvótarendszer révén, „megszégyenítéssel és zsarolással rávegyék európai partnereiket a menekültválság terheinek megosztására”. Később, e terv szerint, az EU menekült- és bevándorlási politikája is alapvetően újraíródik majd, ami lehetőséget ad magának az uniónak az újratervezésére is.

A menekülteket üdvözlő tömegek képe Münchenből, szembeállítva a magyarországi erőszakkal, a francia hezitálással, valamint a britek ellenségességével, remek háttérrel biztosított Merkel húzásának, hogy más álláspontot foglaljon el, mint a legtöbb EU-vezető, s biztosítsa, hogy a hamarosan sorra kerülő tárgyalásokon partnerei fölébe kerekedhessen.²⁰

Középtávon Németország vezető szerepe Európában csak akkor tartható fenn, ha továbbra is a legnagyobb gazdaság marad – ám ez a státusza megkérdőjeleződött. S ezen a ponton meg is érkezünk a harmadik elemzési szinthez: a *demográfia* kérdéséhez. Németország lakossága a jelenlegi alacsony termékenységi rátával (1,4 gyermek/nő, szemben a franciaországi 2-vel és a brit 1,8-cal), az Európai Bizottság előrejelzése szerint a 2013-as 80 milliőről 2060-ra 70 millióra fog süllyedni, miközben Nagy-Britanniáé 64-ről 80 millióra nő.²¹

A 15 év alatti németek aránya hamarosan 13% alá esik, ami az egyik legalacsonyabb arány a világon, és az ország igencsak „őszülőfélben” van: az átlagéletkor elérte a 46 évet, ami Japán után a második legmagasabb a világon. A 2,8 milliós hivatalos munkanélküliség ellenére a német vállalatok 46%-ának gondot jelent megfelelő munkaerőt találni,²² és nem tűnik úgy, hogy a helyzet javulna: az egyik kutatóintézet előrejelzése szerint 2020-ra kétmillió, 2040-ben pedig már 4 millió szakmunkás fog hiányozni a német gazdaságból.

A tömeges bevándorlás hiánya, a szakmunkáshiány és a hosszabb távon ható, emelkedő függőségi ráta azzal fenyeget, hogy megfojtja a német gazdasági növekedést. A szomszédos kelet-közép-európai országok nem tudnak elegendő mennyiségű munkaerőt szolgáltatni, mivel maguk is demográfiai lejtőn vannak. Innen a nyomás, hogy a menekülteket gazdasági bevándorlókként „használják föl”. A Spiegel szerint, a német üzleti körök „a bevándorlók új hullámában lehetőséget látnak arra, hogy a vállalatok végre növekedni tudjanak, és biztosítsák hosszú távú sikerességüket. Sokan azt követelik, hogy egyszerűsítsék le a bürokratikus eljárásokat, hogy az újonnan érkezettek hamarabb beléphessenek a munkaerőpiacra.”²³

Az ilyen jellegű lobbizás már jóval a mostani „menekültválság” előtt is nyilvánvaló volt, és a *Német Munkaadói Egyesületek Konföderációja*, valamint számos óriásvállalat – mint pl. a *Daimler* – nyomására a kormány többször is módosította a vonatkozó jogszabályokat,²⁴ hogy

elősegítse a menekültek és a menedékjog-kérők gyorsabb integrációját a német munkaerőpiacon. A menekülteket, ahogy a szociáldemokrata munkaügyi miniszter, Andreas Nahles mondta,²⁵ gyorsított eljárással munkába kell állítani.

Röviden, azt láthatjuk, hogy Berlin kihasználja a menekültek iránti szolidaritás megnyilvánulását a németországi munkaerő-állomány megfiatalítására és kibővítésére.

A menekültek és a „gazdasági bevándorlók” közötti megkülönböztetés összerosását gyakran az érkezők motivációjával vagy tapasztaltságával magyarázzák. Valójában az „összerosás” a mai világrendszer velejárója, s azt egyes államok stratégiai szempontok szerint alkalmazzák.

Milyen társadalomelméleti fogalmakkal ragadhatók meg ezek fejlemények? Slavoj Žižek ekként vélekedik: „A menekültek az ára a globalizált gazdaságnak, ahol az áruk – ellentétben az emberekkel – szabadon áramolhatnak. Átjárható határok, amiket elárasztanak a külföldiek –immanens velejárója ez a globális kapitalizmusnak.”

Kissé bizarr gondolat egymás mellé helyezni a menekülteket és az átjárható határokat; föltételezi, hogy a menekültek kérdése és a globalizáció összetartozik (jóllehet számos nagy léptékű menekültmozgás az előző században éppen a deglobalizáció periódusaival esett egybe). Számomra azonban az a kapcsolat érdekes, amit ez a fajta érvelés tételez a kapitalizmus és a „légies” határok között. Itt a globalizációról és migrációról szóló irodalom egyik gyakori motívumával van dolgunk: a „biznisz” mozgékony, fluid; a tőkemozgás ösztönzi a munkaerő mozgását; ezért a tőke érdeke a munka mobilitása; a tőke egész népcsoportokat mozdit meg és kever össze a glóbuszon.

A migráció dialektikáját – e felfogásban – keresztül szövi az államok és a tőke dichotómiája. Hegelt megfordítva, itt a civil társadalom fejlődése univerzális, míg az államé partikuláris. Ahogyan egy standard tankönyv fogalmaz a témában: „A gazdasági kényszerek a migráció szabadságának irányába, míg a politikai, jogi és biztonsági szempontok a nagyobb mértékű ellenőrzés irányába fejtik ki hatásukat”.²⁵

Žižek máshol úgy érvelt, hogy „a „politikai gazdaságtan kritikájának” újraélesztése napjaink kommunista politikájának *sine qua non*-ja”.²⁶ Ez csakis helyeselhető jelszó. A gyakorlatba való átültetése azonban Žižek érvelésével ellentétes képet mutat a nemzetközi migrációról.

Az egyszerűség kedvéért itt csak a migráció domináns formájával foglalkozom: a munkaerőével, vagyis a munkaerő globális körforgásával. Ahhoz, hogy az értéktörvény érvényesülni tudjon, a munkaerőnek, elvben, áruként kell megjelennie, ami korlátlan mobilitást föltételez. „A specifikus munkák iránti közömbösség” – mint Marx írta – „olyan társadalomnak felel meg, ahol az egyének könnyedén átválthatnak egy adott munkáról egy másikra, és ahol az éppen végzett munka specifikus jellege véletlenszerű, azaz közömbös számukra”.²⁷

A bér munka univerzális, általánosított munka. Elvontan tekintve, az általa kifejezhető tevékenység és mobilitás korlátok nélküli, tetszőleges munkáltatóhoz tapadhat hozzá. Valójában azonban a tőkével szemben álló munka, a munkások nem homogének. A ténylegesen létező munkások reprodukálni kényszerülnek önmagukat, azaz a munkaerő sajátos tulajdonságokkal rendelkező emberek formájában létezik, akik specifikus képességekkel bírnak. Ahhoz hogy ez a munkaerő többletet hozzon létre, a termelés és a mozgás ellenőrzése elengedhetetlen.

A munkaerő-kínálat egyik szabályozója a munkanélküliek „tartalék-hadserege”. Ez a felhalmozási folyamat kettős tendenciájának fluktuáló függvénye: a tőke szüntelenül nagyobb érték-többlet-tömeg kitermelésére törekszik, aminek eléréséhez mind több munkaerőt igényel; ezzel párhuzamosan viszont a tőke (relatív értelemben) folyamatosan munkaerőt tesz feleslegessé. A munkaerő kínálat, ára és sajátosságai szabályozásának – valamint a munkások munka- és életkörülményei menedzselésének – további aspektusait az állam vállalja magára.

E tekintetben az államoknak két elkülönülő „gazdasági” kényszert kell közvetítenük: ép állapotban kell tartaniuk és újra kell termelniük a munkaerőt, valamint biztosítaniuk kell kínálatát és mobilitását (rugalmasságát), s ki kell alakítaniuk azokat a struktúrákat is, amelyek kitermelik a standard, egymással felcserélhető munkaerőt, ami a tőkés munkamegosztáshoz elengedhetetlen.

A társadalmi újratermelés menedzselése gyakran összeütközésbe kerül a munkaerő szabad mozgásának követelményével. Ez az ellentét fejeződik ki a polgári politikai gondolkodás két ikereszméjében: míg a *liberalizmus* a hangsúlyt a mozgásszabadságra, az esélyegyenlőségre és az univerzális jogokra helyezi, a *konzervativizmus* a társadalmi stabilitást és ellenőrzést részesíti előnyben. E két mozzanat, tehát a munkaerő szabad áramlását és a társadalmi stabilitást biztosító politika, a részletek tekintetében összeütközésbe kerül egymással, jóllehet alapjuk közös.

A munka oldaláról nézve, a munkások szüntelen küzdelmet folytatnak munkaerejük értékével, a munka szabad mozgásának szabályozásával és normáival, valamint a munkanélküliek tartalék-hadseregének körülményeivel kapcsolatban. Adott esetben támogatják például a munkaerő-piaci „rugalmatlanságot”, hogy megvédjék munkakörülményeiket, míg máskor megpróbálják megakadályozni – David Harvey szavaival²⁸ – „a hagyományos segélymechanizmusok és életformák” elpusztítását a szolidaritás szigeteinek kialakításával: „a segítségnyújtás bonyolult rendszereit a családokon és közösségeken belül”.

A bérmunkások egyben „körbejárják a bolygót, hogy elmeneküljenek a tőke pusztítása elől, s kibújjanak a kizsákmányolás legrosszabb aspektusai alól.” Természetesen a tőke saját hasznára fordítja a „munkások szüntelen kutatását egy jobb élet után”, s a munka mozgásának

szabályait saját igényei szerint alakítja. A migráció mindazonáltal a munkások bővülő anyagi és kulturális horizontjának kifejeződése és egyben eszköze is.

A munkások – szubjektivitásuk e konkrét kifejeződésén túl –, amelyben szabadok, formális, elvont szubjektivitással is rendelkeznek: a jogrendszerben mint jogi személyek és mint tulajdonuk (munkaerejük) birtokosai jelennek meg.

A munkásmozgalom szervezetei történetileg az állampolgári jogok kibővítésének élharcosai voltak, csakúgy, mint a „szociális jogok” (a jóléti rendszer) esetében. A jogok, a jog által szentesített hatóságok és az állampolgárság azonban egyúttal jogi ruházatát adják a kizsákmányolás és az uralom struktúráinak.

Az állampolgárság és az állampolgári jogok nem egyetemesek, hanem államok tulajdonságai, amelyek közvetítik a megfigyelés és a társadalmi kontroll mechanizmusait, s az állampolgárságot és a jogokat eszközként használják fel a lakosság megosztására, szelektív privilegizálására és menedzselésére.

Az amerikai alkotmánytól a Joseph Chamberlain-féle *Natal Formula** – ami a bevándorlás feltételül egy európai nyelv ismeretét szabta meg Ausztráliában, hogy az ország fenntarthassa „fehér jellegét”, anélkül hogy formálisan áthágná az egyenlő bánásmód elvét – és a „dokumentálatlan” bevándorlók jogfosztásáig, a szabadságjogokat az államok szelektíven adagolják. Habár e jogok formálisan egyetemesek, a hatalom a valóságban sajátos és diszkriminatív módon forgatja őket.

A munkásmozgalmat meghatározta az a körülmény, hogy az állampolgárság és a parlamentáris demokrácia, miközben kibővíti a munkások és szervezeteik lényegi cselekvési terét, egyszerismind erősíti azokat a „gazdasági” kapcsolatokat, amelyek béklyókban tartják őket.

Történetileg nézve, a munkások kiharcolták az állampolgári és politikai jogok kiterjesztését, amikkel eredetileg csak a kiváltságos osztályok rendelkeztek. E jogokat azonban államok alkotják meg, alkalmazásuk a munkások egyénekként való bevonását jelenti a politikai közösségbe. Az állampolgárság és a demokrácia intézményeinek kifejlődése a munkásokat egy osztályokon átívelő, „elképzelt közösségbe”²⁹ integrálta, s e folyamat a bevándorlókat mint „másokat”, sőt, mint „deviánsokat”, a társadalmi kontroll tárgyait rögzíti.

Ilyenformán a bevándorlás ellenőrzése az állami szuverenitás egyik fő pillérévé vált: hogy ki hova tartozik, azt az állam dönti el, amelynek hatalmában áll megalkotni, megváltoztatni és ellenőrizni a

* A J. Chamberlain gyarmatügyi minisztersége idején (1897) először a dél-afrikai *Natal* gyarmaton bevezetett törvény az indiai bevándorlókkal szemben, amelyet 1901-ben, az ázsiai immigráció megakadályozása érdekében, az *Ausztrál Államszövetség* törvénykezése is bevezetett. (A szerk.)

vonatkozó szabályokat; falakat emelni vagy ledönteni; folyamatosan újradefiniálni, ki van „bent” és „kint”, hogy ki „gazdasági bevándorló”, ki „menekült”, mely „etnikumokat” látják szívesen, és melyeket tekintik „deviánsoknak”.

A késő tizenkilencedik század meghatározó időszak volt ebben a kérdésben. Egyszerre volt az imperialista expanzió és a „tudományos” rasszizmus hegemoniájának, a többitnikumú hierarchiák egy-egy nemzetállamon belüli újraalkotásának, az ipar és a jóléti rendszer fokozott állami ellenőrzésének, illetve a „szociális kérdés” kikristályosodásának korszaka. Mindezek kontextusában a nemzetállami infrastruktúrák kialakítása lehetőséget adott arra, hogy az osztálykonfliktusokat a munkaerőpiac szabályozásának kérdései körül – és mindenekelőtt a bevándorlás ellenőrzésén keresztül – intézményesítsék. Az állam a külföldiekkel szembeni munkaerő-piaci diszkrimináció bevezetésével mint a belföldi munkaerő védelmezője mutathatta be önmagát.

A nemzeti munkaerőpiac szabályozása kísérlet volt az államok részéről arra, hogy szembeszálljanak a felforgató internacionalizmussal – ami például az ír munkásoknak a modern brit szakszervezetekben való tömeges részvételében, vagy az *I.* és *II. Internacionálé* létrehozásában nyilvánult meg –, azáltal, hogy demarkációs vonalat húztak az állampolgárok és az idegenek között. Sokan emlékeznek 1914 augusztusára, mint az európai munkásmozgalmon belüli internacionalizmus bukására,³⁰ kevesebb szó esik azonban arról, hogy napjainkban a bevándorlással kapcsolatos relatíve internacionalista álláspontról elmozdulás megy végbe a korlátozások, az „elsőbbséget a belföldieknek a munkaerőpiacon” elve felé.

E gondolatok jelentős visszhangra lelnek napjainkban is: lásd például Bernie Sanders* szembenállását a nyitott határokkal, mondván, hogy ezek „a nemzetállam megszüntetésével fenyegetnek”. Vagy vegyük Žižeket. A szlovén szerző számos kérdésben valóságos képromboló, az utópisztikus merészség képviselője, aki éles gúnnnyal szól azokról a langyos „antikapitalistákról”, akik a rendszer ilyen vagy olyan „túlkapásait” ostorozzák, ám implicit céljuk végső soron csupán a rendszer „szabályozása”, mivel megbéklyózza őket, hogy nem képesek megkérdőjelezni „a liberális-demokratikus kereteket, amiken belül e túlkapásokkal szembe kellene szállni”³².

Ám a bevándorlás korlátozásával kapcsolatban Žižek hasonló módon „képtelen” a „keretek” megkérdőjelezésére. Kritizálja radikalizmusukért a nyitott határok híveit, s felszólítja az EU-t, hogy..., nos, hogy tegye azt, amit természetéből adódóan amúgy is tenne: „vezessen be átlátható szabályokat” a bevándorlással kapcsolatban, tagadja meg a

* Amerikai politikus, demokrata párti szenátor (1941), az 2016-os elnökválasztás egyik hivatalos elnökjelöltje. (A szerk.)

menekültektől, hogy megválasszák célszágukat, és ragaszkodjon ahhoz, hogy tiszteljék „a nyugat-európai életformát”. E szabályokat, teszi hozzá, „nyíltan ki kell mondani, és be kell tartatni, ha kell, elnyomó intézkedésekkel is”.³³

A liberális-demokratikus *mainstream* számára a válság a „menekültek áradatának” válsága, amit bevándorlás-korlátozással és a „nyugat-európai életforma” szilárd megvédésével kell megoldani. De nyilvánvaló, hogy a valóság ennek az ellenkezője. A válság éppen ennek az „életformának” a megnyilvánulása: gondoljunk arra, ahogyan a nyugat-európai államok részt vettek Irak kivéreztetésében (s ezáltal megteremtették azokat a feltételeket, amik között az Iszlám Állam lét-rejött)³⁴, illetve magára a bevándorlás-korlátozás rendszerére.

E rendszer – *pace*, Sanders – a származási ország szerinti osztályozáson keresztül a munkáltatóknak kedvez, ráerősít a „faji” hierarchiákra, s a dokumentumokkal nem rendelkezőket a folyamatos alávetettség helyzetébe taszítja. 2005 óta az USA-ban több bevándorló került „illegális” kategóriába, mint a különféle legális státuszokba összesen.³⁵ A kialakult megosztottságot azután lehet naturalizálni, vagy kulturális és nemzeti sztereotípiák fogalmaival illetni, miközben valójában a bevándorlásra vonatkozó korlátozások rendszere termeli ki őket. Az eljárás járulékos célja, hogy fegyelmesse a belföldi bérmunkásokat, s körükben szolidaritás helyett gyűlölködést és rivalizálást gerjessen.

A nyitott határok megteremtése olyan gyakorlati javaslat, amely nemcsak etikai, hanem egyben politikai, társadalmi és gazdasági alapokon is nyugszik.³⁶ Az emberek általában nem szeretnek más országba költözni, hiszen kulturális sajátosságaik, társadalmi és családi kötelekeik otthonukhoz kötik őket. Ami ennél is fontosabb: a határok megnyitása nem valamiféle elvont jog önmagában álló követelése, hanem összekapcsolódik a forradalmi változás tágabb folyamataival, s része „a közjavakért folytatott küzdelemnek”. Nélküle a bevándorlási politika ördögi köre tovább folytatódik: a zsilipeket időnként megnyitják, majd egyszer csak elzárják. Európában a szeptemberi első (részleges) határmegnyitási reakciók után az inga máris visszafelé lendült a szigorúbb ellenőrzés felé. Magyarországon a pengedrőbtől készült „vasfüggöny” már teljes hosszában felállt. Németország átmenetileg lezárta határait,³⁷ és bejelentette, hogy a menedékjogért folyamodók korábbi pénzbeli juttatásait természetbeliekre kívánják lecserélni, a Balkánról érkezett menekültek mindegyikét vissza fogják utasítani, s az egyszer már visszautasítottakkal szemben ötéves belépési tilalmat vezetnek be.

Merkel bejelentette (ritka egyetértésben Žižekkel), hogy azokkal a bevándorlókkal, akik az országban maradhatnak, „világosan tudatni kell, milyen szabályok uralkodnak ebben az országban. Nem engedjük, hogy újabb milliók jöjjenek.”³⁸ Egy ismert CSU-képviselő

pedig egyenesen odáig ment, hogy felvetette a szíriai menekültek kitoloncolását,mondván: „Szíriában is vannak biztonságos régiók”.³⁹

Németországban és Európa más részein a baloldal megpróbál szembeszállni ezekkel a támadásokkal, hogy a menekülteket szívesen fogadják és segítségben részesítsék. Emellett azt is követeli, hogy az európai államok szabadítsák föl a szükséges forrásokat. De hosszabb távon ezek az erőfeszítések csupán cseppek a tengerben, ha nem sikerül a bevándorlás-korlátozási intézkedésekkel szembeni diffúz ellenérzéseket normává, szilárd beállítódássá, végső soron *társadalmi mozgalom*má átformálni.

Jegyzetek

- 1 Angela Merkel comforts sobbing refugee but says Germany can't help everyone, *The Guardian*, 2015. július 16. <http://www.theguardian.com/world/2015/jul/16/angela-merkel-comforts-teenage-palestinian-asylum-seeker-germany>
- 2 Angela Merkel makes a 14-year old Palestinian girl cry by telling her she is not welcome in Germany, *Mondoweiss*, 2015. július 16. <http://mondoweiss.net/2015/07/palestinian-telling-welcome>
- 3 Protection of, or protection from, refugees?, *Refugees Magazine*, 1995. szeptember 1. <http://www.unhcr.org/3b543d444.html>
- 4 Maryellen Fullerton: *Failing the Test: Germany Leads Europe in Dismantling Refugee Protection*. <http://www.tilj.org/content/journal/36/num2/Fullerton232.pdf>
- 5 Why Boat Refugees Don't Fly!, *Gapminder Foundation*. <https://www.youtube.com/watch?v=YO0IRsfrPQ4>
- 6 Asylum in Deutschland: A Second Battle for Survival. <http://alfabus.us/asylum-in-deutschland-a-second-battle-for-survival/>
- 7 Muslim city employee resigns over burqa ban. *Deutsche Welle*, 2011. február 3. <http://www.dw.com/en/muslim-city-employee-resigns-over-burqa-ban/a-14810752>
- 8 The end of multiculturalism, Islamophobia and the role of NATO. *Al Arabiya News*, 2010. november 23. <http://www.alarabiya.net/views/2010/11/23/127119.html>
- 9 Joel Kotkin: Who's Racist Now? Europe's Increasing Intolerance. *Forbes*, 2010. október 18. <http://www.forbes.com/sites/joelkotkin/2010/10/18/whos-racist-now-europes-increasing-intolerance/>
- 10 In Germany, grateful refugee names her child 'Angela Merkel'. *Reuters*, 2015. Augusztus 14. <http://www.reuters.com/article/2015/08/14/us-europe-migrants-merkel-baby-idUSKCN0QJ1F220150814>
- 11 Sartre, Jean-Paul 2004: *Critique of Dialectical Reason: Theory of practical ensembles*. London, Verso Books
- 12 Slavoj Žižek: The Non-Existence of Norway. *London Review of Books*, 2015. szeptember. 9.
- 13 Sam Kriss: Building Norway: a critique of Slavoj Žižek. <https://samkriss.wordpress.com/2015/09/11/building-norway-a-critique-of-slavoj-zizek/>

- ¹⁴ John Domokos: Refugees, Hungarians and me: walking together, transformed together. *The Guardian*, 2015. szeptember 11.
- ¹⁵ Anthony Fano Fernandez: Germany's New Far Right. *Jacobin*, 2015. február 20. <https://www.jacobinmag.com/2015/02/germany-far-right-pegida/>
- ¹⁶ Why Angela Merkel is so generous to the refugees, *Euractiv.com*, 2015. szeptember 9. <http://www.euractiv.com/sections/justice-home-affairs/why-angela-merkel-so-generous-refugees-317460>
- ¹⁷ Schengen: Controversial EU free movement deal explained, *BBC News*, 2015. szeptember 14. <http://www.bbc.com/news/world-europe-13194723>
- ¹⁸ What is the Dublin system? <http://www.ecre.org/topics/areas-of-work/protection-in-europe/10-dublin-regulation.html>
- ¹⁹ Merkel im Bundestag: Deutschland soll in Flüchtlingsfrage vorangehen, *Spiegel Online*, 2015. szeptember 9. <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fluechtlinge-merkel-sieht-deutschland-in-vorbild-rolle-a-1052067.html>
- ²⁰ Why Angela Merkel is so generous to the refugees, *Euractiv.com*, 2015. szeptember 9. <http://www.euractiv.com/sections/justice-home-affairs/why-angela-merkel-so-generous-refugees-317460>
- ²¹ Robert Peston, Why Germany needs migrants more than UK, *BBC News*, 2015. szeptember 7., <http://www.bbc.com/news/business-34172729>
- ²² Why Angela Merkel is so generous to the refugees, *Euractiv.com*, 2015 szeptember 9. <http://www.euractiv.com/sections/justice-home-affairs/why-angela-merkel-so-generous-refugees-317460>
- ²³ Rx for Prosperity: German Companies See Refugees as Opportunity, *Spiegel*, 2015. Augusztus 27. <http://www.spiegel.de/international/germany/refugees-are-an-opportunity-for-the-german-economy-a-1050102.html>
- ²⁴ Lásd a 23. sz. jegyzetet.
- ²⁵ James F. Hollifield (ed.) 2014: *Controlling Immigration, A Global Perspective*. Stanford University Press
- ²⁶ Žižek, Slavoj 2011: *Living in The End of Times*. London, Verso Books
- ²⁷ Marx, Karl: *Grundrisse*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1857/grundrisse/ch01.htm>
- ²⁸ Harvey, David 2007: *The Limits to Capital*, London. Verso Books
- ²⁹ Anderson, Benedict 1991: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1991. Magyarul: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.
- ³⁰ Marcel Liebman: 1914: *The Great Schism*. <https://www.marxists.org/archive/liebman/1964/xx/schism.htm>
- ³¹ Bernie Sanders: "Open Borders": A Gimmick, Not a Solution, 2015. augusztus 5. <https://berniesanders.com/open-borders-a-gimmick-not-a-solution/>
- ³² Slavoj Žižek: A Permanent Economic Emergency. *New Left Review* 64. July-August 2010. <http://newleftreview.org/II/64/slavoj-zizek-a-permanent-economic-emergency>
- ³³ Lásd a 12. sz. jegyzetet.
- ³⁴ David Mizner: Don't Blame Islam. *Jacobin Magazine*, 2015. január 30. <https://www.jacobinmag.com/2015/01/united-states-saudi-arabia-isis/>
- ³⁵ Bridget Anderson, Nandita Sharma, Cynthia Wright: Why no borders? *Refuge*, 2009. <http://refuge.journals.yorku.ca/index.php/refuge/article/view/32074>
- ³⁶ Lásd a 35. sz. jegyzetet.

- ³⁷ Flüchtlingskrise: Deutschland führt vorübergehend Grenzkontrollen ein, Spiegel Online, 2015. szeptember 13. <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fluechtlinge-deutschland-fuehrt-voruebergehend-grenzkontrollen-ein-a-1052704.html>
- ³⁸ Merkel im Bundestag: Deutschland soll in Flüchtlingsfrage vorangehen, *Spiegel Online*, 2015. szeptember 9. <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fluechtlinge-merkel-sieht-deutschland-in-vorbild-rolle-a-1052067.html>
- ³⁹ Zuwanderung: CSU-Politiker will Flüchtlinge auch nach Syrien abschieben, *Spiegel Online*, 2015. szeptember 8. <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/csu-max-straubinger-will-fluechtlinge-nach-syrien-schicken-a-1051970.html>

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: <https://www.jacobinmag.com/2015/09/refugee-crisis-merkel-europe-germany/>)

<http://www.massimomion.com/wp-content/uploads/2015/06/EUROPEAN-PROGRAMME-FOR-MIGRATION-featured-image-960x514.jpg>

Görögország vergődése az átalakuló világban

Előszó

Az Európába irányuló, 2015 őszétől fellendülő migráció gyorsan fedtetett minden más európai vonatkozású hírt a médiában. Holott az év első felében lejátszódó – ki tudja, immár hányadik – „görög válság” is jelentős tanulságokkal szolgált Európa jövőjére nézve. A görög helyzet ideiglenes konszolidálódását érdemes kihasználni arra, hogy számvetést készítsünk Görögország és az EU viszonyáról. E viszonyt első megközelítésben a görög adósságválság határozza meg. A görög eladósodás okai azonban nagyrészt az eurózóna immanens ellentmondásaiban gyökereznek, amelyek megkérdőjelezzik a jelenlegi formájú valutaunió hosszabb távú fenntarthatóságát. Az eurózóna problémái viszont az európai gazdaság hierarchikus jellegéből sarjadnak, amely hierarchiából Németország vezető és diktáló erőként emelkedik ki. Ez az európai helyzet pedig a globális architektúrába ágyazódik, aminek egyik jele a görög válságot is elhomályosító, 2015 nyarán meginduló migránsáradat. Az év első felében lezajlott görög-eurózóna vita, illetve a görög adósságválság bemutatása kapcsán ezért óhatatlanul e mélyebb problémaköröket is érintenünk kell.

Az eladósodással és megszorításokkal, csökkenő GDP-vel, súlyos munkanélküliséggel és szegénységgel sújtott Görögországban a választópolgárok 2015 januárjában a radikális baloldali pártszövetséget, a *Szirizát* juttatták hatalomra. A Sziriza választási programjának két pillére az adósságteher enyhítése és a hitelezők (az *IMF*, az *Európai Bizottság* és az *Európai Központi Bank* – a „trojka” vagy az „intézmények”) által szorgalmazott megszorításoknak véget vető *keynesianus* gazdaságpolitika beindítása volt. A program az államadósság nagy részének leírását tűzte ki célul egy európai adósságkonferencia keretében, a maradékra pedig hosszabb türelmi idő kiharcolását ígérte. És ez még nem minden. A programban szerepelt, hogy a Sziriza-kormány visszaállítja a görög bérek és nyugdíjak vásárlóértékét, a minimálbért visszaemeli a 2008-as szintre, újraépíti a jóléti állapotot, igazságosabb adórendszer segítségével fellendíti a gazdaságot, két év alatt 300 ezerrel növeli a foglalkoztatottak számát, és a hitelezők által 2010-ben előírt

költségvetési kiigazító programot (az ún. *Memorandumot*) kormányzásának első napjaiban felváltja saját *Nemzeti Újjáépítési Programjával*, „tekintet nélkül a hitelezőkkel folytatott tárgyalások kimenetelére”.¹

Mindebből lényegében semmi nem lett, ami az ígéretek realitásának hiányára utal. 2015 júliusában javarészt még azokat a sürgősségi intézkedéseket is vissza kellett vonnia a Sziríza-kormánynak, amelyek a legnehezebb helyzetben lévőkön segítettek (pl. lakhatás, étel, áramszolgáltatás biztosítása a legszegényebbek szám ára). A trojkával folytatott tárgyalások napirendjén 2015 első felében az adósság-átstrukturálás, az adósság-elengedés, illetve a moratórium egy pillanattig sem szerepelt, a vita kezdetektől fogva a költségvetést érintő további egyenlegjavító intézkedésekről, vagyis a 2010-es Memorandumnak megfelelő politikáról folyt. Bár a görög kormány folyamatosan hátrált, az álláspontok lényege változatlan és egymással kibékíthetetlenül ellentétes maradt, mígnem kompromisszum helyett végül az eurózóna (Németország) álláspontja aratott teljes győzelmet.

A probléma gyökere, mint azt az aranystandard, sőt, a dollár aranyparitását rögzítő *Bretton Woods*-i rendszer is bizonyítja, maga a közös, illetve „külsőleg” (a kormányt kötelező szerződés által) rögzített értékű valuta. Az ilyen fizetőeszköz a versenyképesebb és versenyképességet tovább növelni képes gazdaságok – az euró esetében például Németország, Ausztria, Belgium, Hollandia – számára kedvező, a gyengébbek versenyhátrányát viszont növeli, s így felerősíti eladósodási hajlamukat. Ha a gyengébb gazdaság a termelőalapok fejlesztéshez (a termelékenység s így a versenyképesség növeléséhez) nem kap külső segítséget, a helyzetet csak ún. „belső leértékeléssel”, vagyis a bérek és árak csökkentésével tud segíteni, ami recessziót és társadalmi feszültségeket okoz. Az ilyen ország csapdahelyzetbe kerül, amelyből végső soron csak a valutaövezet elhagyásával és saját valuta bevezetésével kerülhet ki.

Az euróövezeti tagság a 2000-es években elősegítette a görög eladósodást, bár ez nem jelent meg a statisztikákban, mert a hitelfelvetelek egy részét „kreatív könyveléssel” eltitkolták.² Ezért ma már az *Eurostat* nem is közöl adatokat a görög adósságról a 2006-ot megelőző évekre. A 2008-as válság nyomán felszínre került az adósság valódi mértéke, amit még a korai bankmentés is súlyosbított, s ugyanakkor a GDP is visszaesett. Mindez fizetésképtelenséghez vezetett. Ezt próbálták orvosolni 2010-től a mentőcsomag mellé rendelt „belső leértékelést” jelentő megszorító politikával, ami azonban még mélyebb recessziót eredményezett. (Ez volt az a megoldás, amit Nixon elnök nem vállalt fel a Bretton Woods-i rendszer fenntartása érdekében, s amiért 1971. augusztus 15-én inkább felfüggesztette a dollár aranyra való beválthatóságát). Így vált a görög adósság fenntarthatatlanná és visszafizethetetlenné, amit azonban Görögország európai hitelezői, mindenekeelőtt Németország, a mai napig nem hajlandók kimondani

(burkoltan, a magánhitelezőkkel szembeni adósságok 2011-es részleges leíratásával azonban maguk is elismerték). Ezzel szemben az IMF szakértői már 2011 októbere óta tisztában vannak az adósság fenntarthatatlanságával, bár ezt csak 2015 nyarán fogalmazták meg nyilvános dokumentumban.³ 2015 júniusában az IMF jelezte, hogy semmilyen további programban nem vesz részt, ha az nem tartalmazza a görög adósság csökkentését és/vagy kamatának mérséklését és visszafizetésének jelentős elnyújtását. A görög válság kapcsán tehát *a hitelező intézmények között is törésvonalak rajzolódtak ki*, amelyek megkérdőjelezzik, hogy e hitelezők képesek-e, vagy akarják-e továbbra is „kezelni” a görög adósságválságot.

Az adósság nominális csökkentése egyáltalán nem lenne példa nélküli. Adósság-elengedésre sokszor kényszerültek már hitelezők a történelem során, például az 1980-as években a fejlődő országokkal szemben, vagy 1953-ban Németországgal szemben, pedig ez utóbbi esetben nem is felelőtlen hitelezésről, hanem a hitleri hadsereg által megszállt területekről való erőszakos „hitelfelvételről” volt szó.

Amennyiben nem kerül sor a görög adósság lényeges, legalább 50 százalékos csökkentésére vagy a türelmi és lejáratú időszakok jelentős elnyújtására (esetleg a kettő kombinációjára), a görög probléma legfeljebb ideiglenesen kerülhet le az újságok címlapjairól. A radikális, de vitatott hatású, e sorok írója szerint kívánatos megoldást az eurózóna elhagyása adná, nemcsak Görögország, de a többi perifériás gazdaság számára is. Ez súlyos, bár csak átmeneti nehézségeket – és ugyanakkor új lehetőségeket – jelentene a kilépő országok számára, viszont végzetes lenne az európai monetáris unióra nézve.

A válsághoz vezető út

Görögország történelmileg függő helyzetű gazdaság, félperiféria, amely 1981-es EU-csatlakozása következtében a centrum „integrált félperifériájává”⁴ vált. Mind az uniós csatlakozás, mind az euróövezeti tagság fokozta a görög gazdaság nemzetközi kitettségét, s tovább rontotta világgazdasági pozícióját. Minoas Koukouritakis számításai szerint az EU-hoz való csatlakozás nélkül a görög kereskedelmi deficit 1993-ban mintegy 65 százalékkal kisebb lett volna, s a csatlakozás hatására a görög kereskedelmi hiány növekedésének kumulatív, konstans áron számított értéke 1981 és 1993 között az 1993-as GDP 23,1 százalékával ért fel.⁵

Görögország gazdasági teljesítőképessége és lakosságának szociális helyzete már a 2008-ban kirobbant válság előtt is a rosszabbak közé tartozott az EU-ban. A szegénységi mutatók alapján a kelet-európai tagországok csoportjához volt sorolható, miközben a 25 éven aluli fiatalok munkanélküliségi rátája és a heti ledolgozott óraszám a

legmagasabb, a tartós szegénységben élők aránya a harmadik, a jövedelemegyenlőtlenséget jelző Gini-koefficiens pedig az ötödik legnagyobb volt az akkori 27 tagország közül. És még ez is eredmény a kormányok részéről, amelyek híres-hírhedt „gondatlan gazdálkodását” részben éppen az okozta, hogy a szociális helyzet javítását, a foglalkoztatás növelését (állami munkahelyek teremtését), valamint az infrastrukturális beruházásokat (pl. a 2004-es Olimpiát) lényegében csak hitelekkel tudták fedezni. A „gondatlan gazdálkodás” másik oldalán a történelmileg fejletlenebb országokra jellemző szakszerűtlen, túlburjánzó és korrumpált állami bürokrácia mellett, azok hátterében, a nemzetközi gazdaságba ágyazott és a nemzetközi tőkével összefonódott görög gazdasági elitnek tett engedelmények állnak, amik miatt az állam adóbevételei messze alulmúlják a lehetségest. A világ legnagyobb kereskedelmi flottája a görög, de a tengeri kereskedelemről származó profit mindig is különleges adókedvezményeket élvezett, illetve jórészt *offshore*-ban maradt, s így alig adózott Görögországban (a kereskedelmi hajók egyébként nemzetközileg általánosan ténylegesen, tehát nem a profitjuk alapján adóznak). Ugyanakkor az ország csak importból képes biztosítani energiaszükségleteit, miközben számos szigetét csak hajóval lehet megközelíteni, a hajókat pedig olaj hajtja. Az élet fenntartása a szigeteken csak adókedvezményekkel (pl. csökkentett áfával) lehetséges. A fejletlen ipar miatt a megélhetést a szolgáltatásokban, meghatározó módon a turizmusban kereső kis, családi vállalkozások sem bírnak el súlyos adókat, a nagy szállodaláncok jövedelmeinek jó része pedig – a tengeri szállítmányozáshoz hasonlóan – szintén jórészt külföldön marad.

Mindezekért a görög gazdaság egyik legsúlyosabb, történelmileg öröklött sajátossága a kisarányú adóztatás, ami egyrészt a hatalmi érdekekből és korrupcióból, másrészt objektív adottságokból, harmadrészt az alulfejlett országokban mindenütt jelenlévő feketegazdaságból adódik. Az állami bevételek és kiadások közti különbség tehát igen nehezen orvosolható társadalmi-gazdasági-földrajzi tényezők eredménye. Ezért a felhalmozott adósság visszafizetéséhez szükséges, a hitelezők által megkövetelt jelentős és tartós (2018-tól 3,5 százalékos) elsődleges, azaz kamatfizetés nélkül számított költségvetési többlet – és ez különböző mértékben, de általánosan jellemző a (fél)perifériás országokra – *hosszú évtizedekre visszavetné a gazdasági-társadalmi fejlődést és növelné az ország lemaradását és külső függését*. Megjegyzendő, hogy 1994 és 2002 között Görögországban pozitív volt az elsődleges költségvetési egyenleg, ám ezt követően – éppen az euró adoptálása után, a hitelre épülő fellendülés idején – negatívvá vált, s a deficit egészen 2010-ig nőtt. Elsődleges többlet csak a takarékoskodásnak köszönhetően, 2014-ben jelentkezett ismét.⁶ Barry és Panizza 54 ország 1974–2014 közötti vizsgálatával kimutatták, hogy tartós és jelentős (legalább 5 éves és átlag 3 százalékos) elsődleges egyenleget

ritkán, speciális kedvező feltételek között produkáltak az országok, 3 százaléknál többet és 10 éven keresztül pedig csak egészen kivételes esetekben.⁷ Így kevéssé valószínű, hogy az európai krízisországok, köztük a leggyengébb Görögország, képes lenne erre a hitelezők által előírt teljesítményre.

A történelmileg öröklött strukturális gyengeséget az eurózónába lépés (2001) tovább súlyosbította. Magoulios és Athianos⁸ számításai szerint az eurózóna többi tagjával folytatott kereskedelem Görögország számára növekvő deficittel járt. E deficit kumulált értéke 2000 és 2007 között 118,7 milliárd euró volt, aminek 88 százaléka (104,4 milliárd euró) öt fejlett euró-tagországgal⁹ folytatott kereskedelemről származott. 2000 és 2008 között a 16 eurózóna-tag közül csak a fejlettebb északi országok voltak képesek növelni részesedésüket a világexportban, a déli tagországok részaránya viszont csökkent. Más szavakkal: az európai centrumországok nemzetközi versenyképessége nőtt, a perifériáé romlott. Az eurózónában a kereskedelmi és árfolyam-mechanizmusok eredménye, hogy a jövedelem a szegény országokból a gazdagabbakba áramlik, és a monetáris unió felerősíti az egyenlőtlen fejlődés tendenciáit az erősek javára a gyengébbekkel szemben. Olyan mechanizmus hiányában, amely megszüntetné, vagy legalább csökkentené ezeket az egyenlőtlenségeket, szükségszerűen kialakulnak az *ikerdeficit*ek (költségvetési és kereskedelmi deficit egy-szerre) – állapítják meg a szerzők. Más kutatások szerint Németország nyereségre tett szert még a görög válságból is. Ugyanis a pénztulajdonosok a megnövekvő kockázattal szemben a biztos befektetéseket, így különösen a német állampapírokat keresték, ezért csökkenthető volt ezek kamata. (Az is előfordult, hogy a kamat elmaradt az inflációtól, vagyis a reálkamát negatív volt.) A német államadósság finanszírozása tehát sokkal olcsóbbá vált, mint a görög válság elmélyülése hiányában lett volna. 2010-től 2015 közepéig Németország 100 milliárd euró kamatnyereségre tett szert a görög válságnak köszönhetően.¹⁰

Általában elmondható, hogy az euró értékét és kamatát a különböző fejlettségű országok teljesítőképességének valamilyen átlaga határozza meg. Ezért az erős gazdaságok számára a valuta alulértékelt, ami növeli export-versenyképességüket, a gyengék számára viszont túlértékelt, ami rontja exportképességüket, növeli importszámlájukat és belföldi áraikat. Az eurózóna gyengébb, periférikus gazdaságaiban így az infláció üteme meghaladja a centrumét, ami miatt a 2000-es években kedvezőbb volt a perifériákon, így Görögországban is, befektetést eszközölni a viszonylag alacsony (akár negatív reál-) euró-kamattal felvett hitelekből. E befektetésekből a legerősebb gazdaságok tőkéje jelentős nyereséget realizálhatott. Miközben a centrumban a megta-
karítások nőttek, a perifériák eladósodása felgyorsult.¹¹

A 2000-es években mindenütt bekövetkező hitelfelfúvódás Európa déli perifériáin különösen jelentős, s így a rákövetkező válság is

mélyebb volt. 2008-ban a görög bankok, s azok (nagyreszt francia és német) befektetői is bajba kerültek. A kormány rögvest 28 milliárd euróval sietett a segítségükre¹² tőkeinjekció, likviditási támogatás és garanciavállalás formájában. Ezt az állam maga is csak hitelből tudta finanszírozni, növelve saját maga adósságállományát, egy lépést téve saját maga csődje felé.

Hasonló volt a helyzet Írországban 2008–2009 folyamán, ami miatt az északi szigetország is a nemzetközi intézmények segítségére szorult – vagyis a bankok helyett ment (volna) csődbe, amitől az intézmények (IMF, Európai Bizottság, Európai Központi Bank) mentették meg, és amivel megszorítások jártak. Ezek hatására 2010 óta jelentősen nőtt a szegénységgel és kirekesztődéssel fenyegetettek és a súlyos anyagi nélkülözésben élők aránya, fellendült a korábban csak az 1980-es évekre jellemző nettó kivándorlás, s évről évre csökken a természetes szaporulat Írországban.

Görögországban, gazdaságának specifikumai miatt, a helyzet még súlyosabb volt. 2009 októberében, amikor választások révén a balközép *Pánhellén Szocialista Mozgalom* (Paszok) színeiben Jeórgiosz Papandreu ülhetett a miniszterelnöki székbe, kiderült, hogy az államadósság jóval nagyobb, mint addig az Eurostatnak leadott számok alapján hinni lehetett. Az eladósodás eltitkolásában a 2000-es évek folyamán *swap*-ügyletek segítségével olyan óriás magáncégek játszottak közre, mint a *Goldman Sachs* (igaz, hasonló eljárást például Olaszország is alkalmazott más amerikai bankok segítségével). A *Goldman Sachs*, a *JPMorgan Chase* és más bankok által kifejlesztett ügyletek mintájára például 2001-ben a görög állam jövőbeli fizetési kötelezettségért cserébe szerzett eurót kiadásai fedezésére úgy, hogy azt nem adósságként kellett/lehetett feltüntetni. A görög kormány 1 milliárd eurót tudott „kivenni” az adósságállományból (adás-vételként elkönyvelni), a *Goldman Sachs* pedig kb. 300 millió eurót keresett az ügyleten.¹³ Ebben az időben (1994 és 2002 között) az a Lukasz Papademosz volt a görög nemzeti bank elnöke, aki sikeresen bekor-mányozta az országot az eurózónába, majd az Európai Központi Bank (EKB) elnökhelyetteseként eltöltött évek után 2011-től Görögország EU által kijelölt miniszterelnökeként vállalta, hogy végrehajtja az előírt megszorításokat.

De térjünk vissza 2009-hez, amikor tehát úgy tűnt, hogy a bankmen-tés és a „trükközések” miatt a költségvetési hiány valójában a GDP 12,7 százalékára rúg (csak később derült ki, hogy még ennél is több), az államadósság pedig eléri a 262 milliárd eurót, a GDP 115 százalékát. Ekkor indult el Görögország kálváriája.

A szükséghelyzet okán a Papandreu-kormány által felvázolt költ-ségvetési megszorítások nagy terhet raktak a lakosságra, ezért heves társadalmi tiltakozást váltottak ki, és így nehezen is haladt bevezetésük. 2010 elején ráadásul újabb csontvázak estek ki a szek-

rényből, s kiderült, hogy az adósság és a költségvetési hiány még nagyobb. Az ismét korrigált adatok szerint az államháztartási deficit 2009-ben a GDP 13,6 százalékát érte el (mára már 15,2 százalékra teszi az Eurostat).¹⁴ Görögország a fizetéseképtelenség határára került. Ezért 2010 májusában a trojka 110 milliárd eurós mentőcsomagról döntött. A trojka alkotta meg Görögország számára a hitelhez tartozó, „Memorandum”-nak nevezett konszolidációs tervet is. Ez előírta, hogy mikor, milyen lépéseket kell tenni a költségvetési hiány (így a közkiadások) lefaragása végett, és milyen pénzügyi eredménnyel. Az intézkedések célja az volt, hogy Görögország visszafizesse adósságait. A végrehajtást az IMF háromhavonta ellenőrizte, s az ország a teljesítés függvényében hívhatta le a soron következő hitelrészletet. A Memorandum számos intézményi, elsősorban liberalizációs és – mint a munkaerőpiac esetében is – deregulációs, valamint az adóbehajtás korszerűsítését célzó intézkedés mellett elbocsátásokra, fizetés- és nyugdíjsökkentésre, a munkanélküliségi segély és az egyéb szociális kiadások visszavágására, a forgalmi adó emelésére vonatkozó előírásokat tartalmazott.

A görög kormány több intézkedést végre is hajtott, de az államháztartás szanalására és az adósságszolgálatra ez nem volt elég. Ráadásul az újabb és újabb soron következő megszorító lépéseket heves tiltakozások, sztrájkok kísérték. Így 2011-ben újabb, immár 135 milliárd eurós mentőcsomagra volt szükség,¹⁵ amihez további megszorítások tartoztak. Papandreu miniszterelnök 2011 októberében ezt a „kiigazítási csomagot” népszavazásra akarta bocsátani. Bár a népszavazás tiszta vizet önthetett volna a pohárba mind a helyzet, mind a teendők tekintetében – feltéve, hogy a lakosságot megfelelően tájékoztatják az alternatívákról –, Európa vezetői részéről hatalmas felháborodás követte a javaslatot, s a miniszterelnöknek azonnal távoznia kellett posztjáról. Görögországot 2011 októbere végén az Európai Központi Bank szigorú pénzügyi felügyelete alá helyezték.¹⁶ Napok alatt új koalíciós kormány alakult, élén „az EU emberével”, az EKB volt elnökhelyettese, az eurócsatlakozást menedzselő, fentebb már említett, Lukasz Papademosz személyében. A parlament 2012 februárjában, a lakosság heves utcai megmozdulásai közepette, kis többséggel megszavazta az újabb megszorításokat. Mivel ez a politikában is megosztottságot szült, s a társadalmi tiltakozás sem csillapodott, a kormány működéseképtelenné vált, s 2012 májusában új választásokat kellett kiírni.

A válságkezelés kudarca

Már az eddigiekből is látható, a görög válságkezelés kezdettől fogva, finoman szólva is, nehézkes és a lakosság mind nagyobb része számára, különösen 2011 nyarától, elfogadhatatlan volt. Görögország

egyre mélyebbre csúszott a „belső leértékelés” okozta „megszorítási csapdában”¹⁷, amelyet maga a „mentőprogram” indukált. A megszorítások miatt ugyanis a gazdaság egyre zsugorodott, így a költségvetési bevételek növelése lehetetlenné vált, az egyensúly csak a kiadások további visszavágásától volt remélhető, ami csökkentette a keresletet, így a termelést és az állami bevételeket, és így tovább. A megszorítási politikát számos neves közgazdász, így például a Nobel-díjas Paul Krugman¹⁸ és Joseph Stiglitz¹⁹ is elhibázottnak tartja. Stiglitz szerint egyenesen helyénvaló, hogy a görögök a 2015. július 5-i népszavazáson (lásd később) elutasították.²⁰ A gazdasági visszaesés élénkítést követelt volna, az egekbe szökő munkanélküliség és a lakosság súlyosbodó nélkülözése pedig a szociális kiadások növeléséért kiáltott. Nem véletlen, hogy a „megszorítási csapda” helyett a Sziriza-kormány első pénzügyminisztere, Janisz Varufakis, az amerikai vállalati technikára utaló „költségvetési vízbefojtás” („fiscal waterboarding”) kifejezést használta.²¹

A megszorítási csapda hatását tükrözi, hogy 2011 júliusában a trojka még kevesebb, mint 30 milliárd eurós kiigazítást írt elő 2011–2015-re,²² 2012 márciusában azonban 2012–2015-re már 30,9 milliárd, 2016-ban pedig további 11,9 milliárd eurónyi egyenlegjavítás szerepelt az elvárások között.²³ Történt ez annak ellenére, hogy az adósság már ekkor fenntarthatatlan volt. Ezt a tényt a 2010-es és 2011-es görög „mentőcsomagok” megszavazása és a Görögországgal szembeni magánadósságok átstrukturálását és részleges elengedését jelentő ún. PSI²⁴ program meghirdetése után, már 2011 októberében a hitelezők számára készített „szigorúan titkos” IMF-szakértői dokumentum is rögzítette.²⁵ Eszerint a görög gazdaság nem tud a 2011 nyarán megszavazott második mentőcsomaghoz kapcsolt scenárió szerint növekedni, ezért új, kedvező feltételű pénzügyi támogatásra és további adósság-elengedésre van szüksége. Ez az IMF-dokumentum a görög válság megoldásának pótlólagos finanszírozási igényét 2011 végén 252–440 milliárd euróra becsülte. 2010–2011-ben tehát az „intézmények” egy fizetéseképtelenné vált adósságot mentettek ki és láttak el további hitellel, megkövetelve, hogy fizesse vissza azt az adósságot, amivel szemben fizetéseképtelenné vált.

Lukasz Papademosz kormányának bukása után, a 2012. júniusi választások eredményeként, a konzervatív Új Demokrácia Párt alakíthatott koalíciós kormányt. Ez folytatta a megszorításokat, bár nehezen haladt előre velük. A kormányzó párt népszerűsége zuhant, a 2014. májusi európai parlamenti választásokat a Sziriza nyerte.

A kormány ezután már nem mert további megszorító lépésekbe fogni, így nem is tudta lehívni az eredetileg 2014 decemberében záruló program utolsó, 7,2 milliárd eurós részletét sem, s ezért kérte a program meghosszabbítását 2015 februárjáig. Addigra azonban már új kormánya volt Görögországnak, amely kezdetben nyíltan megta-

gadta a Memorandumot, így nem „járt” neki a mentőcsomagban még megmaradt pénz sem.

A válság kitörése óta a görög GDP 25 százalékkal esett, ezen belül a „mentőcsomagok” 5 éve alatt 17,5 százalékkal. A munkanélküliségi ráta 2009 és 2014 között 9,6 százalékról 26,5 százalékra, a 25 éven aluliak körében 21,9 százalékról 50 százalék fölé nőtt. Az öt év alatt a nemzetgazdaság egészében az alkalmazottaknak jutó munkakompenzáció teljes összege (bér, fizetés, juttatás) 24,5 milliárd euróval, azaz 29,1 százalékkal csökkent.²⁶ A költségvetési szigorításoknak köszönhetően nyolc munkanélküliből mindössze egy részesül munkanélküli ellátásban, ami 2012 óta mindössze havi 359 euró.²⁷ 2012 óta egymillió nyugdíjas kevesebb, mint 500 eurót kap havonta, a rokkantnyugdíjak többsége 200-540 euró. Mindeközben a fix szegénységi küszöb (a 2008-as mediánjövedelem 60 százaléka) 665 euró.²⁸ 2014-ben a görög lakosság 48 százaléka élt ennél kevesebből, ami messze a legmagasabb arány az EU-ban, az utána következő Lettország mutatója 28 százalék.²⁹ A szegénységgel és kirekesztődéssel fenyegetettek aránya – amit az aktuális év nemzeti jövedelmének figyelembevételével számolnak, márpedig Görögországban a nemzeti jövedelem évek óta csökken – 2014-ben 36 százalék volt, az EU28-on belül Románia és Bulgária után a harmadik legmagasabb!³⁰

Az euró többi válságországa (Írország, Spanyolország, Portugália, Olaszország) nemcsak azért teljesített jobban, mint Görögország, mert válságuk és strukturális problémáik kevésbé súlyosak voltak, hanem azért is, mert nem kellett olyan mértékű költségvetési kiigazítást végrehajtaniuk, mint a görögöknek. Az Eurostat adatai szerint a görög közkiadások 2009 és 2014 között 40 milliárd euróval csökkentek, aminek fele az elbocsátott alkalmazottak bérének megspórolásából (9,2 milliárd euró) és a szociális ellátások lefaragásából (11,3 milliárd euró) adódik össze.³¹

A „megszorítási csapda” további hozományként a pénzpiacok különösen bizalmatlanná váltak. 2011 és 2013 között a görög bankokból több mint 80 milliárd euró magán-megtakarítást vontak ki³² (egyedül 2011-ben 32 milliárdot), ami részben a „párnák alá”, részben egyes a centrumországok bankjaiba, így Németországba³³ vagy Svájcba áramlott. 2009 és 2014 között folyóáron a bruttó állótöke beruházások 60 százalékkal estek, GDP-arányos mértékük pedig a 20,9 százalékról 11,6 százalékra zuhant, ami Ciprus után a második legalacsonyabb arány az EU28-ban.³⁴

Mindeközben az államadósság/GDP-ráta 2014-végéig 177 százalékra nőtt. A két mentőcsomagtól 2014 végéig 229,6 milliárd eurót kapott meg Görögország, amit bankmentésre és régi adósságainak visszafizetésére használt fel. 2010 óta 94 milliárd ment a bankok feltőkésítésére és a magánhitelezők adósságának átstrukturálásra (a magánhitelek felének, kb. 100 milliárd eurónak a leírása után fennmaradó

tartozás fedezésére), és további 135,6 milliárd euró a görög állam egyéb lejárt adósságainak és a kamatoknak a törlesztésére (beleértve az IMF-nek történő visszafizetéseket is).³⁵ Görögországnak 2014 végén lényegében annyi volt az adóssága, mint 2010-ben (2014: 317 milliárd euró, 2010: 329 milliárd euró³⁶), csak ekkorra a magánhitelezők és bankok helyett immár háromnegyed részben az EKB-nak, az eurózóna tagországainak (az ún. EFSF-nek) és az IMF-nek tartozott.

A bankok feltőkésítésére szánt pénzek (összesen 48,2 milliárd euró) nagyrészt a francia és német bankrendszer segítségével ki. 2010 márciusának végén a német bankoknak 44 milliárd dollárja (kb. 33 milliárd euró), a franciaéknak 71 milliárd dollárja (kb. 53 milliárd euró) feködt a görög bankokban.³⁷ Paulo Nogueira Batista, aki 11 latin-amerikai országot képvisel az IMF igazgató tanácsában, így fogalmaz: „Görögország hatalmas pénzüsszeget kapott, de a pénz alapvetően arra szolgált, hogy például a francia és német bankoknak lehetővé tegyék a [váltságos helyzetből való] kilépést, anélkül, hogy e pénzek bármiféle hozzájárulást jelentettek volna a görög gazdaság átstrukturálásához.”³⁸

Az intézményi hitelezők tehát nem Görögországot segítették meg, hanem *a magántőke-tulajdonosok kintlévőségét vállalták át egy fizetőképtelenné vált adóstól, amelyet most az adósság mihamarabbi visszafizetésére kényszerítenek* – erre intézményi hitelezőként sokkal hatékonyabban képesek, mint a magánhitelezők valaha is lettek volna. Így *a magántőke veszteségének nagy részét a „mentőcsomag” közbeiktatásával államosították, s megszorításokon keresztül társadalmasítják*. A hitelek visszafizetéséhez a bérekre, valamint a közszolgáltatásokra (egészségügyre, oktatásra) és a szociális ellátásra fordított kiadások csökkentése szükséges. Mint említettük, öt év alatt 20,5 milliárd euróval estek vissza az állam által fizetett bérek és a pénz- vagy természetbeni szociális ellátások. Ez egy főre átlagosan, a csecsemőtől az aggastyánig öt év alatt 1880 euró (havi 31 euró) jövedelemcsökkenést jelent, nem számolva a nem bér- és ellátásjellegű állami finanszírozás csökkenését a közszolgáltatásokban (egészségügy, oktatás stb.).

Az Európai Bizottság a negyedik felülvizsgálati jelentésében³⁹ „az alkalmazkodási program sikertörténetei” („Success stories of the Economic Adjustment Programme”) címszó alatt sorolja, hogy az egészségügyi reform következtében a gyógyszerkiadások 1,4 milliárd euróval csökkentek; a közsféra foglalkoztatása 20 százalékkal zuhant; ennek és a minimálbér-csökkentésnek köszönhetően jelentősen mérséklődtek a bérek; az egy foglalkoztatottra jutó bérköltség 2012 és 2014 között 12,3 százalékkal lett kisebb, a versenyképességet tehát javította az egységnyi munkaerőköltség radikális (az Eurostat szerint 2009 és 2014 között 20 százalékos⁴⁰) csökkenése.

A szociális helyzet romlásával romlik a lakosság egészségi állapota és felszökött az öngyilkosságok száma is Görögországban.

A Portsmouth-i Egyetem kutató professzorai szerint az öngyilkosságok számának növekedése és a megszorítási politika között határozott korreláció mutatható ki.⁴¹

E helyzetben kívánt változtatni a 2015 januárjában választást nyerő, a mai Európában „radikális” baloldalinak számító Sziriza, de kísérlete csúfos véget ért.

Görögország kivéreztetése

Az események arra utalnak, és a tárgyalásokat öt hónapig vezető görög pénzügyminiszter, Janisz Varufakisz nyilatkozatai megerősítik, hogy az intézmények a kezdetektől hajthatatlanok voltak, politikájuk változtatásának lehetőségét nem vették fontolóra, s leginkább szabadulni szerettek volna Görögországtól. Varufakisz szerint Wolfgang Schäuble, aki Angela Merkelrel együtt „abszolút ellenőrzése” alatt tartja az euróországok pénzügyminisztereit tömörítő informális *Eurogroup*ot, nyíltan megmondta neki, hogy Görögországot kívül akarja látni az eurózónán.⁴²

Amint megindultak a tárgyalások az új görög kormány és a trojka között, az EU vezetése rögtön likviditási nyomás alá helyezte Görögországot, azon a jögcímen, hogy Görögország gyakorlatilag felmondta a Memorandumot, így nem jár számára különleges elbánás. Amíg ugyanis a Memorandum élt, az EKB elfogadta az amúgy bővli kategóriába sorolt görög állampapírokat fedezetként a görög bankok euró igényei mögé. Február 4-én azonban megszüntette ezt a lehetőséget⁴³ (ezzel gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy a görög kormány kötvényeket bocsásson ki bankjai felé, vagyis szükségletei fedezésére pénzt teremtsen), és nem adta vissza akkor sem, amikor később a görög kormány kérésére június végéig meghosszabbították a hitelprogramot. A kedvező feltételű kötvényvásárlás helyett az EKB csak a drágább, rövidlejáratú ún. sürgősségi likviditási segítséget (*Emergency Liquidity Assistance – ELA*) biztosította Görögország számára.

A görög likviditás korlátozását az euró szempontjából nem támasztja alá semmilyen gazdasági ésszerűség. Annál inkább játszanak közre politikai érdekek. A görög pénzügyminiszternek, Janisz Varufakisznak, minisztersége első hetében az Eurogroup elnöke, Jeroen Dijsselbloem, értékre adta, hogy vagy elfogadja a megszorítási logikát és ejti az adósság átstrukturálására vonatkozó igényét, vagy a görög hitelprogram „össze fog omlani”.⁴⁴

Az EU tehát jelezte, hogy a további hitelezés a megszorító csomag maradéktalan folytatásának függvénye, adósságkönnyítésről szó sem lehet: ha nincs megegyezés, nincs finanszírozás. A hitelezők nem utalták át a „mentőcsomag” fent említett utolsó, 7,2 milliárd eurós részletét sem. Eközben Görögország egészen 2015 júniusáig rendszeresen

teljesítette adósságszolgálati kötelezettségeit, s így idővel pénzügyileg „kiszáradt”.

A hitelezők alapjaiban tartani akarták a Memorandum elveit és ütemtervét, hogy ezáltal biztosítsák az általuk nyújtott hitel visszafizethetőségét, s Görögország mihamarabbi „saját lábra” állását. A hitelek visszafizetésének feltétele a jelentős és tartós elsődleges (tehát kamatfizetés nélkül számított) költségvetési többlet. E téren a hitelezők némiképpen csökkentették az elvárt többlet mértékét, de továbbra is 3,5 százalékot vártak el 2018-tól kezdve. Ehhez a nyugdíjak csökkentését, az áfa emelését valamint a munkaerő-piaci szabályozás lazítását (pl. a foglalkoztatottak számára kedvező kollektív alku intézményeinek eltörlését, a csoportos elbocsátás könnyítését) tartották elengedhetetlenek.

Az érdeklődők nyomon követhették a Sziríza-kormány azon próbálkozásait, hogy meggyőzzék Európa vezetőit a görög „humanitárius krízis” mélységéről és a megszorítási politika (legalább részbeni) feladásának szükségességéről. Ennek érdekében a görögök több, egyre hosszabb és kidolgozottabb programot is letettek az asztalra, és a hitelezők kifogásai alapján sorozatosan módosították javaslataikat, mígnem egészen közel kerültek a hitelezők elvárásaihoz. Eközben adósságkönnyítést és további pénzügyi segítséget is kértek. Alkupozióik kezdettől fogva igen gyengék voltak, és az Alexis Tziprasz vezette kormány a politikai alkufolyamatban nem törekedett rá, hogy erőt mutasson fel (például saját kvázi-pénz ideiglenes bevezetésével).

A tárgyalások az Eurogroup keretében folytak. Az Eurogroup informális képződmény, működését nem szabályozza semmilyen uniós jogszabály, ülései titkosak, nem készül róluk jegyzőkönyv.⁴⁵ Így az eseményekről csak személyes elbeszélésekből lehet információt szerezni. Janisz Varufakis, volt görög pénzügyminiszter szerint a hitelezők komplex programot vártak tőlük, mindig új és új statisztikai adatokat kértek, nem bocsátkoztak vitába a megszorítási politika ésszerűségét illetően, nem figyeltek és nem reagáltak a görög tárgyalófél érveire („ha a svéd nemzeti himnuszt énekeltem volna, akkor is ugyanazt a választ kapom”), és nem kívántak részmegállapodást kötni a mindkét fél által elfogadott kérdésekben.⁴⁶

Görögország kérései mellett nem álltak ki az euró többi „válság-országának” (Irország, Portugália, Spanyolország) kormányai sem, amelyek rendszeren végrehajtották a megszorításokat. Ha megértést tanúsítottak volna Görögországgal szemben, azzal saját politikájukat kérdőjeleznék meg, és saját hazai kritikusaik álláspontját erősítik.

Az elhúzódó tárgyalások alatt Görögország tartalékai lassan elfogytak, a tőzsdék elkezdtek beárazni a „Grexit”-et (Görögország eurózónából való kilépését), a hitelminősítők tovább rontották az ország addig is rendkívül rossz besorolását, a beruházások tovább estek, a gazdasági válság tovább mélyült. 2015. június végén a 2011.

októberihez igen hasonló helyzet állt elő. A hitelezők által „végső ajánlatként” az asztalra tett intézkedéscsomag a Szíriza-kormány számára elfogadhatatlan javaslatokat tartalmazott. A tárgyalások június 25-én megszakadtak, és a görög kormány még aznap éjjel népszavazást hirdetett meg a hitelezők javaslatáról. Úgy számított, hogy egy népszavazás megerősíti tárgyalási pozícióit az intézményekkel szemben. Időközben lejárt a többször meghosszabbított második hitelprogram, s a görög kormány hiába kérte annak újabb meghosszabbítását a népszavazás végéig. A program lejártára hivatkozva az EKB azonnal befagyasztotta az ELA szintjét, vagyis megtagadta a likviditás növelését a görög bankoktól. Emiatt Görögországban június 29-étől, a népszavazás előtt egy héttel, bankzárlatot kellett elrendelni, ami még e tanulmány írásakor (2015. október) is tart.

A népszavazás bejelentését követő napon, 2015. június 26-án hozták nyilvánosságra az IMF újabb szakértői jelentését,⁴⁷ amely megerősítette, hogy a görög adósság fenntarthatatlan, el kell engedni egy részét, továbbá Görögországnak legalább 50 milliárd euró friss pénzre van szüksége, és arra, hogy az eurózóna felé fennálló adósságai visszafizetésének türelmi idejét 20 évre, végső lejáratát pedig 40 évre tolják ki.

2015. július 5-én 62,5 százalékos részvétel mellett az érvényesen szavazó görög állampolgárok 61,3 százaléka mondott „nem”-et („oxi”) a további megszorításokra.⁴⁸ Ezt követően egész Európát meglepő fordulat következett be.

A görög kormány kapitulálása és a harmadik „mentőcsomag”

A népszavazás másnapján Tsziprasz megvált a tárgyalásokat addig harcosan vezető Varufakisz pénzügyminisztertől, a görög kormány pedig július 9-én új stabilizációs programért folyamodott a hitelezők-höz, 13 milliárd eurónyi költségvetési kiigazítást (így például a nyugdíjnak a GDP egy százalékával felérő csökkentését is) tartalmazó intézkedéstervvel, amely mellé adósság-elengedést és 53,5 milliárd eurónyi újabb hitelt kért. A tervzet, a korábbi hónapok tárgyalásainak köszönhetően már nagyrészt azonos volt a hitelezők legutolsó javaslatával, különbség a görög kormány utolsó „vörös vonalaiban” (például a kiegészítő nyugdíjak és a szigetek kedvezményes áfájának eltörlésére vonatkozó határidőket, az éttermek áfáját és a munkaügyi szabályozást illetően) és persze az adósság-elengedés kérdésben mutatkozott.

Az intézmények azonban nem ijedtek meg a görög népszavazás eredményétől, és nem elégedtek meg a görög kormány programjavaslatával. Július 12-én az eurózóna vezetői (*Euro Summit*) lényegében ultimátumot intéztek Görögországhoz, amely a görög kormány által felkínáltaknál is keményebb feltételeket tartalmazott, ugyanakkor leszögezte, hogy az adósság nominális csökkentéséről nem lehet szó.⁴⁹

E javaslattal szemben az egyetlen alternatíva az volt, hogy Görögország – legalább ideiglenesen – elhagyja az eurózónát. A feltételek teljesítése esetén viszont 85–86 milliárd euróhoz juthat – tehát látszólag sokkal többhöz, mint amit a görögök kértek – a következők szerint. 50 milliárd euró újabb hitel, aminek felét bankjainak feltőkésítésére kell használnia, egynegyedét adósságainak törlesztésére, a maradék egynegyedét (12,5 milliárd eurót) pedig beruházásokra. További 35 milliárd euró szolgálhatja a beruházásokat, beleértve a kis- és közepes vállalkozások segítségét. Ez azonban nem új pénz, hanem a 2014–2020-as uniós költségvetési időszakban Görögország számára jutó összeg. A könnyebbség itt az, hogy az európai hitelezők segítséget ígértek e pénzek lehívásához, megemelték a projektek előfinanszírozási összegét és csökkentették vagy eltörölték a programok kötelező önrészét.

A görög kormány 17 órai tárgyalás után *maradéktalanul elfogadta a hitelezők ajánlatát*.⁵⁰ A kormány politikájával szemben utcai tüntetésekre, sztrájkokra került sor. A Szirízában belül éles ellentétek alakultak ki, Tsziprasz eltávolította az újabb „mentőcsomagot” ellenző minisztereket. Ugyanakkor kijelentette, hogy olyan szöveget írt alá, amiben nem hisz, és amely Európa vereségét jelenti, de ez volt az adott helyzetben a legjobb megoldás.⁵¹

A harmadik mentőcsomagról szóló, minden részletet tartalmazó szerződés (az új Memorandum) augusztus 11-re el is készült. Az ebben foglaltak szerint⁵² a görög gazdaság 2015-ben és 2016-ban tovább zsugorodik, de 2017-ben már 2,3 százalékkal nőni fog. Az elsődleges költségvetési egyenlegre vonatkozó célszámokat ennek megfelelően állították össze: a GDP százalékában 2015-ben még 0,25 százalékos hiány lehetséges, s 2016-ban és 2017-ben már 0,5 és 1,75 százalékos, 2018-tól kezdve pedig minden évben 3,5 százalékos többletet kell elérni.

Mielőtt a görög állam lehívhatná az első részletet az új programból, teljesítenie kell például a következőket: kvázi-automatikus kiadáscsökkentési szabályokat kell bevezetnie arra az esetre, ha a költségvetési egyenleg nem a kívánalmaknak megfelelően alakulna; a hitelek visszafizetésnek, illetve a privatizáció előrehaladásának garanciájaként 50 milliárd eurónyi „értékes” állami vagyont egy független vagyonkezelő rendelkezésére kell bocsátania, amelyet a trojka felügyel; eladásra kell bocsátania többek között a gázszolgáltatást, több kikötőt (Pireusz, Thesszaloniki), a vasutat, a postát, 14 regionális repülőteret. A nem teljesítő banki hitelekre vonatkozóan új, szigorúbb szabályozást kell létrehozni; megszüntetni az üzemanyag-támogatásban részesülő farmerek adókedvezményét, szigorítani az adóhátralékok behajtását, az önfoglalkoztatók és kisvállalkozások számára bevezetni a becsült jövőbeli jövedelmen alapuló adó-előfizetési rendszert, az 50 000-100 000 eurós évi keresetek szolidaritási adóját 4 százalékról 6 százalékra emelni, függetlenné tenni a statisztikai hivatalt stb.

A későbbiekben esedékes az ambiciózus nyugdíjreform, aminek keretében például 67 évre kell emelni a nyugdíjkorhatárt és meg kell szüntetni a kiegészítő nyugdíjakat, továbbá az áramszolgáltatók privatizálása és a kollektív alku, illetve munkaügyi szabályok deregulálása, ami nagyobb hatalmat ad a munkáltatók kezébe a foglalkoztatás körülményeinek meghatározásában. A kiadásokat racionalizáló reformokat kell végrehajtani az egészségügyben, és liberalizálni kell a termékpiacon is. Ez utóbbi például azt jelenti, hogy a helyileg termelt tejet kiszoríthatja az import. 2014-ben a trojka elvárásai szerint el kellett hagyni a „friss” megkülönböztető címkét a friss tejről, most pedig az ötnapos polcon tarthatósági maximumot kell eltörölni a pasztörizált tejekre vonatkozóan.⁵³

A harmadik mentőcsomagot a görög parlament augusztus 14-én az ellenzéki pártok szavazatának köszönhetően elfogadta. A Sziríza egysege azonban megrendült, ezért Tsziprasz lemondott, és szeptember 20-án új választásokra került sor. Meglepetésre ezt is megnyerte a Sziríza, amiből időközben kiváltak a 2014-es *Thesszaloniki Program* szellemiségéhez ragaszkodó „keményvonalasok” (az általuk alakított új párt, a *Népi Egység*, nem tudta megszerezni a parlamentbe jutáshoz szükséges 3 százaléknyi szavazatot sem). Igaz, a részvételi arány minden eddiginél alacsonyabb, 56,6 százalék volt. (Görögországban kötelező, bár nem erőltetett a választásokon való részvétel, és így a részvételi arány évtizedeken át 75-80 százalék volt egészen a válságig, de még azt követően is meghaladta a 60 százalékot.)

Az IMF továbbra is kitart amellett, hogy nem csatlakozik a programhoz, ha nincs adósságkönnyítés. Az európai hitelezők szerint az adósság nominális csökkentéséről nem lehet szó, de a türelmi idő és a törlesztési periódus meghosszabbításáról, esetleg kamatcsökkentésről esetleg igen. Erről az euró-zóna azt követően fog tárgyalni, hogy a görög kormány érdemben előrehalad az Memorandum előírásainak teljesítésével.

A puding próbája az evés: a kormány társadalmi támogatottságának valódi ereje majd akkor lesz látható, ha érezhetőek lesznek a megszorítások társadalmi hatásai. Az adósságkönnyítés kérdése pedig továbbra is nyitott. A harmadik mentőcsomag sikere tehát kétes, és nem oldódtak meg a különböző fejlettségű országokat tömörítő euró-zóna problémái sem.

Kilépni vagy bennmaradni?

Felmerül a kérdés, miért nem lép ki Görögország az euróövezetből. Miért vállalt fel még a megszorítás-ellenes Sziríza is egy harmadik mentőcsomagot két sikertelen után, ha a súlyos gondoknak nagyrészt éppen az euróövezeti tagság az oka, és az ország saját valuta birtokában nagyobb mozgásteret élvezhetne.

A korábbi felmérések szerint a görögök több mint 80 százaléka ragaszkodott az euróhoz. Az elmúlt hónapok ennek az aránynak a csökkenését hozták, de a többség még mindig az euró pártján áll. Nyilvánvalóan ez magyarázza, hogy a Sziríza sem tárt a választók elé egy „B tervet”, arra az esetre, ha elképzelései az eurózónán belül lehetetlennek bizonyulnának. Mint a fejleményekből kiderül, a „radikális baloldalinak” titulált párt tagjainak többsége is mindennél többre tartja az eurót. Mindebből viszont az következik, hogy a Sziríza elméleti és politikai megalapozottsága erősen hiányos volt.

Igaz, Janisz Varoufakis egykori pénzügyminiszter azt állítja, Alexisz Tsziprasz kérésre már 2014 végén kidolgoztak egy „B tervet” a tárgyalások sikertelensége esetére, amellyel függetleníthették volna a görög pénzforgalmat az EKB-tól, ha az elzárja a pénzcsoportokat, s amelyből később megvalósítható lett volna a drachmára való átállás. Ezt a tervet ő a népszavazás estéjén javasolta bevetni, ám Tsziprasz nem adott neki engedélyt rá. Varoufakisnak ezért kellett távoznia a pénzügyminiszteri posztról.⁵⁴

Nemcsak a görögök, hanem maga az eurózóna is megosztott a görög tagság kérdésében. Az újabb mentőcsomagot ellenezte és inkább a Grexitet preferálta Finnország, Belgium, Hollandia, Ausztria, Lettország és Litvánia vezetése. Wolfgang Schäuble német pénzügyminiszter különösen kemény álláspontra foglalt el. Ő inspirálta az eurózóna július 12-i szigorú állásfoglalását,⁵⁵ és alternatívaként azt javasolta, hogy Görögország 5 évre hagyja el az eurózónát!⁵⁶ Franciaország és Olaszország támogatása viszont erősnek bizonyult, és Spanyolország és Luxemburg is mindenáron bent akarta tartani Görögországot az euró zónában. Franciaország segítette a népszavazás utáni görög javaslat összeállításában, Olaszország pedig határozottan nemet mondott⁵⁷ a német diktátumra.

Janisz Varoufakis szerint Németország azért akar példát statuálni Görögországgal (amelyet Stiglitz, hasonló összefüggésben, „áldozati bárányak” nevez)⁵⁸, hogy megfélemlítse Franciaországot és elfogadtassa vele saját „fegyelmező” eurózóna-modelljét.⁵⁹ Tény, hogy Franciaország is küszködik a költségvetési hiánnyal, mivel a Holland-kormányknak nehezebbre esik a szociális jóléti kiadások megnyirbálása. Az ország hosszú évek óta túlzottdeficit-eljárás alatt áll, és az EU Tanácsa már háromszor hosszabbította meg számára a hiány 3 százalék alá szorítására vonatkozó határidőt.⁶⁰

Az euróövezeten belül határozott törésvonalak rajzolódtak ki, illetve éledtek újjá és mélyültek el, amelyek a felbomlás irányába mutatnak. Mind az aranystandard, mind a dollár fix aranyparitására épülő Bretton Woods-i rendszer összeomlása, mind az euróövezet – már sokak által leírt – konstrukciós hibái arra mutatnak, hogy a görög eset csak a vég kezdete az európai monetáris unió, s ezzel az EU számára. Legalábbis amennyiben alapvető változások, mint pl. költségvetési unió, vagyis

a gazdagok felől a szegények felé történő jövedelemátcsoportosítás – amelyek szükségességére éppen a Szíriza-kormány hívta fel a figyelmet – nem következnek be.

Görögország jelentősége Európa számára

Európa vezetőinek van mit megfontolniuk Görögország eurózóna- és EU-tagságával kapcsolatban. A hierarchikus világgazdaságot jellemző „aszimmetrikus interdependencia” azt jelenti, hogy bizonyos mértékben a meghatározó pozícióban lévő „centrum”-országok is függenek azoktól a „perifériáktól”, amelyek tőlük függenek.

Görögország, földrajzi fekvése (a közel-keleti olajmezőkhöz, valamint a tengerszorosokhoz és Oroszországhoz vezető útvonal) miatt geopolitikailag mindig is fontos volt az európai, ázsiai, sőt amerikai nagyhatalmaknak. Az Obama-adminisztráció 2015 nyarán, az elmérgesedő görög helyzet kapcsán többször is nyíltan Görögországnak az euróövezetben tartására szólította fel az érdekelt feleket.

A görög elitet már akkor is erős gazdasági-politikai szálak fűzték Oroszországhoz, amikor a későbbi Görögország területe még az Oszmán birodalom része volt. Angliát és Franciaországot éppen e kapcsolat túlzott megerősödésétől való félelem sarkallta arra, hogy kiterjessze fennhatóságát a függetlenségükért küzdő görögökre. Ők ültettek bajor, majd német-dán királyokat a görög trónra, és hiteleztek a kormányoknak a független görög állam (1830) megalakulása óta. Angol-amerikai segédlet biztosította a konzervatív, nyugatbarát erők győzelmét a baloldali és így potenciálisan szovjetbarát erők felett az 1946–1949-es polgárháborúban. 1952-ben Görögország NATO-tag lett. Az USA támogatásával maradt fent a jobboldali junta 1967 és 1974 között, és alapvetően geostratégiai okok miatt – a nyugati típusú többpárti parlamentáris demokrácia megszilárdítása révén kizárni egy esetleges baloldali, szovjetbarát fordulatot – vették fel Görögországot az EU-ba 1981-ben.

Görögország kiesése az eurózónából tehát meggyengítené az EU és a vele szövetséges Egyesült Államok globális stratégiai pozíciót. Főként, hogy az EU-val ma Ukrajna miatt feszült viszonyban lévő Oroszországnak különösen jól jönne egy „baráti” állam Dél-Európában. A geopolitikai érdekek felismerésének jele például, hogy Alexisz Tsziprasz többször is kijelentette, ellenzi az Oroszországgal szembeni EU-szankciókat, hogy 2015 április elején Oroszországba látogatott, hogy a „nem”-mel végződő népszavazás másnapján telefonon beszélt Putyin elnökkel⁶¹, vagy hogy támogatta a Törökországon keresztül építendő orosz gázvezeték tervét. 2015 első felében Oroszország pénzügyminisztere és elnöke is jelezte, hogy készek segíteni Görögországot, ha kéri, például a privatizálásra kínált görög állami

vagyon megvásárlásával, vagy beruházási projektekkel (mint például a *Török Áramlat*), amelyek mindkét félnek nyereséget hoznak.⁶²

Továbbá, 2015 májusában az orosz pénzügyminiszter azzal lepte meg a világot, hogy felajánlotta Görögországnak a BRICS Fejlesztési Bankjában való részvételt. Ezt a bankot Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika egyenlő arányú befizetéssel, 50 milliárd dolláros kezdő tőkével alapította, amelyet később 100 milliárd dollárra emelnek. Az újabb tagok felvételéről többségi szavazással döntenek, és a taggá válás akár egyetlen 100 ezer dollár értékű részvény megvásárlásával is lehetséges.⁶³

Ráadásul Görögország kilépése az euróövezetből komoly problémákat vetne fel az EU jogrendje szempontjából – például, hogy ekkor Görögország az EU tagja maradhat-e. Még ennél is fontosabb azonban, hogy az eurózóna elhagyása az egész Európa-projektum kivitelezhetőségét kérdőjelezné meg: a stabil, állandóan mélyülő együttműködés képzetére épülő konstrukciót ez a precedens egy csapásra „átjáróházzá” fokozná le. Nem is beszélve a kilépés, vagy akár csak az euróövezeten belüli csőd messzemenő gazdasági hatásairól.⁶⁴ Ha megrendül a bizalom az európai integráció stabilitásában, akkor az euró tartalékvaluta szerepe is csökkenhet, a tőke még érzékenyebbé válik majd a régió tagállamainak minden problémájára, menekülési hajlama nőhet, beruházási hajlama pedig mérséklődhet. Ez a már ma is pangó európai gazdaságot tovább gyengítené, ami a munkanélküliség további növekedését, a lakosság életszínvonalának gyorsuló romlását eredményezheti, s ezzel társadalmi elégedetlenséget és politikai krízist szülhet.

Konklúzió felülnézetből

Görögország és az euróövezet, illetve az EU kölcsönösen függnek egymástól, még ha a kis déli állam a maga hatását csak közvetetten fejtí is ki. Ez a közvetítés azonban jelen esetben közvetlen, „tetemre hívó” szerepet játszott abban, hogy az EU és vezetői megmutassák, kívánna-e paradigmát váltani, és az „adós fizess” egyszerű piaci fundamentalista képletén, valamint „az erősebb diktál” filozófián túl látva a történelmi fejlődés egyenlőtlenségeivel és a piaci verseny egyenlőtlenítő hatásaival szembenézve hajlandók-e komolyabb (anyagi) áldozatot vállalni a lemaradók felzárkóztatásáért. Ez messze nem lenne indokolatlan, hiszen *a gazdagok gazdagsága jórészt éppen a lemaradókkal szembeni versenyelőnyükből és ezért nem kis részben tőlük származik.*

Az EU olyan általános „értékekre” épül, mint például a *méltóság, szabadság, egyenlőség, tolerancia, szolidaritás*, és deklarált célja ezen értékeknek, a békének, valamint „az emberek jólétének” a

biztosítása.⁶⁵ Mindezen értékek és célok melletti elkötelezettség méretük meg a válság gyötörte, félperifériás Görögországgal szembeni elbánásban. 2015 októberében, úgy tűnik, hogy *ilyen elkötelezettség nincs, illetve alárendelődik a közvetlen nemzeti érdekeknek*, ami egykor volt, naiv vágyálommá fokozza le „az európai nemzetek közössége” megteremtésének célját.

A görög adósságválság eddigi kezelését nehéz racionális közgazdasági indokokkal alátámasztani. A megszorításokból nem lesz fellendülés és adósság-visszafizetési képesség. Joseph Stiglitz az adósok börtönéhez hasonlítja a mostani helyzetet – a börtönben ülő nem tud dolgozni, hogy visszafizesse tartozását. A kis déli ország (egyáltalán nem csak maga szülte) gondjainak ilyen elintézése sokkal inkább szól a hatalmi érdekekről, Stiglitz szavaival, „az ideológiáról és az erőről”: a Sziríza-kormány megregulázásával kedvét szegni a hasonló gondolatokkal játszó politikai erőknek Európában, és egyben rákényszeríteni Görögországra azt a gazdasági rendet, amit másként nem lehetett.⁶⁶

Az európai politika nem független a globálistól. A mai világrendszer, a technológiában és tőkeerőben vezető transznacionális vállalatok globális hálózataiban folyó profittermelés és az ennek alárendelt politikai-geopolitikai felépítmény válságát éljük. A válság mindig változást hordoz méhében (Schumpeter „teremtő rombolásnak” nevezte), és az új születését mindig kaotikus állapotok előzik meg. Immanuel Wallersteinnel szólva: világunk *bifurkáló* káoszba jutott, ahol előre és visszafelé is vezet út.⁶⁷ Csakhogy a visszaúttal a jelen problémái nem oldódnak meg, a visszafordulás tehát csak elnyújtja az újhoz vezető fájdalmas időt.

Az elmúlt évtizedekben hatalmas állami adósságok halmozódtak fel a világgazdaságban, miközben az offshore-bankokban milliárdos magánvagyonok fekszenek. Világszerte növekednek az egyenlőtlenségek, a Föld lakosságának egy százaléka annyi gazdagságot birtokol, mint a jövedelmi piramis alsó 50 százalékába tartozók együtt. 2008-ban 2,9 milliárd ember (köztük 200 millió a fejlett országokban) számított szegénynek saját hazájában, és ez a szám 1990 óta még gyarapodott is.⁶⁸ Az EU-ban is nő a szegénység.⁶⁹ 2005-ben Európa népességének 27 százaléka,⁷⁰ ám 2011-ben már 38 százaléka szenvedett mentális betegségekben (depresszió, szorongás, álmatlanság, demencia).⁷¹ Az „előregedő” társadalmak finanszírozási gondokkal küzdenek (értsd: a fejlett országok államai által központosított jövedelem és a bérek után fizetett nyugdíj járulék nem elegendő ahhoz, hogy eltartsa a nyugdíjasokat). Erőszakos utcai zavargások (2011. London, 2015. Frankfurt, Baltimore) és elégedetlenségi mozgalmak (2011-től „indignados” Spanyolországban majd „Occupy” az USA-ban) ütnek fel fejüket, autonómia-törekvések sorát tapasztaljuk (Skócia, Katalónia, Kelet-Ukrajna, Transznisztria, flamand-vallon ellentét Belgiumban stb.), az Egyesült Királyság kifelé kacsingat az EU-ból (2016-ban népszavazás lesz az

EU-tagságról). Észak-Afrikából, Szíriából, Koszovóból, Afganisztánból az EU gazdagabb országaiba, Bangladesből és Mianmarból Thaiföldre és Malaysiába – akár életük kockáztatásával is – migránsok százezrei igyekeznek, miközben bevándorlás-ellenes hangulatkeltés folyik Európában, és az európai parlamentekben erősödik a szélsőjobboldali pártok jelenléte. Az olajban gazdag észak-afrikai diktátorok nyugati hátszéllel⁷² történő megdöntése után megszerveződött *Iszlám Állam* fasizmust idéző népirtást folytat, és erősödik a terrorizmus Európában. Éles nagyhatalmi szembenállás alakult ki Ukrajna és a Krím kapcsán, s az EU szankcióitól is ösztökélve dinamikusan fejlesztik az orosz hadiipart.⁷³ Kína évről évre két számjeggyel gyarapítja fegyverkezési kiadásait (amelyek még mindig csak negyedét teszik ki az USA katonai költségvetésének).⁷⁴ Az USA legfrissebb katonai stratégiája⁷⁵ szerint az Amerikai Egyesült Államok nemzetbiztonságára elsősorban a jelenlegi világrendet el nem fogadó „revizionista” államok – Oroszország, Irán, Észak-Korea és Kína – jelentenek veszélyt. Új regionális gazdasági tömörülések formálódnak az IMF és a Világbank globális pozícióját kikezdő saját pénzügyi szervezetekkel (*BRICS Fejlesztési Bank, Ázsiai Fejlesztési Bank, Bancosur*, ami a 12 latin-amerikai országot tömörítő *UNASUR* fejlesztési bankja), küszöbön áll Irán felvétele a világ legnépesebb biztonsági tömörülésébe, az egyebek mellett Oroszországot és Kínát tömörítő *Sanghaji Együttműködési Szervezetbe*⁷⁶ stb. És akkor a világgazdasági versenytelől hajtott termelés súlyos környezeti hatásairól még nem is ejtettünk szót. Noam Chomsky szerint „szakadék felé tart a világ”.⁷⁷

Ebben a nem valami fényes jövővel kecsegtető káoszban Görögország próbálkozása akár jelkép is lehet: valaminek változnia kell, és a legkézenfekvőbb az lenne, ha a világ egyik legfejlettebb, legtermelékenyebb és – eddig úgy tűnt – talán legfelvilágosultabb régiója, az Európai Unió járna e változás élén. Ellenkező esetben a fejlemények beláthatatlanok.

József Attila szavaival: „Nem én kiáltok, a föld dübörög”.

Jegyzetek

- 1 Syriza – The Thessaloniki Programme. <http://www.syriza.gr/article/id/599071/SYRIZA---THE-THESSALONIKI-PROGRAMME.html#.VO4ax-GoPgB>
- 2 Louise Story és Nelson D. Schwartz: Wall St. Helped to Mask Debt Fueling Europe's Crisis. *The New York Times*, February 13, 2010. <http://www.nytimes.com/2010/02/14/business/global/14debt.html?pagewanted=1&hp>
- 3 Greece Preliminary Draft Debt Sustainability Analysis. *IMF Country Report* No. 15/165 June 26, 2015. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2015/cr15165.pdf>
- 4 Artner Annamária: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.

- ⁵ Minoas Koukouritakis: EU accession effects on trade flows: The case of Greece. *South Eastern Europe Journal of Economics*, 2 (2004) 61–79, lásd 75–76.
- ⁶ Eichengreen, Barry – Panizza, Ugo: *A Surplus of Ambition: Can Europe Rely on Large Primary Surpluses to Solve its Debt Problem?* 2015 <http://www.economic-policy.org/wp-content/uploads/2015/04/EICHENGREEN-PANIZZA-A-Surplus-of-Ambition.pdf>, 56. és European Central Bank http://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=121.GST.Q.GR.N.D1300.PDF.D0000.CU.E&periodSortOrder=ASC
- ⁷ Eichengreen – Panizza, i. m.
- ⁸ George Magoulios and Stergios Athianos: The Trade Balance of Greece in the Euro Era. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 2 (2013) 187-216 <http://www.asecu.gr/Seeje/issue21/issue21-magoulios-athianos.pdf>
- ⁹ Németország, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Belgium.
- ¹⁰ Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle (IWH) (Hrsg.): Germany's Benefit from the Greek Crisis. *IWH Online*, 7/2015. Halle (Saale) 2015, http://www.iwh-halle.de/d/publik/iwhonline/io_2015-07.pdf
- ¹¹ Lásd bővebben Artner Annamária – Róna Péter: Eurosz(k)epszis: az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság*, VII. évf. 1. sz. 2012. február, 83–102.
- ¹² Yassine Boudghene, Matthaeus Buder, Zetta Dellidou, Christophe Galand, Violeta Iftinchi, Max Lienemeyer, Christos Malamataris, Danila Malvolti: State Aid Control in a Stability Programme Country: The Case of Greece. *Competition Policy Newsletter*, No 1, 2011. http://ec.europa.eu/competition/publications/cpn/2011_1_9_en.pdf, 45.
- ¹³ Louise Story és Nelson D. Schwartz (2010) i. m.
- ¹⁴ Government deficit/surplus, debt and associated data [gov 10dd_edpt1].
- ¹⁵ Így a két program összesen 245 milliárd eurót tesz ki: 2014 végéig 236 milliárd (196,9 milliárd az eurózóna és 39,1 milliárd euró az IMF részéről), 2015-ben és 2016-ban pedig további 7,2 és 1,8 milliárd euró érkezett volna az IMF-től. A 2014 végéig átutalandó összeg utolsó 7,2 milliárd eurós részletét már nem utalták át, így Görögország végül csak 228,8 milliárd eurót kapott meg. (European Commission: The Second Economic Adjustment Programme for Greece. Fourth Review – April 2014. *European Economy. Occasional Papers*, 192. http://www.efsf.europa.eu/attachments/ocp192_en.pdf)
- ¹⁶ Artner Annamária: Út a keresztre – Görögország kálváriája. *Külügyi Szemle*, XI. évf. 2. szám, 2012 nyár, 165-194.
- ¹⁷ *World of Work Report 2012*. ILO, Geneva, 2012.
- ¹⁸ Paul Krugman: When Austerity Fails. *The New York Times*, May 22, 2011. http://www.nytimes.com/2011/05/23/opinion/23krugman.html?_r=2&partner=rssnyt&emc=rss
- ¹⁹ Joseph Stiglitz: Europe and austerity failed Greece. Salon, February 6, 2015. http://www.salon.com/2015/02/06/joseph_stiglitz_austerity_failed_greece_partner/
- ²⁰ Joseph E. Stiglitz: Will a Grexit Be the Lehman-Like Trigger of the Next Global Financial Crisis? *The Huffington Post*. 6/08/2015. http://www.huffingtonpost.com/joseph-e-stiglitz/grexit-global-financial-crisis_b_7531366.html
- ²¹ Russell Hotten: Yanis Varoufakis: In his own words. *BBC*, 3 February 2015. <http://www.bbc.com/news/business-31111905>

- ²² Európai Tanács: A Tanács Határozata. Görögországnak a költségvetési felügyelet megerősítésére és elmélyítésére, valamint Görögországnak a túlzott hiány helyzetének orvoslásához szükségesnek ítélt mértékű hiánycsökkentésre irányuló intézkedések meghozatalára való felszólításáról (átdolgozás) 2011/734/EU, 2011. július 12. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:296:0038:0052:HU:PDF>
- ²³ Greece: Request for Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility—Staff Report; Staff Supplement; Press Release on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Greece. *IMF Country Report No. 12/57*. March, International Monetary Fund <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr1257.pdf>
- ²⁴ Private Sector Involvement. Ennek keretében részben az eurózóna tagjai által összerakott első pénzalap (az ún. EFSF) kötvényeire cserélték, részben készpénzben kifizették a magánhitelezők követeléseinek felét, a többitől a magánhitelezők lemondtak. Így kb. 100 milliárd euró régi adósságtól szabadult meg Görögország, viszont 48 milliárd euróval nőtt adóssága a bankmentés miatt.
- ²⁵ Greece: Debt Sustainability Analysis. October 21, 2011. Strictly confidential. <http://www.linkiesta.it/sites/default/files/uploads/articolo/troika.pdf>
- ²⁶ GDP and main components (output, expenditure and income) [nama_10_gdp].
- ²⁷ Unemployment Benefit in Greece & Crete. Updated November 2012 <http://www.livingincrete.net/unemployment.html>
- ²⁸ Minimum Income Schemes in European Union and Greece. A Comparative Analysis. Interim Report for the relevant Parliamentary Committees of the Hellenic Parliament. Hellenic Parliament Parliamentary Budget Office, October 2014, 22. o. A fix szegénység küszöb nagyon fontos mérőszám, ugyanis a standard szegénységi mutató a mindenkori mediánjövedelem 60 százaléka alatt élők számát vagy arányát méri. Azonban a GDP csökkenése esetén a mediánjövedelem is csökken, s így korábban szegénynek számító emberek kerülhetnek a szegénységi küszöb fölé anélkül, hogy jövedelmük nőtt volna, sőt akkor is, ha jövedelmük csökkent.
- ²⁹ Eurostat, At-risk-of-poverty rate anchored at a fixed moment in time (2008) by age and sex (source: SILC) [ilc_li22b].
- ³⁰ Eurostat. People at risk of poverty or social exclusion by age and sex [ilc_peps01]
- ³¹ Government revenue, expenditure and main aggregates [gov_10a_main].
- ³² *IMF Country Report No. 14/151*, Greece 40. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2014/cr14151.pdf>
- ³³ John Glover: „Bank Deposit Flows Show Money Leaking to Germany”. Bloomberg, February 24, 2012. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2012-02-24/bank-deposit-flows-show-money-leaking-to-germany-from-spain-euro-credit>
- ³⁴ Eurostat, GDP and main components (output, expenditure and income) [nama_10_gdp].
- ³⁵ *Government deficit/surplus, debt and associated data [gov_10dd_edpt1] és European Commission: The Second Economic Adjustment Programme for Greece...*, i. m. 72.
- ³⁶ *European Commission: The Second Economic Adjustment Programme for Greece...*, i. m. 62.

- ³⁷ *BIS Quarterly Review*, September, 2010. https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qa1009.pdf Table 9D
- ³⁸ Executive director in IMF Board Paulo Batista speaks exclusively to Thanos Dimadis (ALPHA TV), Youtube, Közzététel: 2015. március 4. <https://www.youtube.com/watch?v=3-kWcvaDh9g&feature=youtu.be>
- ³⁹ *European Commission: The Second Economic Adjustment Programme for Greece...*, i. m. 10. és 15.
- ⁴⁰ Eurostat, Labour cost index, nominal value – annual data (NACE Rev. 2) [lc_lci_r2_a].
- ⁴¹ Suicide rates soar as economic cuts bite. *UoP News*. Press Office of University of Porthmouths. April 22, 2014. <http://www.port.ac.uk/uopnews/2014/04/22/suicide-rates-soar-as-economic-cuts-bite/>
- ⁴² Harry Lambert: Exclusive: Yanis Varoufakis opens up about his five month battle to save Greece. *New Statesman*, 13 July, 2015. <http://www.newstatesman.com/world-affairs/2015/07/exclusive-yanis-varoufakis-opens-about-his-five-month-battle-save-greece> és Peter Spiegel: Varoufakis unplugged: the London call transcript. *Financial Times*, July 17, 2015. <http://blogs.ft.com/brusselsblog/2015/07/27/varoufakis-unplugged-the-london-call-transcript/>
- ⁴³ *ECB: Press release*, 4 February 2015 – Eligibility of Greek bonds used as collateral in Eurosystem monetary policy operations. <http://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2015/html/pr150204.en.html>. Az Európai Központi Bank csak bizonyos minőségi (megbízhatósági) küszöb felett fogad el fedezetnek értékpapírokat. A görög államkötvények nem ilyenek, de ezekre vonatkozóan az EKB 2010 májusában „ideiglenesen” felmentést adott e követelmény alól, mivel Görögország a Memorandum szerinti program végrehajtása közben volt. Mivel a Sziríza-kormány e programot felrúgta, az EKB is megszüntette a „kivételezést” a nagy kockázatú, magas felárú görög állampapírokkal.
- ⁴⁴ Yanis Varoufakis: Germany won't spare Greek pain – it has an interest in breaking us. *The Guardian*, July 10 2015. http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/jul/10/germany-greek-pain-debt-relief-grexit?CMP=share_btn_tw
- ⁴⁵ Yanis Varoufakis: A pressing question for Ireland before Monday's meeting on Greece. *The Irish Times*, June 6, 2015. <http://www.irishtimes.com/opinion/yanis-varoufakis-a-pressing-question-for-ireland-before-monday-s-meeting-on-greece-1.2256339>
- ⁴⁶ Harry Lambert, i. m.
- ⁴⁷ Greece Preliminary Draft Debt Sustainability Analysis. *IMF Country Report...* i. m.
- ⁴⁸ Ministry of Interior, Greece. <http://ekloges.ypes.gr/current/e/public/index.htm?lang=en#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}>
- ⁴⁹ Euro Summit Statement. Brussels, 12 July, 2015. SN 4070/15. Eurosummit. <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/07/12-euro-summit-statement-greece/>
- ⁵⁰ 'Crucified' Tsipras capitulates to draconian measures after 17 hours of late night talks: as it happened. *The Telegraph*, 13 July 2015 <http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/11735609/Greece-news-live-Crucified-Tsipras-capitulates-to-draconian-measures-after-17-hours-of-late-night-talks.html>
- ⁵¹ Alexis Tsipras on Greek bailout: 'I signed a text I do not believe in'. *The Telegraph*, 15 July 2015. <http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/11740527/Alexis-Tsipras-on-Greek-bailout-I-signed-a-text-I-do-not-believe-in.html>

- ⁵² Memorandum of understanding between the European Commission Acting on behalf of the European Stability Mechanism and the Hellenic Republic and the Bank of Greece. Aug 11, 2015 http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/pdf/01_mou_20150811_en.pdf
- ⁵³ Joseph Stiglitz: Greece, the Sacrificial Lamb. *The New York Times*, July 25 2015. http://www.nytimes.com/2015/07/26/opinion/greece-the-sacrificial-lamb.html?ref=opinion&_r=1
- ⁵⁴ Peter Spiegel i. m.
- ⁵⁵ Euro Summit Statement. Brussels, 12 July, 2015. SN 4070/15. Eurosummit. <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/07/12-euro-summit-statement-greece/>
- ⁵⁶ *The Guardian*. *Eurozone crisis live*. July 12 2015. i. m.
- ⁵⁷ *The Guardian* *Eurozone crisis live*. July 11 2015. Italy to tell Germany: enough is enough. <http://www.theguardian.com/business/live/2015/jul/11/greek-debt-crisis-eurozone-creditors-meet-to-decide-countrys-fate#block-55a17d6ee4b05111b7559b2c>
- ⁵⁸ Joseph Stiglitz: Greece, the Sacrificial Lamb... i. m.
- ⁵⁹ Yanis Varoufakis: Germany won't spare Greek pain, i. m.
- ⁶⁰ Somai Miklós: Franciaország kivételezett helyzetben? *MTA KRTK Világgazdasági Intézet Blogja*, 2015. 03. 18. http://vilaggazdasagi.blog.hu/2015/03/18/franciaorszag_kivetelezett_helyzetben
- ⁶¹ Telephone conversation with Prime Minister of Greece Alexis Tsipras. July 6, 2015. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/49871>
- ⁶² Greece hasn't asked Russia for bailout – Putin. *Rt.com*, April 08, 2015. <http://rt.com/business/247921-russia-greece-putin-tsipras/>
- ⁶³ BRICS: Agreement on the New Development Bank – *Fortaleza*, July 15. 2014. <http://brics6.itamaraty.gov.br/media2/press-releases/219-agreement-on-the-new-development-bank-fortaleza-july-15>
- ⁶⁴ A csőd más országokra vonatkozó kockázatairól lásd még Braun Gábor, Pikó Tibor, Soós Krisztina: Az előrehozott választások után: Görögország gazdasági helyzetének és kilátásainak áttekintése. *KKI Tanulmányok T-2015/2*. Külügyi és Külgazdasági Intézet, 2015. <http://kki.gov.hu/download/7/7f/d0000/No%202%20Braun%20Pik%C3%B3%20So%C3%B3s.pdf>
- ⁶⁵ Consolidated Version of the Treaty on the European Union. Article 2, Article 3. In: Consolidated Treaties, Charter of Fundamental Rights, March, 2010, European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union. p. 17. http://europa.eu/pol/pdf/consolidated-treaties_en.pdf
- ⁶⁶ Joseph Stiglitz: Greece, the Sacrificial Lamb. i. m.
- ⁶⁷ Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010.
- ⁶⁸ Martin Ravallion: Two Goals for Fighting Poverty. *Development Progress*. 10 May, 2013. <http://www.developmentprogress.org/blog/2013/05/10/two-goals-fighting-poverty>
- ⁶⁹ Eurostat, People at risk of poverty after social transfers. Code: t2020_52.
- ⁷⁰ European Commission: Improving the mental health of the population: Towards a strategy on mental health for the European Union. Health and Consumer Protection Directorate-General, Brussels, 2005, COM(2005)484.
- ⁷¹ More than a third of EU population suffer mental health problems. *The Telegraph*, 05 September 2011, <http://www.telegraph.co.uk/news/health/>

news/8741207/More-than-a-third-of-EU-population-suffer-mental-health-problems.html

- ⁷² „A keresztény elvekkel a napi politikában ritkán találkozhatunk” – Beszélgetés Nógrádi Györggyel. Magyarországi Evangélikus Egyház, 2015. 05. 06. <http://www.fasor.lutheran.hu/nograd-gyorgy-interju>
- ⁷³ Вечер с Владимиром Соловьевым 24. 05. 2015. RussiaTV http://russia.tv/video/show/brand_id/21385/episode_id/1200454/video_id/1176950/ magyar ismertetés: Kabai Domokos Lajos: Bankkártyákkal az orosz hadiiparért. 2015. 05. 25. http://bekialtas.blog.hu/2015/05/25/igy_fejlesztik_az_orosz_hadiipart#more7490248
- ⁷⁴ Katie Hunt: China to narrow gap with U.S. by increasing military spending. *CNN*, March 5, 2015. <http://edition.cnn.com/2015/03/05/asia/china-military-spending/>
- ⁷⁵ The National Military Strategy of the United States of America 2015. The United States Military's Contribution To National Security. June 2015.
- ⁷⁶ Russia: With Progress On Nuclear Program, Iran Could Join SCO. *Eurasianet.org*, February 28, 2015 <http://www.eurasianet.org/node/72336>
- ⁷⁷ Noam Chomsky: Szakadék felé tart a világ. *The Global Conversation*, 2015. április 17. <http://hu.euronews.com/2015/04/17/noam-chomsky-szakadek-fele-tart-a-vilag/>

Carlos ZGZ: The Greek Tragedy. A Labyrinth of Debt

Egyenlőtlen cserék felé

Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása*

Bevezetés

A migrációs kapcsolatok hálózatot alkotnak a világ körül. Ugyanúgy, mint az eszmék, a tőke, a javak és a szolgáltatások mozgása esetében, az országok és a régiók is betagozódnak az emberek globális áramlásába (Appadurai 1996). Ami pedig a területi egységeket (országokat és/vagy régiókat) illeti, elengedhetetlen a migrációs kapcsolatrendszerek különböző módozatainak áttekintése, hiszen például a globális tőkeáramlás esetében is a régiók és az országok más és más minták alapján illeszkednek be a globális rendszerekbe. Egyes országok meglehetősen kis intenzitással küldenek és fogadnak embereket, a régiók és országok többsége viszont komoly migrációs kapcsolatokat épít ki mind fogadó, mind pedig küldő területként. Széles körben ismert tény, hogy azokon a területeken és országokban, ahol korábban a kivándorlás dominált, fokozatos irányváltás történik, abban az értelemben, hogy egyre több bevándorlót fogadnak, miközben az elvándorlás is fennmarad (de Haas 2007, 147–148; Okólski 1999; Bonifazi és mások 2008, 13). Vagyis mind több és több ország kerül köztes vagy átmeneti helyzetbe, beleértve számos észak-afrikai és latin-amerikai országot is.

* A tanulmány a SEEMIG Managing Migration and its Effects in South-East Europe – Transnational Actions towards Evidence Based Strategies (A migráció kezelése és annak hatásai Dél-Kelet-Európában – Az evidenciákra alapozott stratégiák irányába tett transznacionális intézkedések) c. projekt háttéranyaga. A projekt maga a Dél-kelet Európai Program harmadik pályázati felhívása keretében illeszkedik. Az írást először a *Hungarian Historical Review* 1, n° 3–4, 2012 közölte. A munkát támogatta a Közép-európai Egyetem (CEU) Intitút of Advanced Studies intézete. Külön köszönettel tartozom Csánó Szabinának, aki a kiinduló adatbázis létrehozásában segített. Hasonlóképpen köszönettel tartozom Böröcz Józsefnek és Arland Thorntonnak rendkívül értékes megjegyzéseikért. Szintén köszönet illeti Kardulesz Mártát és Anek Ágnest, akik a tanulmány kiadásra való előkészítésében nyújtottak segítséget.

Az alábbi tanulmány felvázolja a makroszintű migrációs fejlődési és integrációs minták alakulását Délkelet-Európában 1950 és 2010 között, és többek között arra keresi a választ, hogy miképpen változott Délkelet-Európa helye a globális rendszerekben? Mivel magyarázhatjuk, hogy a térség különböző részei a nagyon hasonló relatív fejlődési pozícióból egészen eltérő pályát futottak be? Ennek pedig milyen következményei lehetnek a hosszú távú egyenlőtlenések szempontjából?

E nagyon összetett integrációs minták történeti fejlődésének kérdésében mindeddig kevés számú kutatás és elméleti munka született. A migrációs áramlatok összekapcsolódnak más társadalmi folyamatokkal, és ez megnehezíti az elemzést, nem is beszélve arról, hogy egy adott ország vizsgálatát a történetileg változó globális pozíciók és struktúrák kontextusában kell elvégezni. Mielőtt az elemzésbe belekezdénénk, érdemes az elmúlt három évtized során megfogalmazott jelentősebb migrációs elméleteket ebből a szempontból is áttekinteni.²

Elméleti problémák

A klasszikus és neoklasszikus makro- és mikroszintű elméletek a bérkülönbségekre koncentrálnak, és történeti perspektíva nélkül elemzik a munkaerő-piaci folyamatokat. A történeti-strukturális és a világszisztem-elméletek megmutatták, hogy a tömeges kivándorlás szerkezeti hátterét az agrárrendszerek összeomlása, valamint a világkapitalizmus benyomulása teremti meg. E megközelítés hívei, az egyszeri átmeneten túl ugyan hangsúlyozzák a gyarmati múltból visszamaradt, vagy történelmileg kialakult migrációs kapcsolatok fontosságát, de mindközben nem elemzik szisztematikusan a hosszú távú változásokat (a migráció egyenlegének és intenzitásának változását) az átmenet előtti vagy utáni időszakra vonatkozóan (Massey 1999, 34–53; Portes és Böröcz 1989, 606–630; Sassen [1990] 2006, 596–608). Ezt példázza Douglas Massey alábbi összefoglalója:

„A nemzetközi migráció eredete azokban a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai átalakulásokban gyökerezik, amelyek végigkísérik a kapitalista piacoknak a nem-piaci és piac előtti társadalmakba való benyomulását (ahogy azt a világszisztem-elmélet feltételezi). A globalizálódó gazdaság kontextusában a piacoknak és a tőkeintenzív termelési technológiáknak a perifériális régiókba való belépése megtöri a létező társadalmi és gazdasági rendeket, és kiszakítja az embereket a megszokott életkörünyezetükből, ezáltal olyan mobil munkavállalói népeiséget hozva létre, amely aktívan keresi a megélhetés új útjait. (Massey 1999, 48).”

A nemzetközi migrációnak végül is kevés köze van a béarányok és a foglalkoztatás országok közötti eltéréseire: valójában a piacteremtés

folyamatának és a világgazdaság struktúrájának terméke (Massey in Sík, 2001, 25).

A hálózatelemzés és a kumulatív okozati összefüggés szintén alkalmasak a történeti változás megértésére, mivel segíthetnek megmagyarázni, hogy miért maradnak fenn már megindult migrációs áramlások. Mindazonáltal ezek nem megfelelő magyarázatok arra, hogy egyes áramlások miért apadnak el, vagy veszítenek az intenzitásukból, miközben a hálózatok, sőt, a jövedelemkülönbségek is megmaradnak. Mint ahogy arra sem derítenek fényt, hogy ezek az áramlások miképpen válhatnak ciklikussá egy adott migrációs kapcsolatban. Továbbá: ezen elméletek csak kevés betekintést engednek azokba a módozatokba, ahogyan a közvetítő országok betagozódnak a globális áramlásokba, és ahogyan a globális integráció e módja megváltozhat.

Arra vonatkozóan, hogy az egyes országok és régiók migrációs integrációja miképpen változott az idők folyamán, csupán néhány általános és empirikusan kevésbé alátámasztott elmélettel rendelkezünk. Az egyik elgondolás a *migrációs átmenet* elmélete. Ezt a földrajztudós Zelinsky fejlesztette ki, aki az 1930-as években az Egyesült Államokban és Európában kidolgozott demográfiai átmenet gondolatát vette alapul (de Haas 2007, 147–148; Melegh 2006, 60–64). Zelinsky azzal érvelt, hogy a társadalmi előrehaladással fokozatosan nő a bevándorlás, mivel a társadalmi-történeti folyamatok révén a jelentős kivándorlási országok nettó bevándorlási országokká válnak egy meglehetősen lineáris fejlődés keretein belül. Ezt a modellt Fassmann és Reeger újraértékelték, és a migrációs ciklus elméletében összekapcsolták a demográfiai dinamikát, a munkaerő-piaci struktúrák és a (rövid távú) gazdasági ciklusok átalakulását (Fassmann és Reeger, 2008). Annak érdekében, hogy elkerüljék a korábbi modernizációs elméletek buktatóit – nevezetesen annak feltételezését, hogy mindenki ugyanazon fázisok révén halad előre –, úgy érvelnek, hogy a folyamatok konkrét idő- és térbeni összefüggésekbe ágyazódnak be. Ennek ellenére az általános fejlődési irány nem kérdőjeleződik meg, illetve kimarad az olyan események értelmezése, mint az államszocializmusból a kapitalizmusba való átmenetet idején bekövetkezett munkaerő-piaci összeomlás (Böröcz 2015).

A fent említett elméletek a *migrációs kiemelkedés* vagy *migrációs púp* elméletére vonatkoznak, amely szerint az idő előrehaladtával és a jövedelmi szintek növekedésével az elvándorlás először nőhet, majd pedig csökkenhet, és ezáltal végül az adott, jólétében növekvő ország bevándorlási állammá válhat (Ziesemer 2008; Faini és Venturini 2008). A nagyon szegény államokból nehéz elvándorolni, ugyanis a migráció igen költséges folyamat, és szegény államok lakói nem rendelkeznek a szükséges erőforrásokkal. A jólét növekedése egy ideig növeli az elvándorlók számát, hiszen egyre többen rendelkeznek elégséges forrással, majd idővel az elvándorlási szint csökken, illetve egyre

jelentősebb lesz a bevándorlás, ami egy ponton túl már meghaladja az elvándorlás szintjét. E változás nem lineáris, és érdekes kiindulási pontként szolgálhat számunkra. Ugyanakkor ez az elmélet is csak egyetlen átmenetre fókuszál, s azzal, hogy figyelmen kívül hagyja a világkapitalizmus történetileg létrejött és rendkívül stabil egyenlőtlenségi viszonyait, tulajdonképpen nélkülözi az emberek globális áramlatába való integrációjának komplex elemzését. Sőt, mi több, ez az elmélet alapjában hamis, hiszen a bevándorlási irányába való fokozatos elmozdulást és a jövedelmi szint emelkedését prognosztizálja, miközben bőven rendelkezünk ellentétes példákkal például Kelet-Európában.

A migrációt és a fejlődést érintő viták a migráció és a fejlődési folyamatok között fennálló bonyolult kölcsönhatások elemzésére fókuszálnak, azonban az időbeli távok többnyire igen korlátozottak, és/vagy az eszmecsere meglehetősen felületes szinten reked meg. A szerzők ugyanis nagyon gyakran felsorolnak néhány ható tényezőt és mechanizmust anélkül, hogy ténylegesen mérnék és módszeresen bemutatnák, miért ezek a mechanizmusok és tényezők a legfontosabbak (Massey és mások 1998; Castles és Delgado 2007). Ez részben a megbízható és összehasonlítható adatok hiányának következménye, részben azonban még mindig hiányzik a sokkal módszeresebb történeti elemzés is (McKeown 2004).

A Haas által kidolgozott migrációs és fejlődési modell némiképpen más, mivel a tranzíciós modelleket ötvözi néhány fejlődési aspektussal, és ugyanakkor szisztematikus empirikus elemzéseket is használ (de Haas 2009). Nagyon figyelemreméltó érvelése, miszerint a migráció nem annyira az abszolút fejlődéshez és lehetőségi szintekhez kapcsolódik, hanem sokkal inkább a relatív pozíciókhoz (de Haas 2010). Ő már például megengedi a „fordított migrációs átmeneteket” is. Empirikus elemzése világos, s egy nem lineáris kapcsolatot mutat ki a kivándorló és bevándorló állomány, illetve az egy főre jutó GDP összefüggéséről. Ellenben az elemzés több ponton is bizonytalan, mivel a taszító és húzó tényezőkkel operáló elméletek nem kínálnak valós betekintést a migrációs folyamatokba. Sőt, úgy tűnik, hogy a globalizációs nyitás a migrációs szintek általános növekedéséhez vezet, s ennek magyarázata hiányzik. Haas ugyancsak nem tudja megoldani az általa is jól érzékelt *struktúra versus cselekvés* összefüggésrendszerét a migráció szempontjából, ami kulcskérdés lenne a makro- és mikroszintek összekapcsolása szempontjából.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy mind a mai napig nem sikerült jól összekötni a komparatív migrációtörténeti elemzéseket és a fenti szociológiai, földrajzi és közgazdasági elméleteket. A migrációtörténeti szövegek nagyon informatívak lehetnek, és esetenként érzékletesen vetik fel a kapitalizmus és a migráció történetével kapcsolatos kérdéseket, ugyanakkor az elemzések vagy nagyon sajátosságosak időben és térben, vagy pedig túlságosan is szélesen tárgyalják a kérdést, és

nélkülözik annak módszeres elemzését, hogy az országok miképpen tagolódtak be az emberek globális áramlásába, illetve a globális fejlődési folyamatokba (Sassen 1999; Tilly 2006, Manning 2005, Melegh 2015). Mindenesetre, amikor valós és alapos történeti statisztikai elemzések készülnek, figyelemre méltó együttmozgásokra figyelhetünk fel a világtörténelem elmúlt kétszáz évében, ami arra utal, hogy a világ gazdaságában és társadalmában egyidejű és azonos irányba mutató folyamatok zajlanak, s ezek gyakran értelmezhetők ciklikusan nyitásnak és zárásnak, illetve a legkevésbé sem korlátozódnak csupán Európára (McKeown 2004). Ezek pedig esetleg megfeleltethetők a világgazdasági ciklikus folyamatoknak (a híres Kondratyev- és Kuznets-görbék mellett lásd pl. Chase-Dunn 1999).

Módszertani megjegyzések

A jelen tanulmányban néhány alapvető fejlődési mintát elemzek Délkelet-Európában az Egyesült Nemzetek Szervezetének népesedési adatbázisai (*World Population Prospects*, WPP) és hosszabb távú makrogazdasági statisztikái alapján.³ A becslést migrációs egyenlegre összpontosítok, amely a népesség növekedéséből kivont természetes növekedés, illetve csökkenés (születés és halálozás) után megmaradt népességet jelent. Ez a szám bizonytalan, mivel magába gyűjti a népességszámlálás hibáit is.⁴ Ráadásul a nettó migrációs ráta egynek tekinti azokat az országokat, amelyekben a ki- és bevándorlás szintje eltérő, ám az egyenleg azonos. Foglalkozni kell tehát azzal, hogy a jelenlegi kivándorlási és bevándorlási rátákra vonatkozóan minél több információt lehessen begyűjteni. Ebben a tekintetben voltak ígéretes próbálkozások, amelyek azt célozták, hogy a kétoldalú migrációs áramlatok becsléseit az ország születési állományi adatain nyugvó migrációs mátrixokra alapozva teremtsék meg. Ezeket a jövőbeni kutatásokba természetesen be kell majd építeni.⁵

Mindazonáltal, a nettó migrációs ráta nagyon hasznos mérés lehet mindazok számára, akik az adatokat rendszeresen figyelik. A lehetséges módszertani problémákat szem előtt tartva, ezt a rátát akár az emberek globális áramlatába való „személyes” integrációs szintek általános összegeként is lehet értelmezni. Ennek köszönhetően voltaképpen elkerülhető a migrációs statisztikák néhány buktatója, amelyek a meghatározásokban, illetve a bevándorlók, de még inkább a kivándorlók jelenlegi alulbecslésében rejtőznek (Fassmann, Reeger és Sievers 2009). Összességében elmondható, hogy a változás akkor valószínűsíthető, amikor az adott országban a negatív, pozitív vagy nulla nettó migrációs adatok méretüket vagy irányukat tekintve megváltoznak.

Az elemzés az egy főre jutó GDP-, illetve más gazdasági és munkaerő-piaci mutatókat is használ. Ezek különböző forrásokból származ-

nak, mint például a *Maddison adatbázis*, a *Világbank*, a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* (ILO), valamint a helyi statisztikák. Ami az egy főre jutó GDP-adatokat illeti, a jelen tanulmány Böröcz József álláspontját követi, amikor a változásokat a világtól százalékaik tükrében szemléli, és ennek megfelelően értékeli a különböző régiók és országok történeti fejlődését (Böröcz 2009).⁶ Ellenben nem használom Böröcznek a globális súlyra vonatkozó elképzeléseit, függetlenül attól, hogy a migráció esetében a népesség száma és a gazdaság mérete mindenképpen számít.

Azt is fontos tisztázni, hogy a makroszintű strukturális mutatók, illetve a relatív globális helyzetek, mint a migrációs cselekvés magyarázatai, nem kerülnek hasznosításra. Ezeket olyan tényezőknek tekintem, amelyek előkészítik a terepet a tömeges migrációs áramlatok számára (tehát strukturális magyarázatok). Viszont e makroszerkezeti változások nélkül nem lehetséges megmagyarázni sem a történelmi folyamatokat, sem pedig, ami ennél is fontosabb, a fejlődési mintákat (Sassen, 1990).

E tanulmányban az Olaszország és a Kaszpi-tenger közötti területre fókuszálok. A kistérségeket a nettó migrációban bekövetkezett változások alapján, induktív módon azonosítom be. Mindazonáltal hasznosítom azoknak a történészeknek a meglátásait is, mint Wallerstein és Berend, akik szerint, amennyiben a hosszú távú történelmi folyamatokat elemezzük, akkor Dél- és Kelet-Európa azonos strukturális folyamatokon ment keresztül. Ez a megközelítés azon a feltevésen alapul, hogy ezek az országok meglehetősen hasonló módon tagozódtak be a koloniális világkapitalizmusba, különösképpen a tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején, ami azonos társadalmi feszültségekhez és önkényuralmi rendszerekhez vezetett (Arrighi 1985; Berend és Ránki 1982, 7–12).

Ezt a regionális meghatározottságot az elemzők általában figyelmen kívül hagyják, amikor az államszocializmus, mint a modernitás egy rivális formája, meghatározta a térség fejlődését. Amennyiben a migráció hosszabb távú regionális mintáiról esik szó, az államszocializmus időszakát mellőzik, vagy pedig úgy látatják, mint egy kissé „befagyott” időszakot (Massey 1998, 108–109). Véleményem szerint, olyan összehasonlító társadalom- és gazdaságtörténelmi elemzésekre van szükség, amelyek mindennemű teleologikus feltevést mellőznek. Sőt, látni fogjuk, hogy a fejlődési perspektívák így sokkal egyértelműbben kirajzolódnak.

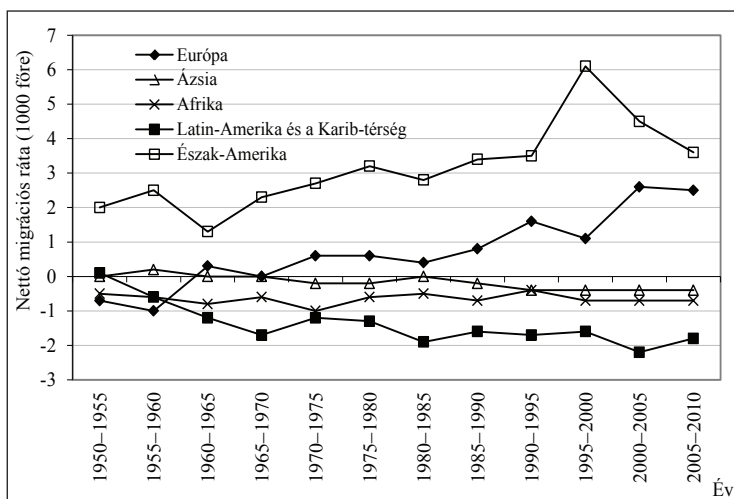
Ahogy az már fentebb említésre került, az alábbiakban a régió elgondolása induktív módon történik. Ez abban az értelemben igaz, hogy pillanatnyilag eltekintek a történelmi régiók, mint például a „Balkán”, a „keleti blokk”, vagy a „Földközi-tenger térsége/Mediterráneum”, gondolatától. Ezt nem azért teszem, mert ezeket az elgondolásokat a történelmi változások számos aspektusa szempontjából haszontalannak vagy érvénytelennek tekinteném, hanem inkább azért, mert az

olyan társadalmi folyamatok elemzésénél, mint a migráció, a régiók megosztása és összekapcsolása sokkal nagyobb nyitottságot igényel.

Európa és a nettó migráció globális változásai

Ha a nagyobb régiókat szemléljük, megállapíthatjuk, hogy a világ nagy területei tulajdonképpen kibocsájtó régiók, miközben Észak-Amerika és Európa befogadó térség.

1. ábra
Nagy régiók szerinti nettó migrációs ráta, 1950–2010

Forrás: World Population Prospects (WPP) = világnépességi kilátások, 2010

A szóban forgó időszak kezdetén Európa kibocsájtó régió volt, és csak az 1960-as évek elején, közepén vált bevándorlási területté. Más régiók, mint például Ázsia és Latin-Amerika, az elvándorlás irányába mozdult el. Afrika mindig negatív egyenleggel bírt, míg Észak-Amerika a pozitív oldalon helyezkedett el.

Európa bevándorlása mögött több tényező állhatott. Ezek egyike a transzatlanti migráció mérséklődése volt, amely az 1920 előtti sinthez képest lecsökkent (Sassen 1990). A másik tényezőt az agrárrendszerek drámai átalakulása és hanyatlása jelentette, elsősorban a dél- és kelet-európai területeken, ahol a mezőgazdasági válságot és az agrárgazdaságok versenyképességét különböző módszerekkel próbálták kezelni. A migráció története szempontjából a kulcskérdés az volt, hogy ezek az agrártársadalmak elveszítették népességüket, és

az 1950-es és 1960-as évektől egyre kisebb mértékben jelentek meg népességforrásként. Ekkorra az agrártermelés és a vidéki termelők jelentőségüket veszítették mind Európában, mind a világ számos más térségében (Tauger 2011, 138–146; de Haas 2011). Ez korábban nagyméretű migrációt eredményezett a városok felé, és – mintegy kapcsolódó folyamatként – egy Európán belüli és interkontinentális mobilitást is kiváltott. Egy másik tényező az európai gyarmati rendszer végleges összeomlása volt. Az 1950-es évekig a gyarmatosított területek legfőbb haszonélvezője az európai (bevándorló) gyarmatosító népesség volt. Azt is fontos megjegyezni, hogy amíg a gyarmati rendszer fennállt, addig a gyarmatokról származó különböző helyi csoportok bevándorlását megakadályozták, és lehetőleg igyekeztek kiváltani őket más, „európai” népek köréből érkezett bevándorlókkal, még akkor is, ha nagy szükség volt munkásokra.⁷ Ily módon, egészen addig, amíg a gyarmati rendszer össze nem omlott, nem volt igazán számottevő migrációs áramlat Európa irányába. Az 1950-es években, valamint az 1960-as évek elején azután a gyarmatosítók uralma alól önmagukat felszabadító országok egyre nagyobb számban küldtek migráns csoportokat Európába (Joppke 2005, 93-156). Másrészt számos európai ország rendelkezett olyan iparral, amely nagy számban igényelt külső munkaerőt pl. Törökországból, Marokkóból, Algériából és más észak-afrikai vagy nyugat-ázsiai országokból.

Európában 1980 után a nettó migráció meghaladta a plusz 0,1 százalékot; az ezredforduló utáni első évtizedben pedig a nettó bevándorlási rátában több mint plusz 0,2 százalék volt megfigyelhető. Ez a növekedés, amely az 1980-as évek elején zajlott le, egyértelműen összefüggött a globalizáció 1980 utáni új ciklusával. A nyitottság ezen új ciklusa nemcsak a tőkebefektetések szintjét és intenzitását növelte, hanem a migrációét is (Chase-Dunn 1999; Chase-Dunn, Yukijo Kawano és Brewer 1999).

Mindent egybevetve, Európa a bevándorlók tömegeinek otthonává vált. Ugyan soha nem érte el az észak-amerikai szintet, ám az ázsiai, az afrikai vagy a latin-amerikai kivándorlók egy része az ötvenes évektől Európába jött dolgozni, vagy itt telepedett le. De ez nem az egész kontinensre igaz. Európa nagy területei más és más fejlődési utat jártak be.

Fejlődési minták Délkelet-Európában

Délkelet-Európa belső tagoltsága az elmúlt hatvan évben megnőtt. Az 1950-es években a térség (a Szovjetunió dél-nyugati részének országait leszámítva) kivándorlási régió volt. Az 1960-as és 1990-es évek között bekövetkezett változások eredményeképpen azonban elveszítette ezt a homogenitást, és egyes részei bevándorlási terüle-

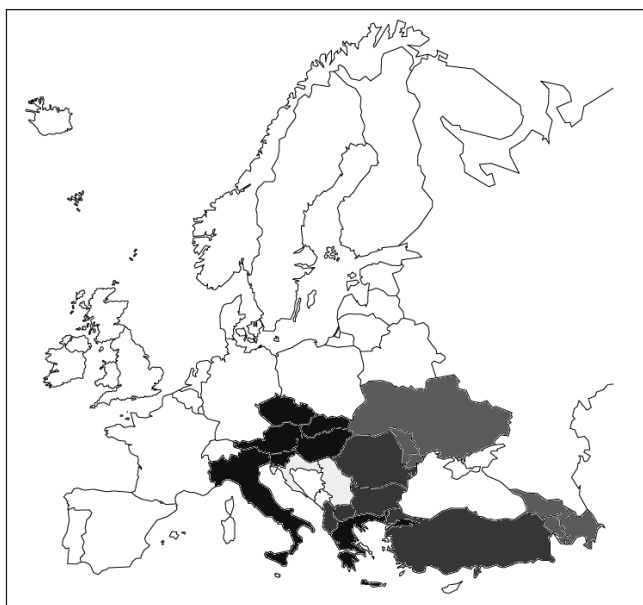
tekké váltak, miközben más területek kivándorlási területek maradtak, vagy azzá váltak.

A relatív jóléthez és a gazdasági, illetve foglalkoztatási struktúrákban zajló folyamatokhoz kapcsolódóan négy fejlődési mintát lehet meghatározni.

Vannak országok:

- amelyek az 1950-es és az 1960-as években kivándorlási országok voltak, majd fokozatosan bevándorlási országokká váltak (első típus);
- amelyek az egész időszak folyamán megmaradtak kivándorlási országoknak (második típus);
- amelyek bevándorlási országok voltak, majd pedig kivándorlási országokká váltak (harmadik típus);
- amelyek ingadoztak a kivándorlási és a bevándorlási státusz között (negyedik típus).

2. ábra
A fejlődési típusok szerint elemzett államok

■ 1. típus ■ 2. típus ■ 3. típus ■ 4. típus

A térképen szereplő első típus az a régió, amely magába foglalja Délkelet-Európa országait – mint Olaszország és Görögország –, ugyanakkor pedig Közép-Európa országait is. A második típust a

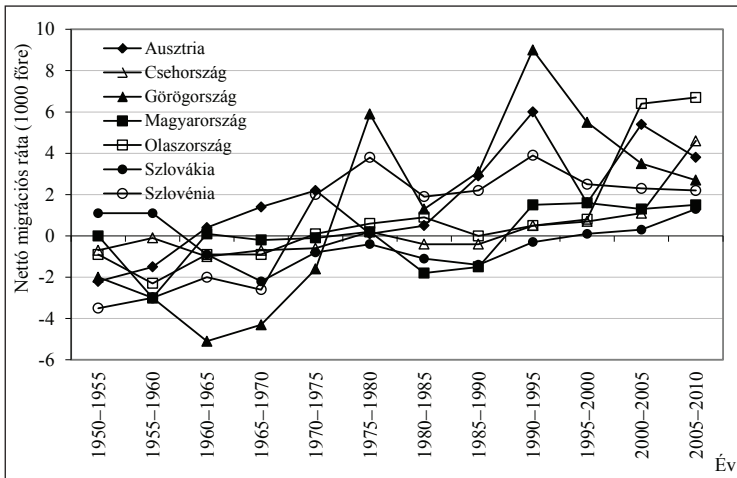
Kelet-Balkán országai alkotják Törökországgal együtt. A harmadik típusba azok a területek tartoznak, amelyek egykor a Szovjetunió dél-nyugati szélének számítottak a Fekete-tenger körül (Moldávia, Ukrajna és a kaukázusi térség déli része). Végül a negyedik típus döntően a volt Jugoszlávia fő területeire terjed ki, Ahogy az majd láthatóvá válik, ez a típus további vizsgálatokat igényel, és betagozható a balkáni régióba.

Első típus: A kivándorlási státuszról a bevándorlási státuszba való átváltás

Az első típusba azok az országok tartoznak, amelyek az általános európai mintát követték. Ez Dél- és Közép-Európa országait foglalja magába, a balkáni és a posztszovjet országok kivételével: Olaszország, Görögország, Szlovénia, Ausztria, Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország.

3. ábra

Első típus: Nettó migráció azokban a kiválasztott országokban, amelyek bevándorlási országokká váltak, 1950–2010

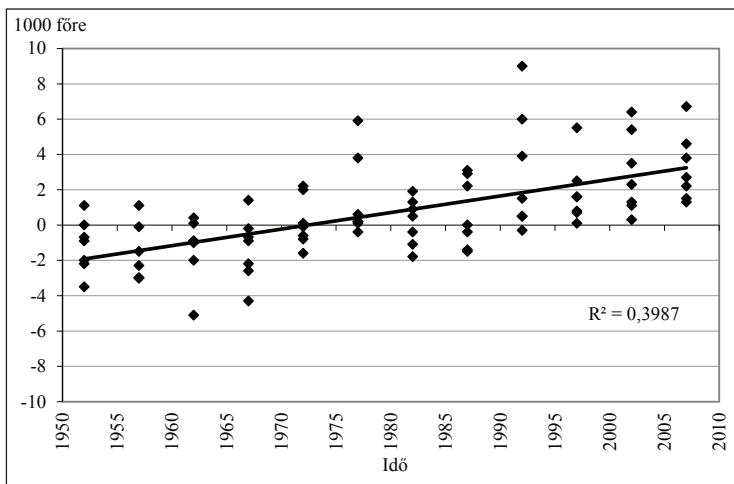

Forrás: WPP, 2010-es felülvizsgált.

Ez a típus egy lineáris fejlődési minta, ami erőteljes lineáris regressziót mutat, összhangban az átmeneti migrációra vagy a migrációs ciklusokra vonatkozó elméletekkel.

4. ábra

Nettó migráció az idő múlásának tükrében, az első típusban, 1950–2010
(Az első típus adataiban a felezőpontok ötéves időszakokat jelölnek)

Forrás: WPP, 2010-es felülvizsgált.

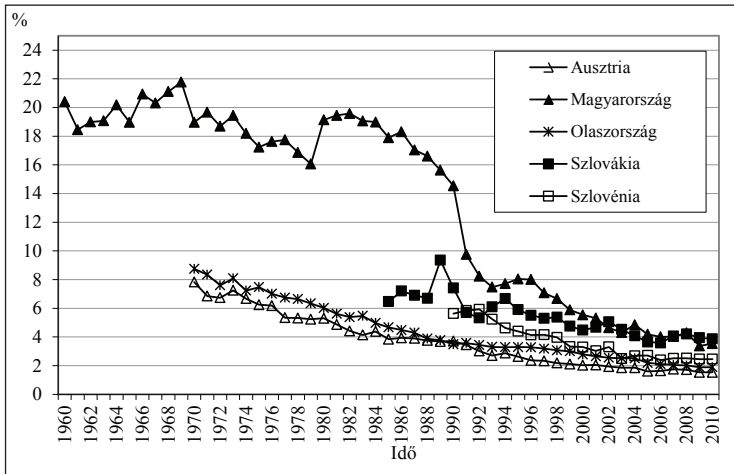
E típus tartalmaz mind államszocialista, mind pedig kapitalista országokat. Némelyikük, mint például Görögország, jelentős elvándorlást tapasztalt meg a görög polgárháború után. Az 1950-es években néhány ország vándorlási egyenlege egyértelműen negatív mértéket mutatott. Ilyen volt Olaszország, Magyarország, Szlovénia és Ausztria (illetve más dél-európai országok is, mint Spanyolország és Portugália). Ebben kiemelt szerepet játszott az agrárgazdaságok leépülése, a háború utáni áttelepítési hullám és az ezzel összekapcsolódó ipari kereslet Németországban, Franciaországban és Észak-Amerikában (Bonifazi 2008, 122–123; Sassen 1990). A jól ismert magyar exodus 1956-ban szintén nem csak politikai okokból következett be, ahogy azt gyakran hangoztatják.⁸ A legtöbb ember, aki elhagyta az országot, fiatal volt (kevesebb, mint huszonöt éves), szakképzett férfi munkavállaló és Budapesten vagy az országnak azokban a régióiban élt, amelyek hagyományosan az Ausztriába és/vagy Nyugatra tartó elvándorlókat kibocsátották.⁹ E migrációs profil alapján, amennyiben a határok nyitottak lettek volna 56 előtt, ezek közül az emberek közül számosan már korábban elvándoroltak volna oda, ahol igény volt ipari munkára, mint ahogy az például Olaszország és Portugália esetében történt Németország irányában. Tehát a migrációs folyamatok politikai tényezőkkel, határnyitásokkal és zárásokkal kapcsolódtak össze.

Ebben a típusban a negatív nettó migrációs ráták az 1970-es években kezdtek a nulla felé közelíteni, és néhány esetben pozitív

értékeket vettek fel. Ausztriában a ráták 1960 és 1965 között váltottak át pozitívrá. Ezt követte Olaszország, Görögország és Szlovénia az 1970-es években. Más országok az 1980-as évtizedben lépték át a nulla vonalat. Szlovákia esetében ez csak az államszocializmus összeomlása után következett be. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy ezek az országok valójában soha nem léptek ki a nettó migrációs áramlatok ezer főre vetített negatív 5 és pozitív 5 fő között mozgó értéktartományból.

5. ábra

Az első típus egyes országai, amelyek bevándorlási országokká váltak. A mezőgazdaság részesedése (a GDP%-ában), 1960–2010

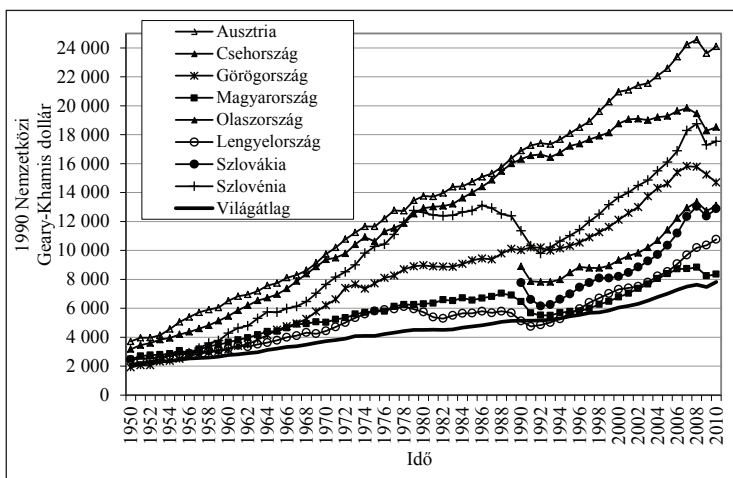
Forrás: Világbank, Fejlődési mutatók.

A vilárendszer-elméletnek megfelelően, ebben az átmenetben az egyik nagyon fontos tényező a mezőgazdaság szerepének csökkenése és átalakulása lehet az 1980-as évek közepét követő évtizedben. Amikor a mezőgazdaság súlya nagyon alacsony szintre csökkent, a csökkenést – értelemszerűen – a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulása követte, és ez nagyban hozzájárult az emberek stabil társadalmi terének megszűnéséhez.¹⁰ Ugyanígy és ugyanekkor mértékben zuhant az ipari foglalkoztatás, sőt, az ipar súlya is, ami szintén „kilökte” az embereket, akik csupán nagy nehézségek árán és csak töredékesen tudtak visszailleszkedni a munkaerőpiacba, sokkal bizonytalanabb munkakörülmények között, főképp a szolgáltató szektorban. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a más típusokhoz tartozó országokkal összehasonlítva, ezen országok mindegyike képes volt újra elérni és stabilizálni egy nagyobb, a GDP 30%-át meghaladó

ipari részesedést az egyre nyitottabb gazdasági térben. A Világbank adatai szerint, Görögországot leszámítva, ez a részesedés 40 és 50 százalék közötti. Összességében, az államszocialista országok, az államszocializmus összeomlása után, a szocializmuson belüli agrár-gazdaság és ipari termelés elvesztésével és jelentős átalakulásával alapvetően belesimultak a kapitalista országok fejlődési mintáiba, csak éppen egy jóval alacsonyabb jövedelmi szinten, noha még így is a világ átlagjövedelme felett, vagy annak közelében helyezkedtek el.

6. ábra

*Első típus: Bevándorlási országokká vált országok.
A világtátlaghoz viszonyított egy főre jutó GDP, 1950–2010*

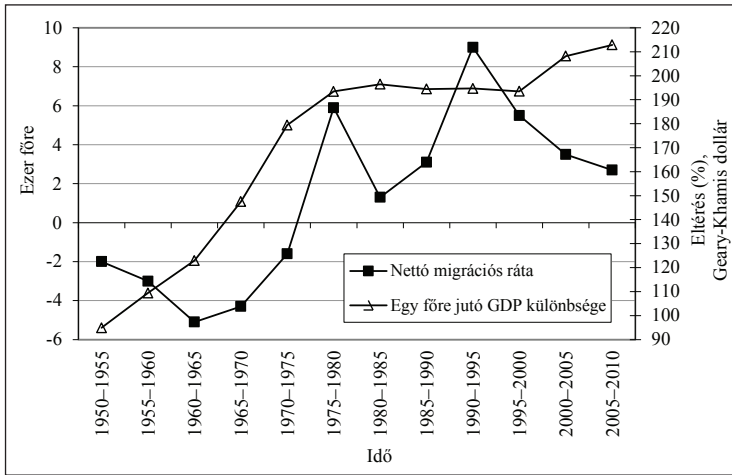
Forrás: Maddison adatbank.

Az 1990-es évek elején minden volt államszocialista ország jelentősen megszenvedte az átalakulást. Az 1990-es évek elején a jövedelmek bekövetkező csökkenése, a vonatkozó politikai változásokkal együttesen, további kivándorlást idézett elő még a térség gazdagabb volt szocialista országaiban is. Mindent összevetve azonban, az ilyen típusú volt szocialista országok megőriztek egy jobb globális helyzetet, amely csillapította az elvándorlást. Ennél még fontosabb azonban az, hogy a versengő kapitalista rendszerbe való visszakerüléssel, ezek az országok nagyszámú bevándorlót is kezdtek fogadni, akárcsak a mindvégig kapitalista Görögország, Ausztria és Olaszország. A volt Szovjetunió területeiről származóknak Szlovénia, a vietnámi bevándorlóknak a Cseh Köztársaság, a Romániából, Kínából és Ukrajnából érkező bevándorlók számára pedig Magyarország vált „vonzó” célponttá. A korábban államszövetséget alkotó országok (Csehország és

Szlovénia) gazdagabb utódállamai szintén nagyobb számú bevándorlót fogadtak azokból az „új” országokból, amelyekkel korábban egy állam-szövetséget alkottak.

Érdemes ezért közelebbről is szemügyre venni, hogy a jövedelmi változások, az országnak a globális hierarchiában az egy főre jutó GDP alapján elfoglalt pozíciója, hogyan viszonyult a vándorlási egyenlegben bekövetkezett változásokhoz. Ezt Görögország példáján keresztül lehet megragadni:

7. ábra
Nettó migrációs ráta és a világtátlaghoz viszonyított
egy főre jutó GDP Görögországban, 1950–2010

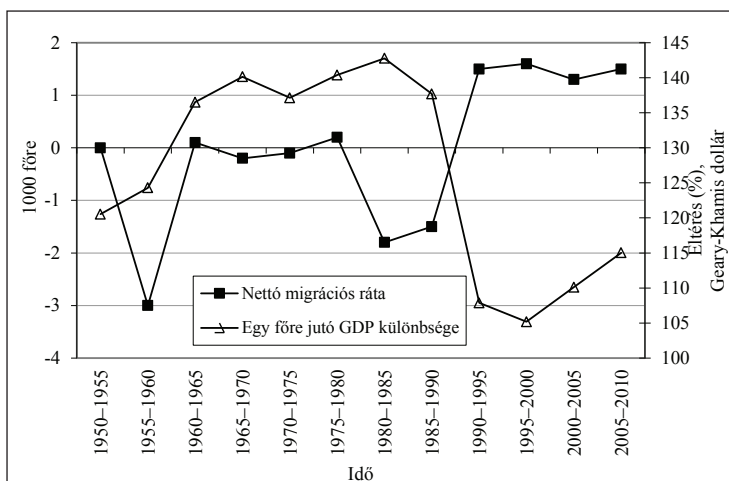
Forrás: WPP és Maddison adatbank.

Görögország esetében a két folyamat közötti kapcsolat nagyon világos: a nettó migráció változása voltaképpen megfelel a görög relatív jólét alakulásának. A brutális polgárháború és az ennek következtében elindult menekülthullám után bekövetkező relatív jövedelmi szintemelkedést rövid időn belül követte a vándorlási egyenleg javulása. Például az 1970-es évek végén a görög kivándoroltak nagy csoportjai tértek haza, mivel az országot már sokkal stabilabbnak és virágzóbbnak ítélték meg. Ezt a képzetet erősítette az is, hogy 1981-ben Görögország az EU tagjává vált. Szintén az 1980-as években következett be az, hogy Görögország a Nyugat-Ázsiából és Észak-Afrikából érkező migránsok célterületévé vált, miután a küldő területek háborúk és más tényezők következtében viszonylagos gazdasági hanyatlást, sőt, esetenként teljes összeomlást tapasztaltak meg. Görögország Törökországgal közös határa az Ázsiából érkező bevándorlók központi

belépési pontjává vált. Az is fontos, hogy az 1990-es években Albánia, Bulgária, Grúzia és Románia állampolgárai, amely országok átérték a helyi gazdaságok összeomlását, egyre vonzóbbnak találták, hogy Görögországba menjenek legális és illegális munkára, legyen az háztartási cselédmunka vagy építőipari munka. Ezen országok elszegényedő vagy gazdasági szempontból megroppanó családjai egyre több tagjukat „küldték ki” dolgozni, akik nem „hasznukat” maximalizálták, hanem jórészt, családi döntés formájában, a család ellehetetlenülését próbálták menedzselni.

A relatív jólét és a vándorlási egyenleg közötti kapcsolat azonban további vizsgálatokat igényel, mivel vannak esetek, amikor mindez nem egészen egyértelmű, vagy pedig más mechanizmusok is beazonosíthatók. Magyarország éppenséggel egy ilyen példa.

8. ábra
*Nettó migrációs ráta és a világtól eltérő
 egy főre jutó GDP Magyarországon, 1950–2010*

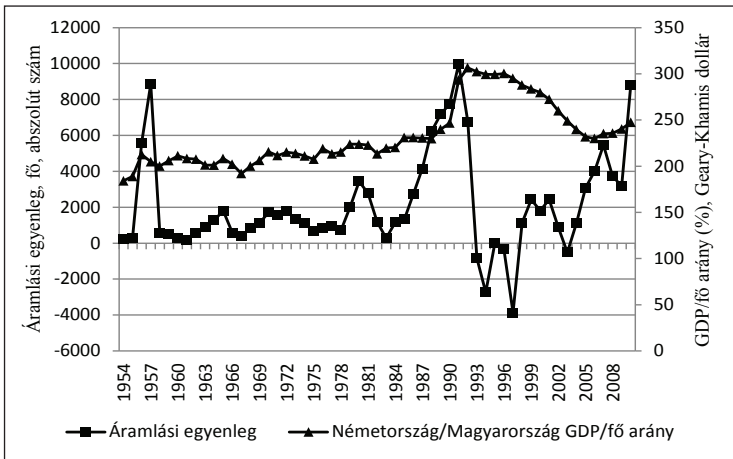

Forrás: WPP és Maddison adatbank

Azok a folyamatok, amelyek Magyarországon az 1950-es és az 1980-as évek közepe között megindultak, nagyon hasonlítottak a görögországi folyamatokra, jóllehet az ország nem vált „bevándorlási” országgá, mint ahogy az Görögországgal már igen korán megtörtént. Ennek a lineáris migrációs átmenettípusnak van egy nagyon sajátos jellemzője, mégpedig az, hogy belül erősen tagolt, és – a vilárendszer-elméletnek megfelelően – az adott országok között is komoly jövedelemkülönbség rögzült, miközben a régió belüli migráció is fontos maradt. Például a Magyarország és Németország közötti jö-

vedelmi különbség végig fennállt, sőt, a kilencvenes évektől jelentősen megugrott, s ma nagyobb, mint az 1950-es években, miközben 1954 és 2010 között a Magyarországról Németország fele irányuló migrációs áramlatok ciklikusan váltakoztak. Jól látszik e mozgásban, hogy a nyolcvanas évek közepétől az elvándorlás felgyorsult, a rendszerváltás okozta sokk azonnal érvényesült, és – a világrendszer-elmélettel összhangban – a kapitalizmusba való teljes integrálódás elvándorlást idézett elő.

9. ábra
Áramlási egyenleg és GDP per fő arányok
Németország és Magyarország között, 1954–2010

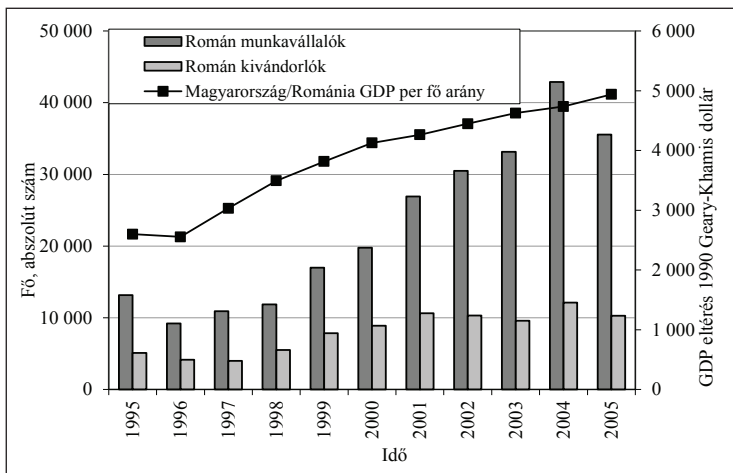

Forrás: Maddison adatbank és Szövetségi Statisztikai hivatal

Ilyenformán a teljes globális pozícióban bekövetkezett csökkenés elvezetett az „elvárt” változásokhoz. Azonban Magyarország maga is a bevándorlók vonzó célpontja lett – vélelmezhetően az elvándorlás bizonyos alábecsülése és a számottevő magyar ajkú kisebbséggel rendelkező, jelentős gazdasági sokkot átélő szomszédos országokhoz (Románia és Ukrajna) viszonyított viszonylagos jóléte miatt. Más szavakkal: a mindvégig elvándorlási országnak maradó Romániából származó immigráció nagyobb volt, mint a magyar állampolgárok elvándorlásának növekedése. Ez a vonzerő mára apadni látszik. Ez az összefüggés az 1990-es évek végét és a 2000-es évek elejét illetően jól bizonyítható, különösképpen akkor, ha a munkavállalási engedélyek számát tartjuk szem előtt, ahogy azt az alábbi ábra is érzékelteti:

10. ábra

Bevándorlás Romániából Magyarországra, 1995–2005

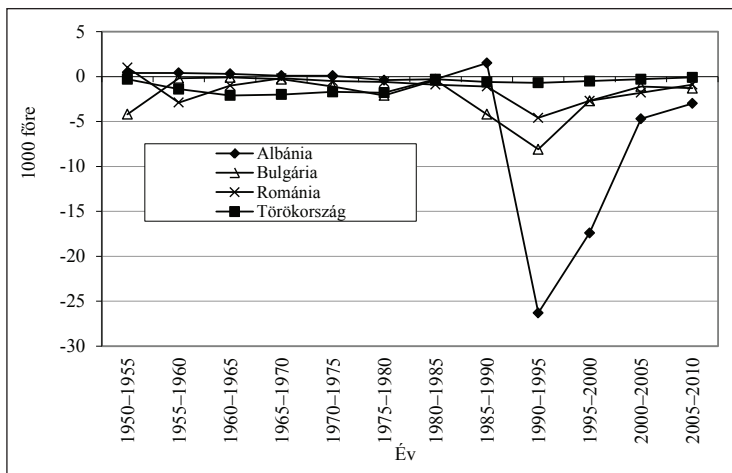
Forrás: Magyar Központi Statisztikai Hivatal (KSH) migráció, Maddison adatbank.

Tehát a fenti eset megmutatja, hogy az egyes országokat nem lehet mechanikusan, önmagukban szemlélni, hanem a rendszer és a kapcsolatháló mozgását kell szem előtt tartani, amely különböző típusokat és fejlődési dinamikákat foglal magába. A történelmi kapcsolatok, struktúrák kumulatív ok-okozati összefüggései együttesen magyarázzák a migrációs fejlődési mintákat. A migrációs folyamatok történelmi elemzése nem fér össze a módszertani nacionalizmussal (Schiller 2005).

Második típus: országok, amelyek mindvégig kibocsájtó területek maradtak

A második típusú országok az első típusúakhoz hasonlóan indultak, ugyanakkor az ő esetükben nem ment végbe semmiféle átmenet a nettó bevándorlás irányába, amint azt a tranzíciós elméletek előírnák. Ez nemcsak azt jelenti, hogy ezek az elméletek korlátozott érvényességgel bírnak, hanem ily módon azt is látjuk, hogy az adott országok migrációs kapcsolatrendszere egyre inkább elkülönülő fejlődési mintát mutatott már az államszocializmus idején, de különösen a versengő kapitalizmus térnyerésével.

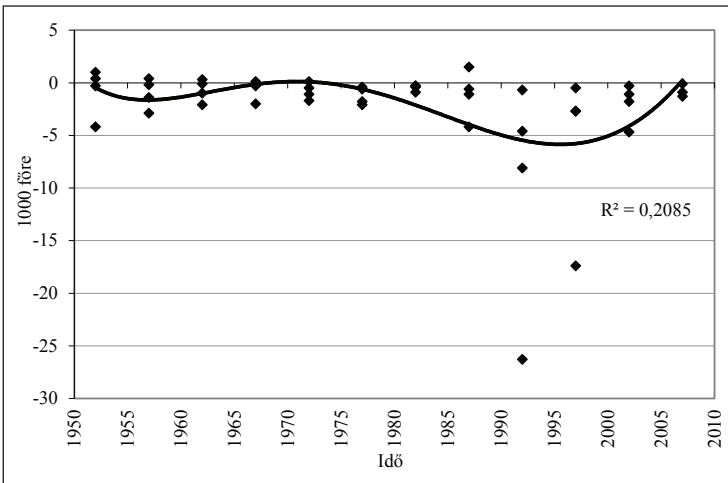
11. ábra
 Második típus: Vándorlási egyenleg
 a mindvégig kibocsátó országokban, 1950–2010

Forrás: WPP, 2010-es felülvizsgált.

Az általános tendenciák távlatából ezekben az országokban a migrációs ráta, igen kevés kivételtől eltekintve, mindvégig negatív volt. Ezen általános tendencián belül is létezett azonban kisebb amplitúdójú ciklikus mozgás, néhány szélsőséges értékkel az 1990-es évek elején. Egyes országok, mint Bulgária és Albánia világméretben is kiugró exodust produkáltak a mínusz 10 és különösen a mínusz 35 ezrelékes nettó elvándorlással. Románia viszonylag jobb adatai valószínűleg a népszámlálásban rejlő „hibáknak”, azaz a távol lévők otthon maradtakként való bediktálásának köszönhető, miközben a valós elvándorlás nagyobb volt (Kiss Tamás 2014).

Második típus: Emigránsokat kibocsájtó országoknak megmaradt országok.
 Nettó migráció a vizsgált időszakban, 1950–2010
 (A második típus adataiban a felezőpontok ötéves időszakokat jelölnek)

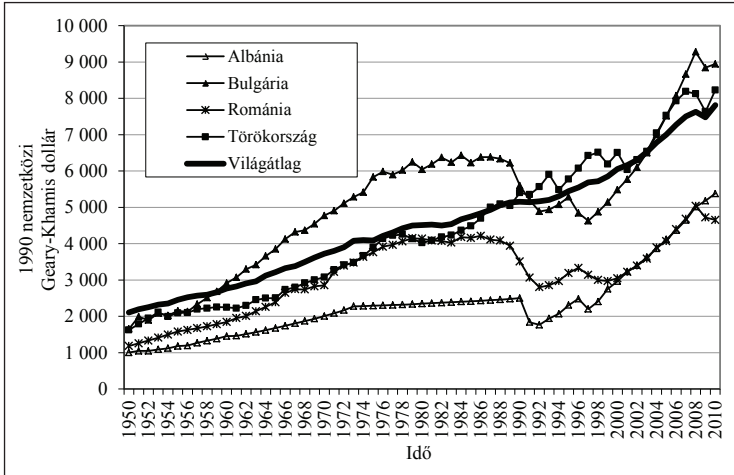

Forrás: WPP, 2010-es felülvizsgált.

Az 1950-es években és az 1960-as évek elején ezek az országok nagyon hasonlítottak az első típusú országokhoz. Azonban már a korai szakaszban egyes országoknak viszonylag nagyarányú – mínusz 5 ezrelék körüli – volt a negatív nettó migrációjuk. Később, az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az látszott, hogy olyan államszocialista országok, mint például Románia és Bulgária, az államszocializmus előrehaladtával az első típusban látható migrációs átmenetet követik. Ez a javulás azonban rövid életűnek bizonyult. Ugyanebben az időszakban Törökország, az egyetlen kapitalista állam a csoportban, a Németország és Ausztria által támogatott vendégmunkás-programok nyomán fokozott elvándorlást tapasztalt meg (Fassmann és Reeger 2008). Idővel Törökország megközelítette a nulla értéket, ám Bulgáriával és Romániával szemben képes volt fenntartani saját kiegyensúlyozottabb migrációs integrációját. Bizonyára más tényezőkkel társulva, az ország mérete is szerepet játszik ebben a folyamatban. A kisebb országok, kiváltképpen akkor, ha megszenvedik a felkavaró átmeneteket vagy változásokat, különösen erős elvándorlást tudnak produkálni, hiszen belső terük igen korlátozott.

13. ábra

Második típus: Mindvégig kibocsátó országok.
Az egy főre jutó GDP, 1950–2010

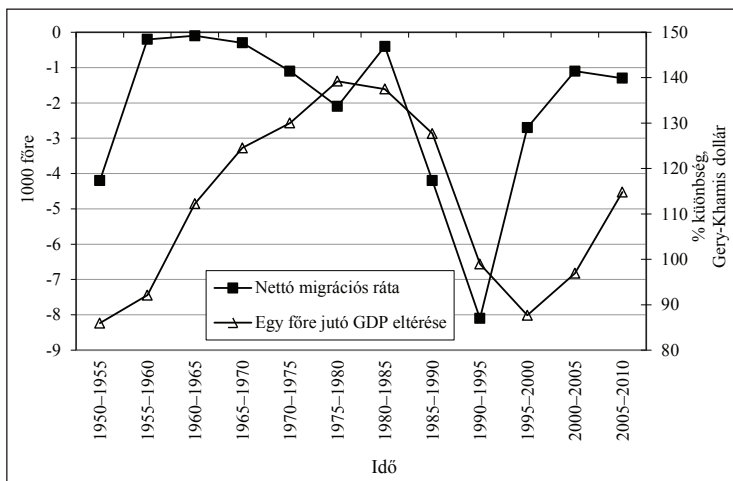

Forrás: Maddison adatbank.

Amint azt a globális átlagra vonatkoztatott, egy főre jutó GDP-adatok megmutatják, ezen országok többsége, szemben az első típussal, mindvégig a globális átlag alatt maradt, és így az egyenlőtlen fejlődés feltétlen magyarázatul szolgál az eltérő pályákra – különösen a kapitalista versengésbe való beolvadás után, hiszen az államszocializmus idején ezek az országok, főként Bulgária, nagyon nagy relatív fejlődésnek indultak.

Bulgária esete közelebbi vizsgálatot is megérdemel. A nettó migrációjában tapasztalható ciklikus változás, némi késéssel ugyan, de párhuzamosságot mutat az egy főre jutó GDP ciklikus változásaival. Összességében, Bulgária nettó elvándorlása csökkent, amikor az egy főre jutó GDP megközelítette a globális átlagot, míg a kivándorlás meredeken emelkedett, amikor a GDP relatív értelemben összeomlott, és a térség más volt szocialista országaihoz hasonlóan a nyolcvanas évek közepéhez képest 40–50 százalékpontos csökkenés következett be a relatív pozícióban.

14. ábra
 Nettó migráció és az egy főre jutó GDP-különbség
 Bulgáriában, 1950–2010

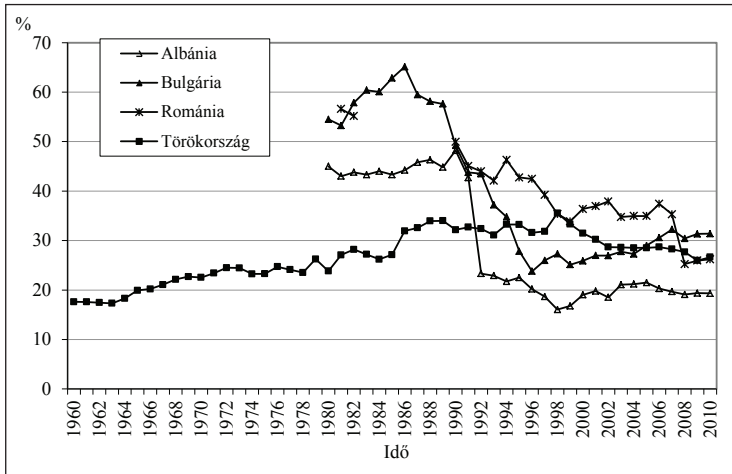
Forrás: WPP 2010-es felülvizsgált és Maddison adatbank.

Ez a zuhanás összekapcsolódik a török kisebbség nagyarányú kivándorlásával (Rangelova és Vladimirova 2004, 8). Úgy tűnik azonban, hogy a kivándorlás oka megint nem egyszerűen az etnopolitikai megfontolásokban keresendő, mint ahogy azt a szakirodalom és a nyilvános viták sugallják. Ebben az időszakban a célszág, Törökország, a relatív jövedelmi szint tekintetében a világ átlaga fölé emelkedett. Vagyis a román és a magyar migrációs kapcsolatok esetéhez nagyon hasonlóan, a Bulgária és Törökország közötti viszonyban az etnikai tisztogatásra való hivatkozás és az amiatti „menekülés” könnyen lehet a makrogazdasági romlás viselkedési és ideológiai lecsapódása. Ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, empirikus bizonyítékok mutatják, hogy a bolgárok (és az albánok) úgy tekintenek önmagukra, mint akik Törökországhoz képest kevésbé fejlettek, tehát tudatában vannak elmaradásuknak. Ez azt jelenti, hogy az etnikai szempontok, az államszocializmus felbomlása, a gazdasági hierarchia és az egy főre jutó GDP összeomlása együttesen hozták létre azokat a forgatókönyveket, amelyek a nagyméretű kivándorlás alapjául szolgáltak. Valószínűleg ugyanez a történeti fejlődés ment végbe Romániában is a magyar és a német kisebbségek esetében. Továbbá úgy tűnik, hogy a migrációs elmélet neoklasszikus gazdasági megközelítésével szemben, a jelentős mértékű kivándorlás eseteiben, a befogadó terület szempontjából, nem annyira a tényleges jövedelmi különbség számított, hanem sokkal inkább a globális átlagokhoz viszonyított viszonylagos pozíció, ami nem

bilaterális, hanem rendszerszintű jelenség. Ezek a mechanizmusok összefüggésbe hozhatók a világrendszer-elmélettel, ami felfogható a relatív globális gazdasági pozíciók rendszerszintű elméleteként.

A gazdaság összetételében bekövetkező változások ugyancsak némi betekintést nyújthatnak abba, hogy e vándorlási minta miképpen érvényesült az országok ezen csoportjában. Albániában például (amely az egész időszakban és régióban a legnagyobb méretű kivándorlást szenvedte el), az ipari összeomlás miatt az ipar részesedésének grafikonja nem csupán függőleges vonal volt, hanem valójában nagyon alacsony szinten, 20% körül stabilizálódott. Az első típusba tartozó országokkal szemben, ezen országok ipara a GDP 30%-a alatt maradt. Ez azt mutatja, hogy nem vonzottak magukhoz elégséges globális ipari tőkét ahhoz, hogy az ipar visszanyerje gazdasági erejét. Mintha ezek az országok az új nemzetközi munkamegosztás relatív vesztesei lennének, hiszen más térségbeli államok, illetve Európán kívüli „globalizált” térségek, ebben az időszakban sikerrel növelték iparuk erejét, vagy legalábbis részben visszanyerték ezeket a kapacitásukat. A szocialista ipar itt ténylegesen összeomlott, és nem épült a helyére jelentősebb ipar a kedvező munkaerő-ellátottság és bérvizonyok ellenére sem.

15. ábra
Második típus: Mindvégig kibocsátó országok.
Ipar (a GDP %-a), 1960–2010

Forrás: Világbanki adatok. Fejlesztési mutatók.

Ezen országok némelyike „reagrárosodott”, ami egyértelmű jele annak, hogy az emberek kétségbeesetten keresik az alacsonyabb megtérülési lehetőségeket. Még Romániában is, ahol az 1980-as

évektől a mezőgazdaság részesedése csökkent, az 1990-es években a férfiak teljes foglalkoztatottságához viszonyítva a mezőgazdasági foglalkoztatottságuk 25%-ról 40%-ra növekedett. (Ezekben az országokban a női foglalkoztatottság terén a mezőgazdaság részesedése folyamatosan magas volt, jóllehet az átmeneti időszakban ez az arány némileg csökkent.)

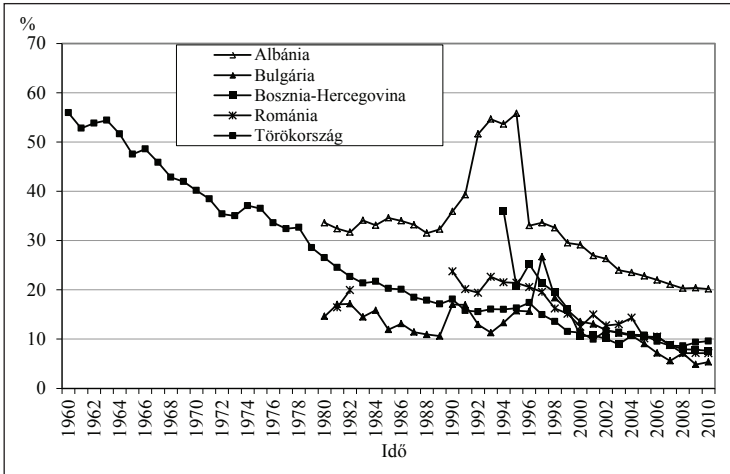
Ez azt mutatja, hogy néhány volt szocialista ország esetében a globális tőke benyomulása nagyméretű kivándorláshoz vezetett. Nem a „tradicionális” gazdaság felbomlása miatt, hanem azért, mert tönkretette a korábban a KGST-blokkal és más piacvédő intézkedésekkel védett államszocialista ipart. Ezekben az országokban az exodus viszonylag gyorsan megindult és fenn is maradt, ami jól mutatja, hogy migrációs függőségük állandósult, és a transzformáció alacsonyabb jövedelmi szintű növekedési pályára állította őket. (Lásd Böröcz 2015a, 2015b.) Megjegyzendő, hogy esetükben az Európai Unió intézményrendszerébe való bekerülés is e tendenciák állandósulása irányába hatott; tulajdonképpen ezek az országok váltak a nyugati és déli gazdaságok pótlólagos munkaerő-forrásává. Ez a migráns munkaerő kezeli a jóléti rendszer összeomlását háztartási alkalmazottként és idősgondozóként, illetve tartja fenn a nyugati gazdaságok romló versenyképességét az iparban és a mezőgazdaságban a sokkal rugalmasabb munkafeltételek és a magasabb szintű kizsákmányolhatóság révén. Megjegyzendő, hogy ezek a munkavállalói csoportok komoly versenytársra lettek a térség egy másik részének vándormunkásaiban. Ezek a volt Szovjetunió egyes tagállamai, amelyek közül több nemcsak a gazdasági zuhanást élte meg, hanem ezen országok területi integritása is megbomlott, ami további elvándorlást tett és tesz szükségessé.

Jó hullámért megyek – Jobb életért menekülők
<https://themigrationist.files.wordpress.com/2015/08/tarifa-pic1.jpg>

16. ábra

Második típus: Mindvégig kibocsátó országok.
Mezőgazdaság (a GDP %-a), 1960–2010

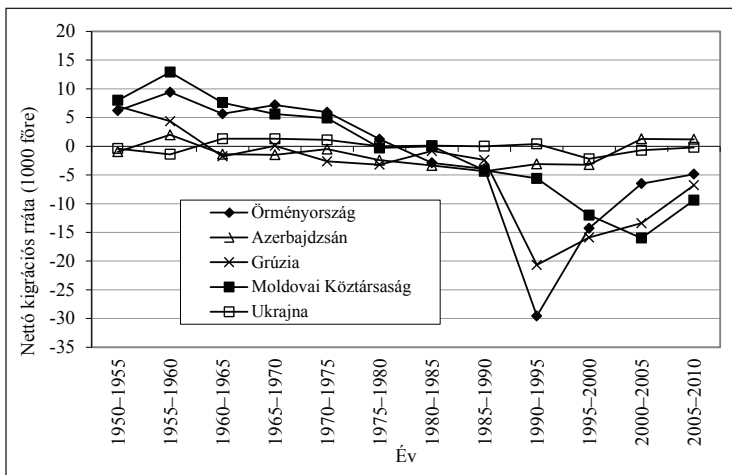

Forrás: Világbanki adatok. Fejlődési mutatók.

Harmadik típus: Kivándorlási területekké vált országok

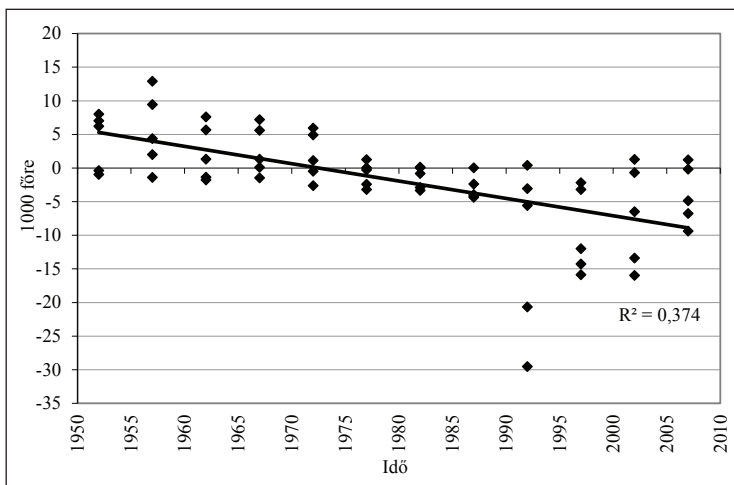
A Szovjetunió dél-nyugati részében elhelyezkedő posztszovjet államok sajátos fejlődési mintát mutatnak. A második típusú országok közel álltak az első típusba tartozókhoz, mivel az 1950-es években mindannyian kivándorlási területek voltak. Az 1950-es években és az 1960-as évek elején azonban a harmadik típusba azok az országok tartoztak, amelyeket nettó migráció jellemezett, vagy (Ukrajna, Azerbajdzsán), vagy bevándorlási országok voltak (Grúzia, Moldova és Örményország), mivel a Szovjetunió különböző részeiből – beleértve Fehéroroszországot, Oroszországot és Ukrajnát is – nagyszámú bevándorlót fogadtak be. Ezen országok esetében a pozitív nettó migráció mértéke sokkal magasabb volt, mint valaha elért legmagasabb ráta összeurópai szinten vagy a „klasszikusan” bevándorlási országnak számító Franciaország esetében. A Szovjetunióban ezek a területek viszonylag fejlettebbeknek számítottak, mivel nem csupán haszonélvezői voltak az ipari beruházásoknak, hanem magasabb minőségű mezőgazdaságuk is volt, ami az államszocialista rendszerben – a belső piaci problémák miatt – jelentős vonzerőt biztosított.

17. ábra
Harmadik típus: Nettó migrációs ráta a bevándorlóból
elvándorlóvá vált országokban, 1950–2010

Forrás: WPP 2010-es felülvizsgált.

18. ábra
Harmadik típus: Csökkenés. Nettó migráció a vizsgált időszakban az emigránsokat kibocsájtó országokká vált országokban, 1950–2010
(A harmadik típus adataiban a felezőpontok öt éves időszakokat jelölnek)

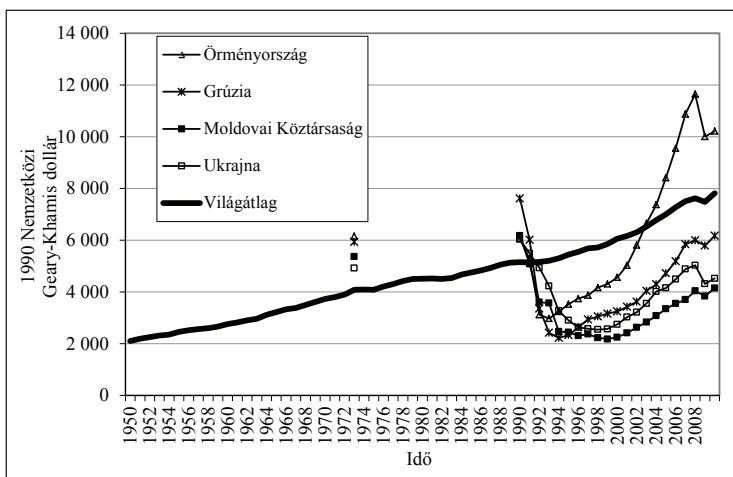
Forrás: WPP 2010-es felülvizsgált.

A történetírásban – különösképpen az etnikai csoportok és kisebb nemzetek történetírásában – általános a vélekedés, miszerint a Szovjetunió és a többi szocialista ország belső migrációja a hatóságok által vezényelt, kényszerű folyamat volt. E főképp ideológiai célokot szolgáló állítás azonban nehezen tartható (pl. Thiskov 2005). A politikai hatalomnak kétségtelenül volt szerepe a földrajzi mobilitásban, és az államszocializmus aktív munkaerő politikát követett, valamint igen sok projektet szervezett a munkaerő átcsoportosítására (például a perifériális területek iparosítása érdekében; már csak ezért sem tekinthető nyugati típusú birodalomnak). Ugyanakkor az is igazolható, hogy a migránsokat befogadó délnyugati területek, a Szovjetunió számos más részéhez viszonyítva, magasabb szintű gazdasági jólétnek örvendtek (Garndstaff 1980, 122–125, 157, 6.5 táblázat).

A második világháborút követő első évtizedekben a korábban nagy háborús veszteségeket elszenvedő Oroszország a belső vándorlás következtében további népességet veszített. Ukrajnában viszont pozitív volt a nettó migrációs ráta, körülbelül olyan mértékben, mint amilyent Oroszország elveszített. A Szovjet Moldovai Köztársaság az ipari termelés gyors növekedésének köszönhetően nyert nagyszámú bevándorlót. Az 1960-as években, a kaukázusi szovjetköztársaságokban a foglalkoztatás jelentősen növekedett, miközben Grúzia jelentős számú örmény migránst is veszített, akik Örményországba távoztak. Azerbajdzsán vándorlási egyenlege már igen korán negatív volt, ami valószínűleg a jelentős agrárterületek folyamatos modernizálásnak volt köszönhető. Az ebből következő elvándorlás azonban nem volt számottevő, s jóval elmaradt a mínusz 5 ezreléktől.

Ami a GDP-hierarchiakat illeti, ezekben az országokban az 1988 előtti időszakra sajnos nem rendelkezünk rendszeres számokkal, csupán szórványos adataink vannak. A Maddison adatbank szerint, ezek az országok az 1970-es években az egy főre jutó GDP tekintetében jóval a világátlag felett voltak. Azerbajdzsánt nem számítva – amely az átlag körül lehetett –, közel 50%-kal álltak magasabban, mint az egy főre jutó GDP globális átlaga. Van némi bizonyíték arra, hogy ezt a pozíciót egészen 1990-ig többé-kevésbé sikerült megőrizniük. Feltehetőleg tehát, hogy ez a tendencia korábban kezdődött, és az is, hogy hasonló volt a helyzet az 1960-as, sőt, mi több, már az 1950-es években is. Ahogy Böröcz kimutatta, 1950 és 1989 között az egész Szovjetunió a világátlag felett állt (Böröcz 2009, 136–138).

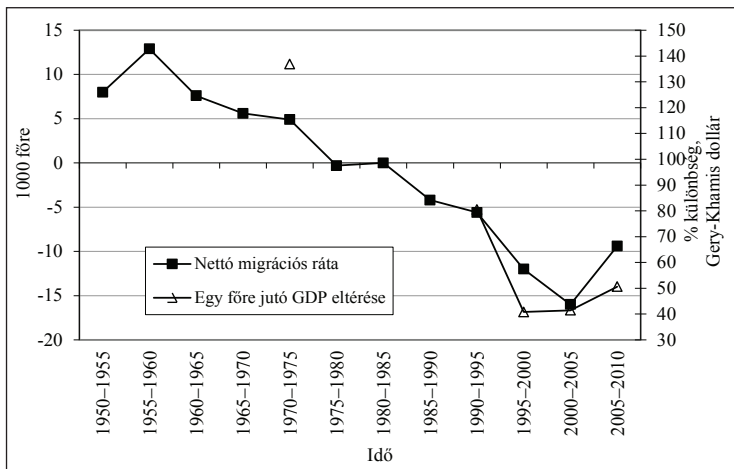
19. ábra
 Harmadik típus: Bevándorlási országok,
 amelyek emigránsokat kibocsájtó országokká váltak.
 Egy főre jutó GDP, 1950–2010

Forrás: Maddison adatbank.

A migrációs mintában a változást és a nagyméretű kivándorlásra való átváltást a Szovjetunió belüli privilegizált pozíció és a kapcsolódó struktúrák összeomlása okozta. Az összeomlás oly mértékben drámai volt, hogy a hetvenes években az országok többsége az egy főre jutó GDP szempontjából 50 százalékkal a világátlag felett állt, és innen zuhantak annak felére, s csupán Azerbajdzsánnak és Örményországnak sikerült ismét a világátlag fölé kerülnie. E régió belüli különbségek és az érintett országok egyedi kapcsolódásai a globális pozícióhoz, azt bizonyítják, hogy a globális átlagokhoz viszonyított viszonylagos pozíció nagyon fontos tényezője lehet egy ország migrációs profiljának. Moldova esete ezt nagyon világosan szemlélteti.

20. ábra
*Nettó migrációs ráta és a világtól eltérő
 egy főre jutó GDP a Moldovai Köztársaságban, 1950–2010*

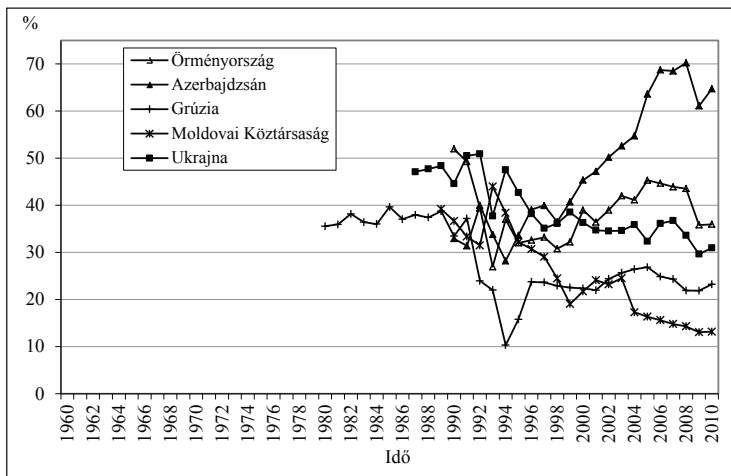
Forrás: WPP 2010-es felülvizsgált és Maddison adatbank.

Amikor Moldova – a Szovjetunió belül – bevándorlási terület volt, az egy főre jutó GDP tekintetében jóval a globális átlag felett helyezkedett el, és pozíciójának hanyatlása közvetlenül összefüggött az elvándorlások elkerülhetetlenül magas szintre emelkedésével. Moldova az egy főre jutó GDP tekintetében a világtól 40%-os szintjére süllyedt vissza, és ez volt az oka annak, hogy az évi mínusz 15 ezrelékes kivándorlási egyenleggel majdnem világrekord szintű pénztátalási függőségi viszonyba került, ahogyan azt Böröcz egy nemrég készült tanulmányában kimutatta (Böröcz 2015a). A világgazdaságba, illetve az emberek áramlásába való betagozódásnak ez a típusa függőségi helyzethez vezetett, amit jól jellemez, hogy a Spanyolországban, Olaszországban vagy Görögországban munkát kereső szülők több tízezer gyermeket hagynak hátra, sokszor még nagyszülők nélkül is.

Az 1990-es években ezek az országok – az ágazatokra alapozott gazdaság összetételének szempontjából – a második típusúhoz hasonló mintákat mutattak, ám csupán két ország esetében. A késői államszocializmusban az ipari ágazat erős volt, és az átmenet során ez a szektor szó szerint összeomlott. Moldova és Grúzia esete különösen főtűnő, mivel az ipar GDP-n belüli részaránya 40%-ról 10% közelire csökkent, és a későbbiekben ezeket a kapacitásokat már csak részlegesen tudták visszaépíteni. A többiek – mint Örményország, Ukrajna és Azerbajdzsán – ebből a szempontból viszonylag stabilak maradtak, sőt, Azerbajdzsán a földgáznak és kőolajnak köszönhetően még előre is

tört. Örményország jövedelmi helyzetének megerősödése és az ipari szektor részesedésének stabilitása külön is figyelemre méltó, hiszen a nagyarányú elvándorlás ebben az esetben mintha nem kapcsolódott volna össze lefelé tartó pályával és növekvő függőséggel.

21. ábra
Harmadik típus: Az elvándorlóvá váló országok.
Az ipar a GDP %-ában 1970 óta

Forrás: Világbanki adatok. Fejlődési mutatók.

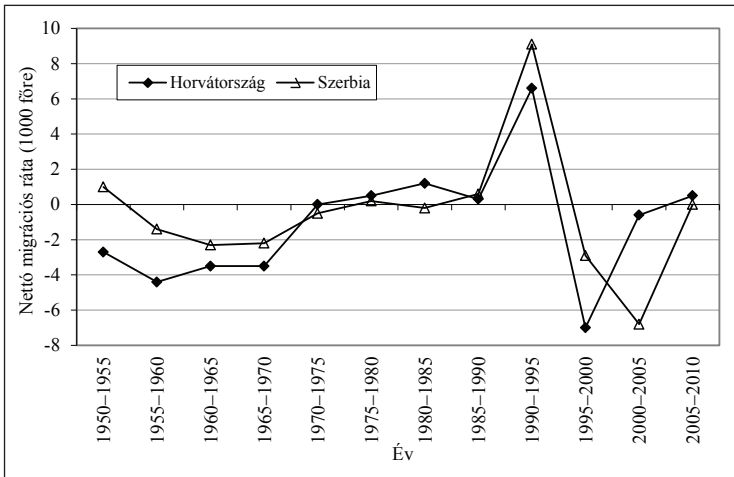
Az államszocializmus bukása előtt a mezőgazdaság szintén fontos szerepet játszott ezekben az országokban. Az agrárfoglalkoztatottság megnőtt, miközben az agrárgazdaság a globális agroipar és a piaci nyitottság miatt leértékelődött. Úgy tűnik tehát, hogy a globális pozíciók változásai, és az ehhez kapcsolódó folyamatok, mint az ipar részarányának a hanyatlása és a reagrárosodás együttesen megváltoztatták ezen országok integrációját. Az 1990-es évektől kezdődően az egész Fekete-tenger körüli régió kivándorlási térséggé vált Oroszország és az Európai Unió felé (Molodikova 2008, 5–35).

Negyedik típus: Ciklikus változások a volt jugoszláv tagköztársaságokban

Mivel a jugoszláv szövetségi állam erőszak közepette omlott össze, ez a típus további figyelmet érdemel. Hiszen valószínűsíthető, hogy voltak „járulékos” fejlemények, abban az értelemben, hogy a drámai politikai változások és a háborúk nélkül bizonyos migrációs áramlatokra

nem került volna sor. A migrációs irodalomban közmegegyezés áll fenn azzal kapcsolatban, hogy az államok összeomlása és új államok létrejötte jelentős migrációs hullámokat okoz (de Haas 2011). További elemzésre van szükség annak megállapítására, hogy vajon a Jugoszlávia kulcsfontosságú államaiban megtalálható általános minták hasonlíthatnak-e valamelyik fentebb leírt típusra, vagy itt ténylegesen más folyamatok munkálkodtak; olyan folyamatok, amelyek külön ciklikus mintához vezetnek.

22. ábra
Negyedik típus: Ingadozás. Nettó migrációs ráta
a volt jugoszláv tagköztársaságokban, 1950–2010

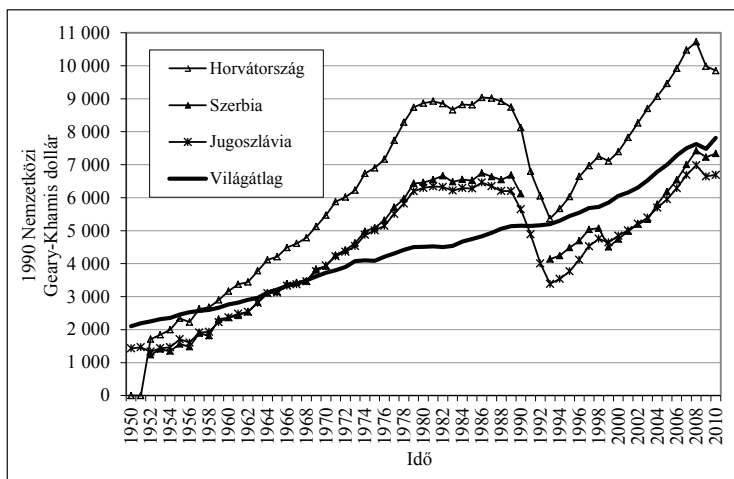
Forrás: WPP 2010-es felülvizsgált.

Szerbiában és Horvátországban az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején elmozdulás ment végbe a kivándorlás magasabb szintje felé. Ennek oka a Németország és Ausztria által kezdeményezett vendégmunkás-programokban keresendő, amelyeket eleinte a szocialista Jugoszlávia elutasított, majd viszonylag szervezeten támogatott (pl. az elmenők számára szakszervezeti védelmet próbáltak felállítani). Az 1970-es évek elején azonban ez a folyamat nem folytatódott, és egészen az 1990-es évek elejéig (a szövetségi állam felbomlásáig) a nettó migrációs ráta mérsékelten pozitív volt, amiben szerepet játszottak a Jugoszlávián belüli vándorlási folyamatok. A területi harcok következtében, amit a kialakuló új határokon átnyúló, különböző etnikai csoportok befolyásoltak, a migráció megnövekedett. Ekkor egy új ciklus kezdődött. E minta ciklikus jellegére vonatkozó állítást két további megfigyelés erősíti meg.

Ha Ulf Brunnbauer adatait a két világháború közötti időszakra vonatkozóan újraszámoljuk, akkor a jugoszláv kivándorlás tekintetében ebben az időszakban is ingadozást figyelhetünk meg. Az elsőt a nagy gazdasági válság idején, majd ezt követően, 1938 után (Brunnbauer 2009, 22). A szint 10 ezer és 40 ezer fő között változott, különös hangsúllyal az európai migrációs kapcsolatokra. Ami a tengerentúli relációkat illeti, az 1930-as évek végén nem kezdődött új ciklus, a legnagyobb valószínűség szerint azért, mert az Egyesült Államok már húszas évek közepétől korlátozta a bevándorlást (Sassen 1999, McKeown 2004)).

Másodszor, ha figyelembe vesszük a Jugoszlávia s azon belül Horvátország és Szerbia általános globális helyzetében bekövetkezett változásokat, vagyis a jugoszláv egy főre jutó GDP-nek a globális átlagok fölé emelkedését, az korrelációt mutat a nettó migráció pozitív szintekre növekedésével, egészen az 1990-es évek elejéig, amikor is valóban ez a kapcsolat meggyengült, valószínűleg a háború és az emberek erőszakos elűzése miatt. Az összehasonlítható és szisztematikus adatok hiánya miatt az 1970-es és 1980-as években nem lehet rákérdezni arra, hogy e változások milyen kapcsolatban álltak a gazdasági szerkezetben és a munkaerő-piacon bekövetkezett változásokkal.

23. ábra
Negyedik típus: Ingadozás. Egy főre jutó GDP
néhány volt jugoszláv tagköztársaságban, 1950–2010

Forrás: Maddison adatbank.

Mindazonáltal összességében arra lehet következtetni, hogy 1985 előtt Jugoszlávia az első típusú országokban megfigyelhető változásokat követte. Sőt, mi több, amennyiben a szövetségi államnak sikerült volna elkerülnie a felbomlást, és megőrizte volna gazdasági kapacitásait, az ország talán a Szlovéniában és más első típusú országban megfigyelt mintát követte volna. De az is lehet, hogy a nettó migráció szempontjából csupán történelmi ingadozásról van szó, amelyet csak némileg torzított a szövetségi állam összeomlása, illetve az állandóan növekvő elvándorolt állományt időről időre ellensúlyozta a „belső” vándorlás”. Jelenleg úgy tűnik, hogy legalábbis Szerbia a késői privatizáció és az elhúzódsó válság következtében a romániai és bolgár mintát követi. (Lásd SEEMIG történelmi elemzés Szerbiáról, www.seemig.eu). Annak érdekében, hogy ezt a kérdést meg lehessen válaszolni, megbízhatóbb adatok alapján további elemzéseket kell folytatni.

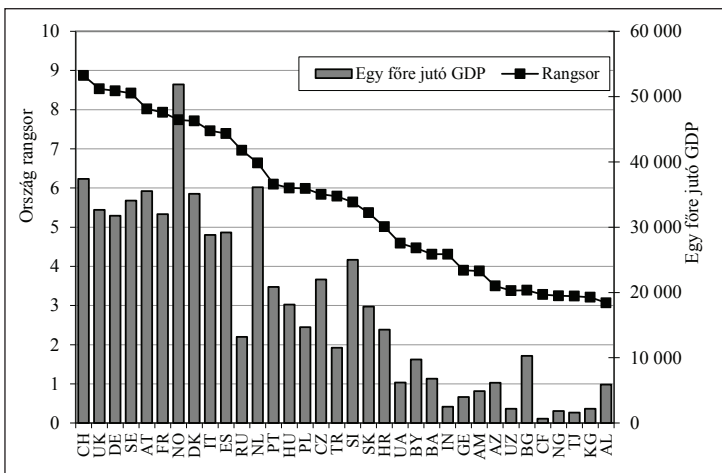
Kapcsolat a tudati hierarchiák és a migráció között?

A migrációs szakirodalom régóta szóvá teszi, hogy a makro-típusú elemzések nem rendelkeznek cselekvési indítékokra vonatkozó megfigyelésekkel. Az emberek migrációra vonatkozó tényleges döntései esetében egyszerűen csak azt látjuk, hogy a terep és az emberek társadalmi terének átalakítása megtörténik, és ez külön nem tárgyal mechanizmusok révén némely csoportok esetében bizonyos módon migrációs döntéseket indukál (de Haas 2011; Sassen 1988). Szeretném felvetni annak a lehetőségét, hogy talán létezik közvetlenebb kapcsolat is. Gyarapodó empirikus megfigyelésink vannak arra vonatkozóan, hogy az emberek, legalábbis e térségben viszonylag pontosan „ismerik” gazdaságuk relatív pozícióját az egy főre jutó GDP globális hierarchiáiban. Az ismételt felmérések azt mutatják, hogy szerte a világon számos országban az emberek tisztában vannak a hierarchikus fejlődéssel, és saját országukat eléggé „jól” el tudják helyezni ezekben a hierarchiákban (Thornton és mások, 2012, 1053-1068; Melegh és mások 2012).

A migrációs folyamatok elemzésében két országot veszünk szemügyre, Bulgáriát és Magyarországot.

24. ábra

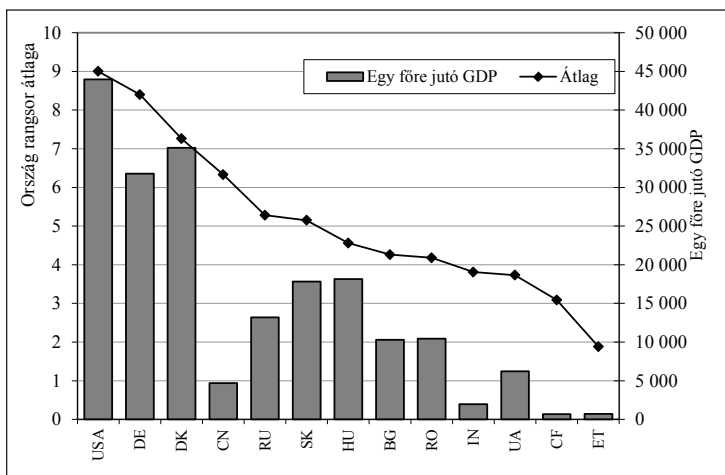
Bulgária 2009, a választadók által megalkotott fejlődési rangsor és a 2006-os egy főre jutó PPP GDP az ENSZ adatbankban

Forrás: Melegh és mások. 2012.

25. ábra

Magyarország 2010, a választadók által megalkotott fejlődési rangsor és a 2007-es egy főre jutó PPP GDP az ENSZ adatbankban

Forrás: Külön köszönet Husz Ildikónak és Szántó Zoltánnak a „Pénzügyi kultúra Magyarországon” elnevezésű felmérésben megvalósított különleges modulért. (INNOTARS_08-PENZKULT – Nemzeti Innovációs Hivatal, Budapesti Corvinus Egyetem)

Mindkét esetben, amikor reprezentatív felmérésekben a válaszadókat arra kérték, hogy nulla és tíz között milyen pontszámot adnának saját országuknak, illetve néhány más országnak, meglehetősen egységes hierarchikus térképet vagy fejlődési lejtőt konstruáltak. Ami azonban még ennél is fontosabb, ez a lejtő megfelelt a néhány évvel korábbi egy főre jutó tényleges GDP-adatoknak. Az általános Pearson korreláció magas volt Bulgária esetében (0,91), és ugyancsak igen magas volt Magyarország esetében is (0,89). Azt is fontos megjegyezni, hogy a válaszadók között teljes volt az egyetértés, és nem mutatkozott jelentős különbség a válaszadók alcsoportjai között.

Bizonyos országok esetében a „téves” besorolás annak tudható be, hogy vélelmezhetően félreértették az illető országok nevét (Bulgáriában Németalföldöt nem tudták azonosítani, Hollandia nevével jobban boldogultak volna). A szubjektív értékelések néhány nagyobb ország viszonylagos jólétére vonatkozó tévhitéből is fakadhattak, mint például Oroszország és Törökország (Bulgária esetében), vagy Kína és Oroszország (Magyarország esetében). Törökország, Oroszország és Kína vonatkozásában az általános globális súly (nagyhatalmi státusz) és az erős történeti kapcsolat tényezője játszhatott szerepet.

A migráció szempontjából ez arra utalhat, hogy a hétköznapi emberek meglehetősen tisztában vannak országuk globális gazdasági hierarchiákban elfoglalt helyével, ismerik, és talán még követik is a hierarchiákban bekövetkező változásokat. Érdekes például, hogy egyesek szerint a bolgárok jelentős mértékben alábecsülik hazájuk viszonylagos jólétét, ami annak tudható be, hogy körükben nagyon elterjedt a pesszimizmus, és ez összefügghet az elvándorlás magas szintjével. Ezt a – Maria Todorova kifejezésével – „balkanizmusnak” nevezhető jelenséget amiatt alakíthatták ki, hogy országuknak a globális gazdasági hierarchiában elfoglalt viszonylagos helye hosszú időn át hanyatlott (Todorova 1997). Ily módon előfordulhat, hogy közvetlenebb lehet a kapcsolat a migrációs ráták és a makro-változások között, mint ahogy azt általában a témát tárgyaló szakirodalom feltételezi.

Következtetések

Az ötvenes években viszonylag egységes régió mára teljesen szétszakadt, és migrációs szempontból a térség keleti fele jelentős részben munkaerő-kiszolgálói szerepbe került. Az 1970-es és 1980-as években (más szóval jóval az államszocializmus tényleges összeomlása előtt) eltérő minták kezdtek kibontakozni, amely különbségek azonban csak az összeomlás után váltak kiélezettekké. Néhány alrégió (a Balkán és a Szovjetunióhoz tartozó Fekete-tenger körüli régió) munkaerőforrássá vált, míg más térségek, elsősorban Olaszország és Ausztria, nagyszámú migráns számára célszágok lettek. Az OECD 2013-as

adatai szerint, a délkelet-európai és kelet-európai országok aktív korú népességének 10-15 százaléka külföldön dolgozik. Ez egy nagyobb régiókn belül a belső és külső függőségi viszonyok felépítésének különleges története (Böröcz 2015 a, b.). Ezt a folyamatot különös gonddal kell elemezni, és az egyenlőtlen cserék komplex (tőke versus munkaerő, szociálpolitikai transzferek) folyamatait együttesen kell szemügyre venni.

A migrációs minták alapján felrajzolhatók kisebb történelmi, földrajzi régiók a nagyobb térségen belül, ami azt jelzi, hogy térbeli struktúrák mentén is szerveződik a globális folyamatokba való bekapcsolódás. Ezek a régiók nem követik a „klasszikus” felosztást, vagyis az államszocialista és kapitalista történelmek összekapcsolódhatnak. Az államszocializmus ugyanis nem szigetelődött el a globális áramlatoktól, és ami még ennél is fontosabb az az, hogy részben reprodukálta a migrációt szervező globális történelmi hierarchiákat.

Módosított formában a világrendszer-elmélet rendkívül hasznos a hosszabb távú fejlődési minták megértése szempontjából. Az elmélet sokat segít egyrészt a migrációt (is) szervező globális egyenlőségek magyarázatában. Másrészt Kelet- és Délkelet-Európára is kiterjeszthető az a főképp latin-amerikai és afrikai országok esetében megfigyelt összefüggés, hogy a világkapitalizmus „betörésének” hosszú távú migrációs hatásai vannak, még akkor is, ha az adott országok nem „fejletlen” agrár alapú gazdaságok, hanem viszonylag fejlett államszocialista ipari országok. Ahogy Böröcz kimutatta, a régió legtöbb volt államszocialista országa valójában a pénzküldeményektől való függés helyzetébe került (Böröcz 2015a). Amikor pedig az 1980-as évek végén az államszocializmus összeomlott, a régió országainak gazdaságai döntően ipari ágazatokon alapultak. Mivel ezek az országok nem – vagy csak részben (egy köztes időszak után) – tudták ellensúlyozni a helyi ipar összeomlását a kapitalista versengésbe való teljes integrálódás során, ezért kivándorló országokká váltak. Megjegyzendő azonban, hogy az államszocializmus felbomlása a szóban forgó országokban nem gyakorolt egységes hatást. Ez a hatás függött a globális hierarchiák korábbi történelmi fejlődésétől és az egyes országok azon képességétől, hogy mennyire tudták a szolgáltatási ágazatban megvalósított nyereség révén az ipari és agrárágazatban elszenvedett veszteségek legalább egy részét visszaszerezni, illetve mennyiben integrálódtak olyan kapitalista blokkokba, mint az EU, amelyek a tőkeáramlás teljesen szabad és a munkaerő-áramlás igen szabad rendszerét működtetik.

A fenti elemzés látszólag elfogadja a neoklasszikus elmélet bér- és jövedelemkülönbségekre vonatkozó teóriáját. De ez csak látszólagos, miután az egy főre jutó GDP-különbségek vonatkozásában hangsúlyozza a történelmi kapcsolatok fontosságát és a globális hierarchiákban elfoglalt nem abszolút, hanem relatív pozíciók változását (Böröcz 2009;

De Haas 2010). Így lehet a jövedelmi különbségek problémáját a migráció területén empirikusan a világrendszer eleméletbe visszahelyezni. A lényeg az, hogy nem egyszerűen csak a GDP különbözőségeket számítanak, hanem sokkal inkább a globális gazdaságban elfoglalt viszonylagos helyek, amelyek maguk is részben a történeti folyamatok és kapcsolódások eredményei. Más szóval, vissza kell menni a globális strukturális változások elméleteihez, amelyek a globális történelem és a fejlődést taglaló (szak)irodalom tárgyát képezik.

Ezen túlmenően az is felvethető, hogy a migráns és nem migráns népesség meglehetősen pontosan képes érzékelni a globális hierarchiákat és egy adott ország pozícióit ezekben a hierarchiákban. Úgy tűnik, hogy közvetlenebb kapcsolat mutatható ki a globális strukturák és a globális hierarchiák, illetve a migrációs döntések között. Ily módon az emberek viszonylag szisztematikusan érzékelik a globális egyenlőtlenségeket, és világos elképzeléseik vannak azokról a komplex fejlődési sorrendekről, amelyek szintén segíthetnek eligazítani őket a migrációra vonatkozó döntéseikben. Ezeket a sorrendeket a fejlődési diskurzusok is közvetíthetik az embereknek a média és az oktatás különböző formáiban (Thornton és mások 2012, Melegh és mások 2012, Csánó 2013). E feltételezés viszont további kutatásokat érdemel, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy a kivándorlásra tekintettel az emberek miként érzékelik a globális hierarchiákban elfoglalt pozícióikat.

Jegyzetek

- ¹ A különböző elméletek kapcsán lásd: Portes 1995, 1–41; Massey és mások 1998, 17–59.
- ² Nettó migráció (vándorlási egyenleg): a bevándorlók száma mínusz a kivándorlók száma egy adott időszakban, elosztva a befogadó ország lakosságának teljes személyévével (*person year*). Ezt a migránsok 1000 főre vetített nettó száma fejezi ki. A legtöbb országban e szám a nettó nemzetközi migráció becsléseire alapszik, amelyeket a teljes lakosságcsere és a 2009-től számított természetes növekedés közötti különbségből származtatnak. Az adatok forrása: *United Nations Population Division World Population Prospects* (2011). A világ népesedésének előrejelzései: 2010-es felülvizsgálat, CD-ROM kiadás, <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>.

Szakirodalom

- Guy, J. Abel 2013: Estimating global migration flow tables using place of birth data, *Demographic Research*, 28, 18. tanulmány, 505–546.
<http://www.demographic-research.org/volumes/vol28/18/28-18.pdf>; DOI: 10.4054/DemRes. (2013. 28.18.)
- Appadurai, Arjan 1996: *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis, London University of Minnesota Press.

- Arrighi, Giovanni (ed.) 1985: *Semiperipheral development: the politics of southern Europe in the twentieth century*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Berend T. Iván – Ránki György 1982: *The European periphery and industrialization, 1780–1914*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bonifazi, Corrado – Okólski, Marek – Schoorl, Jeannette – Simon, Patrick 2008: *International Migration in Europe. New Trends and New Methods of Analysis*. Amsterdam, University Press.
- Bonifazi, Corrado 2008: The evolution of regional patterns of migration in Europe, in Bonifazi, Corrado – Okólski, Marek – Schoorl, Jeannette – Simon, Patrick (2008): *International Migration in Europe. New Trends and New Methods of Analysis*. Amsterdam, University Press, 107–128.
- Böröcz József 2009: *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*. London, Routledge.
- Böröcz József 2015a: Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. *Demográfia*. English Edition (megjelenés alatt)
- Böröcz József 2015b: Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet* 108. (2015. tél) (lásd a jelen számban).
- Brunnbauer, Ulf (ed.) 2009: *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav Region, nineteenth–21st Century*. München, Oldenbourg.
- Castles, Stephen – Wise, Delgado Raúl (eds.) 2007: *Migration and Development Perspectives from the South*, Geneva, IOM International Organization for Migration.
- Chase-Dunn, Christopher 1999: Globalization: A world-systems perspective. *Journal of World-Systems Research* 5, n° 2 <http://www.vedegylet.hu/fejkit/szvggyujt/sklair.pdf>.
- Chase-Dunn, Christophe – Kawano, Yukijo – Brewer, Benjamin 1999: *Economic globalization since 1795: Structures and cycles in the modern world-system* <http://wsarch.ucr.edu/archive/papers/c-d&hall/isa99b/isa99b.htm>.
- Csánó Szabina 2013: Rank-Ordering Modernity. Perceptions of Global Hierarchies and Development in Hungary. M.A. Thesis. Budapest, Central European University – Sociology and Anthropology Department.
- Faini, Riccardo – Alessandra Venturini 2008: Development and migration: Lessons from Southern Europe. *Child*, n° 10.
- Fassman and Ursula Reeger 2008: „Old” Immigration Countries. Synthesis report. *IDEA Working papers*.
- Fassmann, Heinz – Reeger, Ursula – Sievers, Wiebke (eds.) 2009: *Statistics and Reality. Concepts and Measurement of Migration in Europe*. IMISCOE reports. Amsterdam, University Press.
- Garndstaff, Peter J. 1980: *Interregional migration in the U.S.S.R. Economic aspects*. Durham, North Carolina, Duke University Press.
- de Haas, Hein 2007: North African Migration Systems: Evolution, Transformations, and Development Linkages, in Castles, Stephen – Wise, Raúl Delgado (eds.): *Migration and Development Perspectives from the South*. Geneva, IOM International Organization for Migration, 143–174.
- de Haas, Hein 2010: *Migration transitions. A theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration*. DEMIG project paper n°1 Paper 24, 2010.

- de Haas, Hein 2011: *The determinants of international migration. Conceptualizing policy, origin and destination effects*. DEMIG project paper n°2. International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford. (2012. október 12.)
- Joppke, Christina 2005: *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State*. Cambridge, Harvard University Press.
- Kiss Tamás 2014: A romániai adatrendszer áttekintése: <http://www.seemig.eu/index.php/downloads-project-outputs/68-data-systems>.
- Massey, Douglas S. et al. 1998: *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. New York, Oxford University Press.
- Massey, Douglas S. 1999: Why does immigration occur? A theoretical synthesis, in Hirschman, Charles – Kasinitz, Philip – DeWind, Josh (eds.): *The Handbook of International Migration: The American Experience*. New York, Russel Sage Foundation, 34–52.
- McKeown, Adam 2004: *Journal of World History*, Volume 15, Number 2, June 2004, 155–189.
- Melegh Attila 2004: Munkások vagy migránsok? Globalizáció és migráció a társadalomtudományi irodalom tükrében. *Eszmélet* 63. sz. (2004. ősz), 83–101. http://eszmelet.hu/melegh_attila-munkasok-vagy-migransok.
- Melegh, Attila 2006: *On the East/West Slope*. Budapest, CEU Press.
- Melegh Attila – Kovács Éva 2007: In a gendered space. Forms and reasons of migration and the integration of female migrants. *Demográfia* (English edition) 50, n° 5, 26–59.
- Melegh Attila 2011: Globalizáció és migráció Magyarországon. *Educatio*, 2011/2, 206–219.
- Melegh Attila – Thornton, Arland – Philipov, Dimiter – Young-DeMarco, Linda 2012: Perceptions of societal developmental hierarchies in Europe and beyond: A Bulgarian Perspective. *European Sociological Review*, 2012.. doi: 10.1093/esr/jcs010. (2012. március 5.)
- Melegh Attila 2015: Toward a transnational and global history of demographic and migratory processes and discourses.
- Ministry of Interior Document 1999: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, *Statisztikai Szemle*, 68, n° 12, 986–1003.
- Molodikova, Irina 2008: Patterns of east to west migration in the context of European migration systems. Possibilities and limits of migration control. *Demográfia* (English edition) 51, n° 5, 5–35.
- Okólski, Marek 1999: Migration pressures on Europe, in van de Kaa, Dirk – Leridon, Henry – Gesano, Giuseppe – Okólski, Marek (eds.): *European Populations. Unity in Diversity*. Boston – London, Kluwer Academic Publishers, 141–194.
- Portes, Alejandro (ed.) 1995: *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York, Russel Sage Foundation.
- Portes, Alejandro – Böröcz, József 1989: Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation. *International Migration Review*, 23, n° 3, 606–630.
- Rangelova, Rossitsa – Vladimirova, Katya 2004: Migration from central and eastern Europe: the case of Bulgaria. *SEER, SouthEast Europe Review for Labour and Social Affairs*, 8, n° 3 www.ceeol.com (2012. november 7.).

- Sassen, Saskia (1988) 2006: Foreign investment: a neglected variable, in Messina, Anthony M. – Lahav, Gallya (eds.): *The migration reader. Exploring Politics and Policies*. London, Lynne Rienner Publishers, 596–608.
- Sassen, Saskia 1999: *Guests and aliens*. New York, The New Press.
- Glick Schiller, Nina; Wimmer, Andreas 2005: Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. *Magyar Kisebbség* IX. évfolyam, 2005. 3–4. 36–37.
- Tauger, Mark B. 2011: *Agriculture in World History*. London and New York: Routledge.
- Valery Tishkov and Zhanna Zayinchkovskaya 2005: A paper prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration. https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/rs/RS3.pdf
- Thornton, Arland – Binstock, Georgina – Jalal Abbasi-Shavazi, Mohammad – Ghimire, Dirgha – Gjonca, Arjan – Melegh Attila – Mitchell, Colter – Moaddel, Mansoor – Xie, Yu – Yang, Li-shou – Young-DeMarco, Linda – Kathryn, Yount 2012: Knowledge and beliefs about national development and developmental hierarchies: The viewpoints of ordinary people in thirteen countries. *Social Science Research* 41, 1053–1068.
- Tilly, Charles (1990) 2006: Migration in Modern European History, in Messina, Anthony M. – Lahav, Gallya (eds.): *The migration reader; exploring politics and policies*. London, Lynne Rienner Publishers, Inc., 126–146.
- Todorova, Maria 1997: *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press.
- Tóth Pál Péter 1997: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest, Püski Kiadó.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division 2011: *World Population Prospects: The 2010 Revision, CD-ROM Edition*, <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>.
- World Bank, World Development Indicators & Global Development Finance. <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=12&id=4&CNO=2>.
- Ziesemer, Thomas 2008: Growth with Endogenous Migration Hump and the Multiple, Dynamically Interacting Effects of Aid in Poor Developing Countries, *Working paper series*, United Nations University – Maastricht Economic and Social Research and Training Centre on Innovation and Technology.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: *Net Migration and Historical Development in Southeastern Europe since 1950*. Working Papers on Population, Family and Welfare, 17, Központi Statisztikai Hivatal (KSH), Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 2013.)

Nem arab és nem tavasz, nem forradalom és nem polgárháború

A szíriai válság és az „Arab Tavasz” mérlege

A szíriai krízis kezdete óta közel öt év telt el. Az „Arab Tavasz” kicsivel több ideje zajlik, az iraki katasztrófának pedig lassan tizenharmadik évébe érünk. Bár mindhárom eseményről rengeteg tanulmány, előadás, interjú stb. készül(t), az átlagos honpolgár mintha mégsem látna tisztán a térséget – Nyugat-Ázsiát és Észak-Afrikát – sújtó válság kérdéseiben. A régió iránt érdeklődők tudatába jobbra csupán szólamok vésődtek, s most, amikor „végjáték”, úgy tűnik, közeledik, a zavar mintha csak növekedne. Az átlagos európai polgár a régióban zajló eseményekre évtizedeken keresztül mint órá személy szerint nem tartozó, őt nem érintő problémákra tekint(het)ett. 2015 nyara, az Észak-Afrikából és Nyugat-Ázsiából a Balkánon és Olaszországon keresztül Nyugat- és Észak-Európába tartó menekült-áradat azonban mindannyiunk számára hirtelen valóban *közel* hozta a Közel-Keletet. S most kapkodjuk a fejünket, hogy megértsük a kialakult helyzetet, amit oly sok esztendeig tévképzetek lengtek be.

Az „Arab Tavasz”: átrendeződés vagy átrendezés

Tartja magát az ezerszer sulykolt nézet, hogy az „Arab Tavasz” az arab nép(ek), az arab országok belső, spontán s egyszersmind elke-rülhetetlen öntudatra ébredése volt. A változ(tat)ás 2011. januárban, Tunéziában, az 1987 óta hatalmon lévő elnök, Zayn al-‘Ábidín bin ‘Alī (Zín el-Ábidín ben Ali; Ben Ali)* bukásával vette kezdetét. A krízis ezután átgyűrűzött az arab országokon, s egy sor másik kormányt

* Az arab tulajdonneveket a *Keleti nevek magyar helyesírása* (szerk. Ligeti Lajos és Terjék József, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981) szerint és első előfordulásukkor, zárójelben, az általánosan elterjedt (bár gyakran következetlen) magyaros és/vagy angolos átírásban adjuk meg. (A szerk.)

döntött be, míg végül – napjainkra – két elhúzódó válságba torkollott: a *szíriai-irakiba* és a *jemenibe*. Az uralkodó diskurzus szerint, a robbanás oka az volt, hogy a lakosság egyszer csak felismerte s nem viselte el tovább kiszolgáltatottságát autoriter kormányaitól: fellázadt ellenük, és „demokratikus átalakulást” követelve, elkergette (vagy megpróbálta elkergetni) zsarnokait. E felfogás azt a képet vázolja fel, hogy a térségben *alulról jövő* és *váratlan* eseménysorozat zajlott le, amit a Nyugat (az USA és az Európai Unió magállamai) nem láttak s nem is láthattak előre. Hanem csupán futottak az események után, és üdvözölték, hogy a nyugati értékrendet képviselő államok nagy családjához hamarosan újabb országok és társadalmak csatlakoznak. Eltelt öt év, s bizony ez a „család” eddig egyetlen országgal sem bővült. Most meg itt állunk egy eddig sohasem tapasztalt migrációs folyamat közepén, amit nem tudunk se felfogni, se kezelni, pláne nem megoldani.

Mi történt valójában?

A vázolt gondolkodással az alapvető hiba az, hogy képviselői – a nyugati véleményformálók és magyar követők – a világot csak saját szemüvegükön keresztül képesek szemlélni. Pedig az „Arab Tavasz” körül jó pár kérdés a mai napig nem lett megválaszolva. Mindenekelőtt: a változ(tat)ás igénye vajon miért csupán *bizonyos* országokat érintett, közel sem az egész arab világot? A tizenkilenc arab országból érdemben csupán nyolcat: Marokkót, Tunéziát, Egyiptomot, Szíriát, Libanont, Jordániát, Bahreint és Jement. A külső szemlélők számára ez a sor talán nem furcsa, hiszen az emberek általában nehezen tesznek különbséget az arab országok között – jöllehet ezek a valóságban 2011 előtt (is) igen kevésbé hasonlítottak egymásra. Mert más a történelmük, mások a hagyományaik, beszélt nyelveik, de még korábbi politikai berendezkedésük is többféle. Ennél is érdekesebb azonban, hogy mely országok maradtak ki a sorból. Hogy Palesztina vagy Irak súlyos helyzetükben nem a „demokráciaépítésre” fordították erejüket, ezen aligha csodálkozhatunk. A 2005 óta permanens válságban, puccsok árnyékában létező Mauritánia, vagy az 1991-től a 2000-es évek elejéig polgárháborútól és iszlamista terrortól gyötört Algéria helyzete szintén érthető. Föltűnő viszont, hogy az Öböl monarchiáit – Bahrein kivételével – elkerülte a válság, s e ponton már érdekes ellentmondások kerülnek elő. Hiszen bár sok kritika illethette Szíria vagy Egyiptom 2011 előtti vezetését „szabadnak” vagy „plurálisnak” nem nevezhető politikai berendezkedésük miatt, nem vitatható, hogy ezekben az államokban – mi több: a válság sújtotta *valamennyi* államban – a *népképviselő*t (választás, parlament, társadalmi szintű politikai aktivitás stb.) jelen volt. Ezzel szemben Szaúd-Arábiában vagy Katarban semmiféle népképviselőt, sőt, alkotmány sem létezik; és állampolgári jogokról semmilyen értelemben nem beszélhetünk. Ellenvenhető, persze, hogy ezeknek az országoknak a lakossága olyan életszínvonalon él, amely érdektelenné teszi a politikai aktivitást; a lakosságot *nem érdekli* a

vezetők személye. Ez talán igaz is, ám ha – ezek szerint – a destabilizáció oka mégsem az autokratikus berendezés volt, akkor fölmerül, hogy mi állt a lázadás hátterében Líbiában, Észak-Afrika leggazdagabb államában, amely 2006 után a térség leggyorsabban fejlődő országa volt. A líbiai lakosság, amelyre a térség minden államában – érthetőn – féltékenyek voltak, az Öböl-monarchiákhoz hasonló életszínvonalon élt. De 2011-ben még Szíria is gyorsan fejlődő állam volt – erről később még lesz szó...

A „furcsaságok” azonban nem érnek itt véget, s a nyugati retorika és az arab média szlogenjei ezen a ponton elválnak egymástól. Az előbbi kezdettől fogva erőltette az „öntudatra ébredés” és a „demokráciára törekvés” narratíváját, miközben Tunézia esetében a korrupció, Líbiánál a diktatúra, Szíriával kapcsolatosan meg a felekezeti kormányzás – az ‘alawí (alavita) közösség hatalmi túlsúlya – volt a hivatkozási alap. Mégis inkább az a reakció érdekes, hogy míg Marokkó, Kuvait vagy Jordánia esetében a Nyugat számára teljesen elfogadható volt, hogy a korábbi elit kisebb-nagyobb módosításokkal megőrizze hatalmát – sőt, Bahreinben ennek érdekében még a nyílt szaúdi katonai beavatkozás is –, a többi állam esetében nem. Ha pedig a regnáló elit nem távozott, jöttek a tüntetések, a fegyveres felkelés, majd a háború. Mivel „igazolható” vajon, hogy Bahreinben a tüntetéseket „jogos” volt szaúdi közreműködéssel elfojtani, miközben Líbia, Jemen vagy Szíria esélyt sem kapott reformokra, s a Nyugat ezekben az országokban egyedül a katonai „megoldást” támogatta. Fontos továbbá azt is tudnunk, hogy az „átmenet” korántsem volt mentes külső behatásoktól. Tunéziában, amely sokáig az átalakulás legjobb példájának számított, a francia kormány már a folyamat elején kénytelen volt visszahívni nagykövétét, mert az nyíltan beleszólt az új kormány felállításának személyi kérdéseibe. Az „átmenetet” azután masszív török és katarai gazdasági behatolás követte. Jemenben az Öböl menti Együttműködés Tanács (GCC)¹ legalább annyira volt az átalakítás kikényszerítője, mint amennyire vezetője. A külső beavatkozás tehát ebben az esetben is nyilvánvaló, még ha ez főként a térségből érkezett is. Ám már itt felmerül az a momentum, ami azután Szíriánál válik fontossá: a „demokratikus átmenetet” Szaúd-Arábia és Katar „segíti”, két olyan monarchikus állam, amelyeknek maguknak e téren semmiféle tapasztalatuk sincs.

Líbiában a küzdelem az ország kelet–nyugati szétszakadásával hamar holtpontra jutott, amit azután a gyors nyugati – lényegében francia és olasz – katonai beavatkozás döntött el. Az intervenció céljának elfedése érdekében ma is él a legenda, hogy a nyugati beavatkozás nemcsak gyors, hanem „sebészi pontosságú” is volt, s csupán az „elkerülhetetlen demokratikus átmenetet” hozta közelebb. Ezt az állítást önmagában is cáfolja ama tény, hogy Líbia nemzeti összterméke 2011-ben 60%-ot zuhant. Az pedig, hogy az azóta regnáló politikai vezetésben túltengnek az amerikai–líbiai kettős állampolgárok,

megkérdőjelezi, mennyiben volt a Nyugat az események „külső szemlélője”. Hogy valójában mit is támogattak Líbiában, az a beavatkozás következményein mérhető le. Felmerülhet, persze, hogy nem tud(hat)ták, valójában kik állnak a Qaddāfi- (Kadhafi) féle vezetéssel szemben. De mennyiben fogadható el s tartható felelős eljárásnak „átrendezni” egy olyan ország politikáját– túl a nemzetközi jogi „aggályokon” –, ahol kiszámíthatatlan, hogy a hatalom ki(k)nek a kezébe hullhat.

Az „Arab Tavasz” eseménysora valójában több együttes folyamat *egybefolyása* volt egyetlen, mindent elfedő, hatalmas örvénybe. Közismert tény, hogy a „tág” Közel-Kelet térsége² – és kiváltképp a Perzsa(Arab)-öböl – az Egyesült Államok, Észak-Afrika pedig Nyugat-Európa számára olyan terület, ahol deklaráltan *vitális* (létfontosságú) érdekeik³ vannak. Az viszont már talán kevésbé, hogy az Egyesült Államok 2011-ig az Öbölből folyamatosan kiszorulóban volt. A 2000-es évek közepe óta – pont az „Arab Tavasz” kibontakozásáig – a GCC exportja masszívan, és importja is fokozódó mértékben Kelet-Ázsia felé tolódott el. Ez pedig előrevetítette, hogy a térség államai középtávon kevésbé lesznek érdekelték kül- és gazdaságpolitikájukat az Egyesült Államok alá rendelni. Észak-Afrika helyzete Európa számára hasonló módon alakult, hiszen miután Líbia 2003 után felhagyott atom- és vegyipar-programjával, s ennek nyomán a Nyugat megszüntette az ellene bevezetett különböző kereskedelmi tilalmakat, a líbiai tőke nemcsak a tunéziai, algériai vagy marokkói gazdaságban jelent meg befektetőként, hanem az olasz és a francia gazdaságban is. Mindaddig, amíg az európai országok gazdasága felívelőben volt, ez nem okozott problémát. 2008 után azonban egyszeriben terhessé vált: Líbia ugyanis Párizs és Róma számára nemcsak energiaforrásként jelentős, hanem felvevőpiac gyanánt iparuk számára is. Líbia szerepének megváltozása még egy szempontból volt fontos, ami segít megértenünk, hogy az amúgy sok problémától terhelt arab világban miért éppen az addig stabil helyzetű Tunézia lett az első eldőlt dominó. Noha igaz, hogy Tunézia döntően saját iparából, mezőgazdaságából és a turizmusból élt, nemzetgazdaságának fontos pillére volt Líbia. Amíg ugyanis Tripolit embargó sújtotta, Líbia minden fontosabb árut – persze jelentős felárral – Tunézián keresztül szerzett be. Ez 2003 után feleslegessé vált, sőt, a líbiai tőke elkezdett a tunéziai gazdaságba is behatolni.

A másik fontos tényező, amely már a '90-es évektől jelentkezett: az arab világban végbement hatalmas *népességrobbanás*. Ennek következtében egyre nagyobb számban jelentek meg fiatalok a munkaerőpiacon, s ezt a politikai vezetés mind kevésbé tudta kezelni. Nem mintha ezen államok gazdasága – ahol erre lehetőség volt – ne növekedett volna, ám a lakosság gyorsabban nőtt, mint a gazdaság, s ennek veszélyét a politika nem ismerte fel időben. Tunéziában egyszerre okozott gondot a lassuló gazdaság, a mind népesebb fiatal korosztály

helyzete és az alkalmatlan, előregedő – a kihívásokat idejében felismerni nem képes – vezetés. A régóta kiterjedt nyugati kapcsolatokkal bíró Tunéziában az átmenet nem igényelt külső beavatkozást, amint azt Bin 'Alī gyors bukása is mutatja. A nyugati gazdasági érdekek itt nem „átrendezést” kívántak, hanem az ország további megnyitását, ami megfelelő átmenettel megvalósítható volt.

Tunéziához hasonló, mégis némileg összetettebb volt Egyiptom helyzete. Egyiptomot – amely a legnépesebb lakossággal és a legnagyobb gazdasággal rendelkező arab ország – a népességrobbanás a térség valamennyi államánál inkább érintette. Bár az ország élelmiszertermelése, oktatási és egészségügyi hálózata folyamatosan bővült, egyre nagyobb mértékben szorult élelmiszer-behozatalra, s nőtt az oktatásból és a szociális ellátásból kihullók száma. A lassan százmilliós országban, amely az arab világ legtöbb mérnökét, orvosát és művészt adja, huszonnyolc százalék az analfabéták aránya, s lakossága kilenc hónaponként egymillió fővel nő. Kairóban több mint egy milliónyian temetőekben laknak. A Nílus-parti ország a végtelen ellentmondások hazája, ahol a nyomornegyedeket és a luxust gyakran csupán egyetlen utca választja el egymástól. A mélyszegénységben élőket pedig könnyen meg tudják szólítani a *Muszlim Testvériség* (MT) és más *szalafista* muszlim csoportok, amelyeknek politikai programjuk nemigen van, mozgósító képességük viszont kiváló. Az 1981 óta hatalmon lévő Hüsni Mubarak (Hoszni Mubarak) kormánya, amely 1991 óta az Egyesült Államok harmadik legfontosabb regionális szövetségese, jó ideje megold(hat)atlan problémával állt szemben: az elaggó, bújtatott katonai diktatúra társadalmi bázisának növelése és a nasszeri időszakban gyökerező szocialisztikus gazdaság liberalizációja – ami a 2000-es évektől IMF-segítséggel valósult meg – politikai liberalizációt követelt, s azt, hogy a népképviselőket szélesebb társadalmi alapokra helyezték. Ezt erőltették az egyiptomi gazdaságot támogató külső szereplők is. Ami viszont szükségképpen együtt járt a hagyományosan széles társadalmi bázissal bíró MT és egyéb fundamentalista csoportok beemelésével a politikai közéletbe. A világi és szocialisztikus hagyományú egyiptomi rendszerben mindez robbanással fenyegetett. Ráadásul az egyiptomi politikai elit szeme előtt lebegett Algéria riasztó példája is. Algírban az *FLN* (*Front de Libération Nationale*; Nemzeti Felszabadítási Front) egypárti és (szintén) szocialista irányultságú politikai rendszere, 1990-ben átmenet nélkül nyitott teret a korlátlan népképviselőnek. Ez előbb a fundamentalista erő (a *FIS*)⁴ győzelméhez, majd a világi politikai rendszer megvédése érdekében a hadsereg hatalomátvételéhez, végül pedig több mint egy évtizeden át tartó belháborúhoz vezetett. Az egyiptomi vezetés hasonló helyzet elkerülése érdekében csak lassú, „húzd meg, ereszd meg” politikával nyitogatta a kapukat. A Testvériséget hol betiltották, hol meg engedték elindulni a választásokon, megtagadva ugyanakkor tőlük, hogy a parlamentben frakciót

alakítsanak. Az egyre súlyosbodó politikai helyzet, amely gazdasági-társadalmi válsággal is együtt járt, maga is a krízis egyik tényezője volt. A 2010-es parlamenti választásokat Mubárák pártja immár csak karhatalmi eszközökkel és tömeges választási csalásokkal volt képes megnyerni. Az idősödő elnök közölte, hogy 2012-ben a választáson nem indul az elnöki székért, e bejelentése azonban csak súlyosabbá tette a „hogyan tovább” problémáját.

Midőn tehát a tunéziai események elszabadultak, Egyiptom sorsa is megpecsételődött. Kairó azonban az Egyesült Államok kiemelt stratégiai partnere, amelynek hadserege az arab országok között a legerősebb, s amely kulcsszerepet tölt be az arab világ keleti és nyugati fele között. Nyilvánvaló volt, hogy ha a folyamat ellenőrizhetetlenné válik, ez akár az iránihoz hasonló iszlám forradalomhoz is elvezethetett volna. Ezzel magyarázható, hogy a Nyugat hamar megvonta a bizalmat Mubáráktól, régi szövetségésétől, és utat engedett az átalakulásnak, amit azonban gondosan ellenőrzése alatt tartott. Bár a Testvériség politikai szárnya a 2012-es parlamenti, majd elnökválasztáson Muḥammad Mursī (Muhammad Morszi) személyében átvehette a hatalmat, a hadsereg intakt maradt – ellentétben a '79-es iráni forradalommal –, személyi összefonódások révén pedig rajta tartotta kezét a gazdaság kulcsszektorain is. Amitől tehát Mubárák húsz éven át tartott, egyszerűben megvalósult – azonban egy fontos különbséggel: Egyiptomban nem a rendszer „olvadt el”, hanem csupán legfelső személyi állományát cserélték le. Mursī és pártja – valódi gazdasági program hiányában – nem tudta megoldani a gazdasági válságot, amit az átmenet bizonytalanságai csak tovább súlyosbítottak.

Amikor az állam iszlamista átalakításának sikertelensége, párosulva az egyébként is létező társadalmi elégedetlenséggel és a nyilvánvalóvá vált kormányzati alkalmatlansággal, újra tömegeket vitt az utcára, a hadsereg gyorsan közbelépett: 'Abd al-Fattāḥ as-Sīsī (Abdel Fattah el-Sisi) tábornok vezetésével átvette a hatalmat. A Testvériség vezetőit, köztük a kormány tagjait is, letartóztatták, szimpatizánsai ellen pedig hadjáratot, mára valóságos háborút indítottak. Így lényegében visszajutottunk a 2011 előtti helyzethez – egyetlen lényeges különbséggel: a fundamentalizmus *látszólag* esélyt kapott Egyiptomban, amivel nem tudott élni, s ezért hosszú időre diszkreditálódott. Ettől fogva az amúgy is régió szerte problémát jelentő fundamentalizmussal és terrorizmussal szembeni küzdelemben a hadsereg legitim háborút vívhat fő politikai riválisa ellen, s a bűjtatott katonai diktatúra, illetve a szigorú belső ellenőrzés újabb hosszú évekre igazolást nyer(t). Egyiptom térségbeli súlyát és a nyugati államokhoz való közelségét látva, felismerhető tehát az eseményeknek a nagyhatalmak (mindenekelőtt az USA) szempontjából kedvező alakulása.

Manapság – a válság ötödik évében – szinte közhelyszámba megy, hogy Szíria háborús övezet: már-már magától értetődik, hogy egy ilyen „problémás” országot nem (sem) kerülhetett el a regionális átrendeződési folyamat. Eszerint 2011-re Szíriában is megérett a helyzet a „változásra”, ami azután a jelenlegi katasztrófává eszkalálódott. A valóság azonban, némi túlzással, ettől távolabb már nem is lehetne.

Bár Szíria valóban az emberiség egyik bölcsője, ősi civilizációk centruma, mai határai között azonban roppant fiatal ország. Az a terület, amelyet Anatólia, a folyóköz (vagyis a mai Irak), az Arab-félsziget sivatagai és Egyiptom határol, az évezredek folyamán laza halmazt alkotott, aminek hatalmi központjai a nagyobb városok: Damaszkusz, Aleppó, Jeruzsálem, Türosz vagy Gáza voltak. Államok, birodalmak születtek és tűntek el, ám a térség még az utóbbiak alatt is megőrizte viszonylagos kulturális egységét. Ezért hívta e hatalmas vidéket az arab történelmi tudat *Bilād aš-Šām*-nak, azaz Šām országainak, utalva a városokban megtestesült hatalmi központokra.

Az utolsó nagyhatalom, amely a térséget – még négyszáz évre – egyetlen államba fogta össze, az Oszmán Birodalom volt. Az I. világháború után azonban a terület északi fele francia, a déli pedig angol fennhatóság alá került – *népszövetségi mandátumterület* lett. A nagyhatalmi felosztás *terve* már a világháború második évében megkezdődött, majd a harmadikban, 1916 tavaszán meg is született. Ez volt a híres-hirhedt *Sykes–Picot*-egyezmény, aminek két diplomata, Sir Mark Sykes brit alsóházi képviselő és François Georges-Picot korábbi bejruti francia konzul adta a nevét.⁵

A francia mandatárius igazgatás 1920 után a rábizott területet névleg független vagy autonóm entitásokra osztotta fel, lényegében felekezeti alapon.⁶ Ennek öröksége ma is él, hiszen ezekből az „államokból” az egyik, *Hatay*,⁷ 1938-ban Törökország része lett, egy másik – *Libanon* – máig megőrizte függetlenségét, a többi pedig (újra) egyesült a mai Szíria keretei között. Vagyis mire a független Szíria 1946-ban megszületett, a terület két feldarabolást is átélte. Az új damaszkuszi vezetésnek addig teljesen ismeretlen keretek között kellett meghatároznia önmagát és az ország jövőképét, mindezt úgy, hogy a négyszáz éves oszmán és a negyedszázados francia örökség egyaránt eleven volt még.

A francia időszak különösen mély nyomokat hagyott, hiszen megbontotta a felekezetek közötti hagyományos (erő)egyensúlyt. A franciák ugyanis a helyi rendfenntartó erők létrehozásakor a helyi lakosságra próbáltak támaszkodni, s elsősorban az addig elnyomott vagy lenézett társadalmi csoportokat karolták fel: a *keresztényeket*, az iszlám síita ágából alakult *'alawí* közösséget,⁸ a szintén *síi* eredetű, ám magára önálló vallásként tekintő *drúzokat*, a síi *ismailitákat*, illetve – keleten – a lojális(sá tett) beduin törzseket. Ennek eredményeként, amikor az

ország felszabadult, az új Szíria fegyveres erejének java, kiváltképpen tisztí kara, elsősorban nem a többségi *szunni* muszlimokból, hanem a vallási kisebbségek tagjaiból állt.

Az új államnak tehát ezzel a hagyatékkal kellett újrafogalmaznia önmagát és viszonyát a szintén frissen létrejött arab szomszédállamokhoz, valamit az Oszmán Birodalomból megszületett Török Köztársasághoz. Szíria 1946 és 1949 között, bár demokratikus viszonyok között működött, nem volt képes politikai stabilitásra szert tenni, és az első arab–izraeli háborúban (1948–49) bele is szaladt első komoly katonai vereségébe. A fiaskó ugyan nem járt területi veszteséggel, de a még túlnyomórészt oszmán hagyományokon nevelkedett és régi szunni családok által irányított vezetés lejáratódott. Ennek logikus folyománya volt, hogy 1949-ben három egymást követő katonai puccsra került sor. Bár a harmadik puccs vezetője hat éven át meg tudta őrizni hatalmát, 1954-ben a hadsereg őt is elmozdította. A politikai hatalom ezután visszakerült a civil politikai erők kezébe, s 1954-ben ismét szabad választásokat tartottak, de nyilvánvalóvá vált, hogy a régi szunni családok által irányított pártok – vonzó ideológia és politikai program híján – elvesztették befolyásukat az új, markánsan antikolonialista, Nyugat-ellenes pártokkal szemben. Ezek közül a három legfontosabb a *Kommunista Párt*⁹, a *Szíria Szociális Nemzeti Párt*¹⁰ és a *Ba'at* (Baasz, Baath; Újjászületés) *Párt*¹¹ volt. 1958-ban a régi elit emiatt vitte bele az országot egy előkészítetlen s minden reális alapot nélkülöző unióba Egyiptommal (Egyesült Arab Köztársaság), amely azonban három év múlva felbomlott. 1963-ban azután a *Ba'at* Párt vette át a hatalmat. Ez azonban egyelőre nem enyhített a válságon: előbb a párt katonai szárnya számolt le a civil szárnyal, majd a katonai szárny különböző, egyes felekezeti csoportokat megjelenítő frakciói fordultak szembe egymással. E folyamat utolsó lépése az volt, amikor 1970-ben az ún. „Korrekciós Mozgalom” – amelyet a *Ba'at* katonai szárnyának Hāfiż al-Asad (Hāfeż al-Aszad) által vezetett, 'alawī többségű csoportja alkotott – ragadta magához az ország vezetését. Asad három évtizeden keresztül, egészen 2000-ben bekövetkezett haláláig meg tudta őrizni hatalmát.

Nos, csakis e hosszabb történeti ív ismeretében érthető meg számos olyan jelenség, amely szlogenként máig jelen van, s amelyet – sokszor tévesen – a jelenlegi válság legfőbb jeleiként is szokás említeni. A hadseregnek a politikai életben játszott túlsúlya a korábbi korszak következménye volt, az a körülmény pedig, hogy a politikai vezetést az egyik kisebbség (jelesül az 'alawīk) kétségtelen felülreprezentáltsága jellemezte, az 1950-es, 60-as évek ismétlődő puccsainak ismeretében szinte törvényszerű volt. Ha ugyanis valamely csoport tartósan meg akarta őrizni a hatalmat, szüksége volt személyes kapcsolati hálóra, bizalmi (rokonai és felekezeti) szolidaritásra. Az 'alawīk ezért voltak jelen társadalmi arányuknál jóval nagyobb számban a katonai és politikai irányításban.¹² Ami azonban – a legendákkal szemben – nem járt együtt

a szunni többség kisémmizésével; hiszen számos vezető pozícióban szunnik is helyet foglaltak.

1970 után kezdődhetett meg az (új alapokra helyezett) állam megszilárdítása, amit Asad elnök a Ba'at sajátos – nemzeti és a szociális/ szocialisztikus – ideológiája mentén valósított meg. A szíriai *államkapitalista* fejlődési modellben kiemelt hangsúlyt kapott az infrastruktúrafejlesztés, a kórház- és iskolahálózat bővítése, a szociális háló megteremtése, és ezek anyagi alapjaként a nemzetgazdaság ágazatainak diverzifikálása. A politikai és gazdasági stabilitás – különösen a korábbi turbulens időszakok fényében – nyújt magyarázatot az Asad-korszak sikerességére és viszonylag magas társadalmi támogatottságára.

Az 1970-es és 80-as évtizedben a rendszer számára az egyedüli komolyabb fenyegetését már nem a rivális politikai alternatívák jelentették, hanem az 1967 után – az Egyiptom és Jordánia mellett Szíria súlyos katonai vereségével is végződő ún. *hatnapos* háborút követően – az egész térségben felívelő *muszlim fundamentalizmus*. A *Muszlim Testvériség* helyi szárnya a felekezeti kisebbségeknek a vezetésben betöltött magas aránya és az állam *szekuláris* jellege miatt „hitetlenek” bélyegezte meg a politikai vezetést, és háborút hirdetett ellene. Az atrocitások 1982-ben a Hama városában kirobbant felkelésben csúcsozódtak ki, ahol a Testvériség rövid időre átvette a hatalmat, és vérfürdőt rendezett a nem szunnik között. A lázadásra a hadsereg hasonló brutalitással válaszolt, és a város 27 napig tartó ostromával leverte a felkelést.¹³ Elsősorban az iszlamista kihívásra adott válaszul épült ki ezután az a belbiztonsági/titkosszolgálati hálózat, amelynek hatékonyságát főként a felekezeti és személyes-bizalmi szálak szilárdsága adta, s amely – részint a korábbi időszak felfordulásai, részint pedig az iszlamista felkelés brutalitása és ezért széles körű elutasitottsága miatt – szignifikáns társadalmi támogatást élvezett.

Külpolitikailag az új vezetést még jó ideig a Ba'at szellemisége hatotta át. Elutasította a Nyugattal való kooperációt, és kapcsolataiban a hangsúlyt az arab országok közötti együttműködésére helyezte. Igyekezett politikáját összehangolni Egyiptommal, mindaddig, amíg Kairó – Anwar as-Sádát (Anvar Szadat) elnök kezdeményezése nyomán – (külön)békét nem kötött Izraellel. Damaszkusz befolyása alá vonta Libanont s részben Jordániát is, és kereste az unió – korábban már több alkalommal fölmerült – lehetőségét Irakkal. 1979-ben azonban, amikor Şaddām Husayn (Szaddám Huszein) Bagdadban átvette a hatalmat – nem kis részben a két elnök, Asad és Aḥmad Ḥasan al-Bakr (Ahmed Haszan al-Bakr) személyes ambíciói miatt¹⁴ –, a két ország szembe került egymással. Midőn pedig 1979 januárjában, Iránban az *Iszlám Forradalom* elsöpörte az addig Amerika által patronált monarchiát, Irak – a térség arab államainak többsége, valamint az Egyesült Államok támogatásával – megtámadta Iránt. Szíria ekkor azon kevés ország között foglalt helyet, amelyek nyíltan és aktívan Irán mellett

álltak ki. E lépést azonban – a híresztelésekkel szemben – nem valamiféle „síi szolidaritás” ösztönözte, hanem *reálpolitikai megfontolás*, az a fölismerés, hogy Irán Damaszkusz számára hasznos partner lehet a nyugati hatalmak térségből való kiszorításában (vagy legalábbis befolyásuk csökkentésében). A két ország alapvetően más belső társadalmi szerkezete csakúgy, mint politikai berendezkedésük különbözősége (amott síi teokratikus rendszer, emitt világi arab köztársaság) az effajta „összeborulást” illuzórikussá tette.

A '70-es évek prosperitását és aktív külpolitikáját tehát a '80-as években növekvő belpolitikai feszültség és külpolitikai elszigetelődés követte Szíriában. Majd a '90-es évtizedben lelassult a gazdaság növekedése is: az elaggó rezsim egyre inkább a kifáradás jegeit mutatta. Igaz, Hāfīz al-Asad személyes tekintélye – szovjet támogatással párosulva – még fenn tudta tartani az ország regionális középhatalmi helyzetét. Szíria sikerrel avatkozott be a libanoni polgárháborúba, használta fel a kurdokat és a *Kurd Munkáspártot* (PKK) a törökök ellen, Irán támogatásával féken tudta tartani Irakot, s hála kiépült belbiztonsági rendszerének, uralni tudta a nehezedő belpolitikai életet is: minden probléma ellenére stabil és biztonságos (ti. szilárd politikai és rendőri ellenőrzés alatt álló) ország maradt. A szír politikai rendszer lényegében a korábbi időszak(ok) hagyatékát őrizte/tükörözte. A prezidenciális többpártrendszerben az 1971-es alkotmány szavatolta, hogy a Ba'at Párt nemcsak a politika, hanem a társadalom és a gazdaság egészének is vezető ereje maradjon. Noha hat másik politikai párt működését is engedélyezték, ezek a választásokon csak a *Nemzeti Haladó Front* elnevezésű pártkoalíció keretei között indulhattak, amin belül a mandátumeloszlás eleve biztosította a Ba'at túlsúlyát.¹⁵ Az elnökválasztás hasonló módon ellenőrzött mederben zajlott: a(z) (állam)párt állíthatta az egyetlen elnökjelöltet, s az elnök személyét a parlament – a *Népgyűlés (Mağlis aš-Ša'ab Majlis al-Sha'ab)*¹⁶ – szentesítette. Az elnökválasztás ilyenformán inkább népszavazás, *plebiscitum* volt. Elvben ugyan volt rá lehetőség, hogy a „nép” ne adja meg a felhatalmazást, s ebben az esetben új jelöltet kellett volna állítani, ez azonban egyszer sem történt meg: Hāfīz al-Asad összesen hét alkalommal kapott bizalmat. Némi-leg különbözött ettől az önkormányzati választás, ahol nagyobb teret engedtek független vagy rendszerkritikus személyeknek. A színialak mögött azonban az egész rendszert a személyi kapcsolatok és érdekek komplex hálózata fogta össze, amely az elnök személye köré fonódott.

Hāfīz al-Asad halála (2000) után e rendszer változott meg bizonyos mértékben, amikor az elnöki tisztséget ez elhunyt elnök 35 éves második fia, Baššār al-Asad (Bassár al-Aszad) vette át.¹⁷ A változást a '90-es évek pangó gazdasága és külpolitikai elszigeteltsége, a külső patrónus Szovjetunió elvesztése, s leginkább a *megváltozott globális rend* kényszerítette ki, az elnökváltás pedig kellő alkalmat teremtett hozzá. 2003-tól a régi vezetők többségét lecserélték, s az új

összetételű politikai garnitúra többségében az új elnökhöz hű, fiatal, technokrata értelmiségiek közül került ki, akik, bár kevés tapasztalatuk volt, energikusan és lelkesen láttak munkához, s erős személyes szálak fűzték őket a velük egykorú elnökhöz. A gazdaság átalakítása, a korábbi alapok megtartásával, immár alapvetően szabadpiaci keretek között, külhoni – elsősorban Öbölbeli – tőkével indult meg. A beáramló tőke, az állami beruházások, a javuló külgazdasági feltételek s az új, piackonform pénzügyi környezet a gazdaság látványos növekedését eredményezte. Ennek ára viszont a társadalmi egyensúly megbomlása volt. A szír társadalom, amelyben addig – egy valóban dúsgazdag, ám igen kis létszámú elitet nem számítva – a jövedelmek kiegyenlítették voltak, néhány év leforgása alatt polarizálódott, kettészakadt. A jövedelemegyenlőtlenségek, a már említett népeségrobbanás, a városokba áramlás s a vagyonosodást átszövő, nepotista jegyekkel súlyosbított korrupció növekvő feszültséghez vezetett. Az új, tapasztalatlan vezetés azonban erre nem figyelt fel, s nem reagált megfelelően.

Başşār al-Asad kormánya a piaci és a külpolitikai nyitással egyidejűleg a belső (el)nyomáson is enyhített: finomodtak a biztonsági intézkedések, lehetővé tették a kötelező katonai szolgálat pénzbeli megváltását, új pártok alapítását engedélyezték – immár a Nemzeti Haladó Fronton kívül is. Míg korábban a kormányzat egésze bírálhatatlan volt, e tiltás egyre inkább csak az elnök személyére és a Ba'at Pártra korlátozódott. A gazdasági nyitás és a viszonylagos szabadság ugyanakkor *iszlamista szellemi behatolással* – fellazítással – járt együtt: Az Öböl menti monarchiák ugyanis nemcsak a szír gazdaságba fektettek be, hanem befolyásra tettek szert az ország vallási életben is. Százával épültek új mecsetek – főleg vidéken –, amelyek irányítását és szellemét immár nem a hatalom, hanem a befektető államok határozták meg. Amikor a válság kitört, s a damaszkuszi kormány konfliktusba került az Öböl államaival, a kormányellenes agitációnak, nem véletlenül, ezek a(z új) *mecsetközösségek* váltak elsődleges bázisaivá. Ez Hama örökségével együtt – egy már jóval szabadabb környezetben – súlyos kihívást jelentett, amivel az Asad-rendszer az addigi engedékenyebb módszerek részleges vagy teljes feladásával próbált meg szembeszállni.

A kétezres évek elején Szíria helyzete külpolitikai téren érzékelhetően javult. Irakkal – amely 1991 után már nem jelentett fenyegetést – felújították a kapcsolatokat, s kölcsönösen előnyös gazdasági szálakat építettek ki. Noha a Bagdad elleni nemzetközi (amerikai–brit) invázió 2003-ban komoly aggodalmat váltott ki Szíriában, s a menekültek ellátása súlyos gazdasági gondokat okozott, Damaszkusznak az iraki ellenállás hallgatólagos támogatásával sikerült a helyzetet kézben tartania. Hasonló problémát okozott 2005-ben a Libanonban – a Rafiq al-Ḥarīrī (Rafik Hariri) miniszterelnök elleni merénylet nyomán¹⁸ – magasra csapó Szíria-ellenes hangulat, ami kikényszerítette a szír had-

sereg kivonulását, noha a helyi szövetségesek – elsősorban, de nem kizárólag a síita *Hiżb Allah* (Hezbollah) – segítségével a szír vezetés meg tudta őrizni a szomszéd állam feletti hagyományos befolyását. A legnagyobb változás a szír–török relációban ment végbe. Ankarában a 2002-es kurzusváltás nyomán¹⁹ viszonylagos politikai stabilitás állt be, ami maga után vonta a két ország viszonyának látványos javulását is. Mindkét vezetés támogatta a kétirányú befektetéseket, fellendült a turizmus, rendezték (vagy legalábbis szőnyeg alá söpörték) a legtöbb korábbi vitás kérdést, s 2009-ben eltörölték a vízumkényszert. A „baráti” szálak a magas szintű, kölcsönös látogatásokon túl 2009-ben – a két ország történetében először – közös hadgyakorlatban is kifejezésre jutott. 2007-től Törökország közvetítőként lépett fel Szíria és Izrael – titkos és sikertelen – béketárgyalásaiban, Damaszkusz pedig egyengette Teherán és Ankara egymásra találását. Ez utóbbi olyannyira sikeres volt, hogy a 2011 óta tartó válság s az abban alapvetően különböző török és iráni álláspont sem tudta aláásni. Damaszkusz minden nehézség ellenére még az Öböl-államokkal és az Egyesült Államokkal is *modus vivendire* tudott jutni, s bár a szíriai–amerikai viszony korántsem vált felhőtlennek, kedvezőbb volt, mint 1954 óta bármikor. Mindezt az Asad-kormánynak azzal együtt sikerült elérnie, hogy Szíria meg tudta őrizni hagyományos szövetségesei, Irán és a magára találó Oroszország támogatását is. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a nyitási politika Szíriát sebezhetőbbé tette – számos olyan kérdésben, amelyekben az előző elnök nem mutatott (volna) engedékenységet. Ezt *post factum* lehet, persze, hibának tekinteni, ám figyelembe véve az elért eredményeket, illetve azt, hogy a térség egészében kirobbant politikai válságot nem lehetett előre látni, a kétezres évtized szír politikáját aligha lenne indokolt negatívan értékeln.

Szíria ma. Polgárháború? Válság? Vagy valami más?

Szíriát viszonylag későn érték el az „Arab Tavasz” hullámai. Az események az addigra már kipróbált forgatókönyv szerint zajlottak. 2011 február 4-ére itt is – mint korábban Tunéziában, Egyiptomban, Líbiában és Jemenben – meghirdették a „Harag Napját”. A felhívás azonban szinte teljesen visszhang nélkül maradt. A hatóságok a *Facebookon* bejelentett akció szervezői után eredve, főleg külföldön élő személyekre bukkantak. A sporadikus letartóztatások, majd az őrizetbe vettek szabadon engedésére szervezett tüntetések egyelőre nem váltottak ki komolyabb konfliktust. Ezután következett március 13-a, amikor Dara’a, dél-nyugati kormányzósági székhely egyik iskolájának falára diákok a kormányt és az elnököt kigúnyoló graffitikat firkáltak. A rendőrség hamar megtalálta és őrizetbe vette az elkövetőket, de egy hét múlva, engedve a kiszabadításukra szervezett tüntetéseknek, sza-

badon is bocsátotta őket. Az események ezután eszkalálódtak – amiről egymástól gyökeresen eltérő verziók láttak napvilágot.²⁰ Ezek egyike szerint, az egyik fiatal ismeretlen személyek elrabolták, s a fiú holtteste néhány nap múlva brutálisan megcsonkítva került elő. A hatóságok tagadták felelősségüket, s alapos kivizsgálást ígértek, a közvélemény azonban nem adott hitelt nekik. Az újabb tiltakozások során az indulatok elszabadultak: a tüntetők közé egy motoros hajtott, és a tömegbe lőtt, a rendőrség pedig rövid úton feloszlatta a demonstrációt. Ezután hasonló megmozdulásokra került sor a tartomány Sanamayn nevű városkájában, majd az ország északi részén, Latakia tartományban s az ország több más városában is. A kormány nem volt képes felmérni – még kevésbé kézben tartani – az események irányát, és kapkodva, zavarodottan reagált.

A zavart főként három tényező (f)okozta. Először is, bár Dara'a az ország egyik legelmaradottabb tartománya volt, a Ba'ať Párt helyi részlege magas pozíciókban képviseltette magát az államirányításban. E vezetők – köztük is elsősorban Rustum Ğazālī (Rustum Ghazale), aki Baššār al-Asad elnök egyik bizalmasa s 2012 júliusa óta a politikai biztonsági erők (*Idārat al-Amn as-Siyāsī*) vezetője volt – helyismeretükre és személyes kapcsolataikra hivatkozva, maguk próbálták meg úrrá lenni a válságon. Erőszakot alkalmaztak, ami azonban olaj volt a tűzre. Amikor a kormány felismerte, hogy hibázott, visszavonta a fegyveres rendfenntartó erőket, s reformokat hirdetett meg.

A káosz elszabadulásában egy másik fontos tényező volt, hogy a tüntetők közé gyakran fegyveres merénylők (mesterlövészek) vegyültek el, akik válogatás nélkül lőttek tüntetőkre és rendőrökre egyaránt. A tiltakozók mögöttük a karhatalmat vélelmezték, míg a kormány a tüntetéseket kihasználó bűnözőkről nyilatkozott. Ez utóbbi feltételezést igazolta (látszott igazolni) az a körülmény, hogy az első megmozdulásokra olyan helyeken került sor, ahol régi hagyománya volt a csempészetnek, vagyis fegyvere(se)k beszivárgása kézenfekvő lehetőségnek látszott. Az mindenképpen logikátlan, hogy a mesterlövészek a kormánynak dolgoztak volna, hiszen ha a hatalom a tüntetéseket erővel akarta volna levéni, arra a hadsereget használta volna. Ezek az akciók előre látható módon a tüntetések megfékezésését nem, csakis eszkalálódását hozhatták és hozták is. Akárhogyan is történt, a következők egyike a hatalom szempontjából helyrehozhatatlanul súlyosaknak bizonyultak: a kormány hiába tett ígéretet a vérontások kivizsgálására, ennek már nem lehetett mérséklő hatása.

A kormány intézkedései ellen ható harmadik tényező a *média* volt. A szír állami tömegtájékoztatás elavult módszerekkel operált, és a 2000-es években megjelent arab műholdas tévécsatornák elterjedésével, elvesztette nézettségét. A lakosság többsége az olyan arab médiumokból tájékozódott, mint a katari székhelyű *al-Jazeera*, amelyet a közvélemény ekkor (még) hitelesnek fogadott el. Ezek a csatornák – követve

a tunéziai, egyiptomi és líbiai szólamokat – nagyban hozzájárultak, gyakran szándékosan hamis hírek terjesztésével is, az események eskalálódásához. A szír állami média hiába tudósított s mutatott be videó-felvételeket is a tüntetéseken megjelenő fegyveres csoportokról, ismeretlen mesterlövészekről, titkos fegyverraktárak elleni rendőrségi razziákról stb., a műholdas csatornák által keltett izgatással/lázítással szemben e híradásoknak már kevesen adtak hitelt.

A szír lakosság többsége a folytatódó tüntetéseket előbb riadtan, majd egyre inkább fásultan figyelte: igyekezett kimaradni a felfordulásból. A kormány amnesztiát hirdetett, s kormánypárti tömegdemonstrációk szervezésével próbálta befolyását megszilárdítani. Az ezeken résztvevők létszáma azonban hiába érte el vagy akár haladta meg az ellenzéki tüntetéseket, a megmozdulásokat a főáramú nemzetközi sajtó egy kalap alá vette, vagy gyakran a kormány melletti demonstrációkról készült felvételeket használta fel vágóképeknek a rendszerellenes tüntetésekről szóló tudósításokhoz. A reformígéretet a felizzított indulatokat nem tudták enyhíteni, a politikai foglyok amnesztiában részesítése nyomán pedig olyanok is szabad lábra kerültek, akik hamarosan terrrorszervezetekhez csatlakoztak.

Ilyenformán a szíriai események ama értelmezése, amely szerint a hatalom a kezdetben békés tüntetéseket brutálisan vérbe fojtotta, s hogy a konfliktus emiatt fajult volna el, *ellentmond a tényeknek*. A valóságban már 2011 júniusától megindult a külföldi fegyveresek és fegyverek beáramlása az országba, s a falvak és a nagyvárosok szegénynegyedeinek mecsetközösségeiben megkezdődött az agitáció és a milíciák szervezése. A nemzetközi média erről általában hallgatott; a krízis nyugati és keleti „narratívája” fokozatosan elvált egymástól. Míg a Nyugat az „Asad-diktatúrával” szembeni *demokratikus politikai mozgalomról* beszélt, az Öbölbeli arab média egyre nyíltabban *dzsihádra* szólított fel. A konfliktusnak felekezeti hátteret kerítettek: eszerint Szíriában az uralkodó síi kisebbség elnyomja a szunni többségű lakosságot. A külső nagyhatalmi szereplők beavatkozása egyértelművé vált: a Líbiában alkalmazott forgatókönyv alapján, a fegyveres csoportokat *Szabad Szír Hadsereg (al-Ġayš as-Sūrī al-Ĥurr)* néven egybeszervezték, s létrehozták a hozzá kapcsolódó politikai tömörülést, a *Szíriai Nemzeti Tanácsot (al-Mağlis al-Waṭani as-Sūrī)* is.

Az összecsapások első szakasza nagyjából 2012 tavaszáig tartott. Ekkorra a szír hadseregnek sikerült visszaszorítania a főbb fegyveres csoportokat. Április 12-én a szembenálló felek, Kofi Annan ENSZ-főmegbízott közvetítésével tűzszünetet kötöttek. A kormány ígéretet tett a politikai foglyok szabadon bocsátására, a sajtószabadság és a gyülekezéshez való jog biztosítására, és előirányozták egy háromszáz fős ENSZ-megfigyelő misszió felállítását. A viszonylagos nyugalmi állapotnak 2012. július 18-án vetett véget. E napon Damaszkuszban, a katonai hírszerzés központjában (*Muḥābarāt*) végrehajtott pokolgépes

merényletben meghalt Dawūd Rāġiha (Dawoud Rajiha) tábornok, védelmi miniszter, Ašif Šawkāt (Assef Shawkat), az elnök sógora, a titkosszolgálatok korábbi feje, valamint több magas rangú főtiszt és politikus. Egyidejűleg a Szabad Szír Hadsereg összehangolt támadást indított Damaszkusz és Aleppó ellen. Mindez rendkívüli próbatétel elé állította a szír politikai és katonai vezetést: ha Damaszkusz elesik, ez minden valószínűség szerint a kormány bukását is maga után vonna. A hadseregnek azonban – bizonyítva integritását – néhány nap alatt sikerült a fővárost újra ellenőrzése alá vonnia, s Damaszkusz belső negyedeiből kiszorította a terrorista csoportokat. Az ország második nagyvárosa, az 1 700 000 lakosú Aleppó egy része azonban kikerült a kormány irányítása alól. Az Asad-vezetést augusztus 6-án újabb súlyos csapás érte: Riyād Hiġāb (Riyad Hijab) miniszterelnök – aki a május elején megtartott parlamenti választások után,²¹ június 23-án alakíthatott kormányt – *dezertált*: családjával együtt előbb Jordániába szökött, majd Katarba távozott, ahol a szír hadsereg vezetőit a példa követésére, a szír kormánnyal és a Ba'at Párttal való szembe fordulásra szólította fel, kijelentvén, hogy a rezsim „morális, pénzügyi és katonai szempontból” összeomlott. Minthogy Hiġāb nem tartozott a szír politikai elithez – kinevezése inkább az ellenzéknek és a szunnita többségnek tett gesztus volt –,²² s így nem lehetett fontos államtitkok birtokában; árulásának inkább súlyos morális és politikai hatása volt. Mindenesetre a konfliktus jellege, úgy tűnik, ekkor változott meg – két szempontból is. Egyrészt a Szabad Szír Hadsereg, amelynek soraiban addig valóban harcoltak dezertált szír katonák és a civil életből reaktívált, katonai képzettséggel bíró személyek, a Damaszkusz környéki harcokban elvérzett.²³ Másrészt, a hatalom taktikát változtatott: az addigi célzott katonai műveletek helyett immár *totális háborút* hirdetett meg. A válság ekkor – 2012 nyarán – eszkalálódott *valódi háborúvá*. A kormányellenes fegyveres milíciák többsége nagyobb csoportokba olvadt be, amelyek közül a négy legerősebb az *Aħrār aš-Šām* („Szíria Szabadjai”),²⁴ az Iszlám Front,²⁵ a *Nuṣra Front* („a Győzelem Frontja”)²⁶, majd 2012 végétől leginkább a *Dā'iš* (Iszlám Állam, ISIS) lett. A nagyszámú, kicsiny, helyi milícia ezután e csoportosulások között vándorolt – s vándorol a mai napig –, gyakran változó érdekek szerint, áttekinthetetlen kavalkádban. A fegyveres csoportok a belső és külső anyagi források elosztása körül sokszor egymással is konfrontálódnak. Bár manapság közülük a legismertebb a Nuṣra és a Dā'iš, e katonai szervezetek között módszereikben nincs számottevő különbség.

A kormányellenes fegyveres csoportok fegyvereiket 2013 nyaráig főleg Libanonon keresztül szerezték be, azóta pedig Törökországon és Jordánián keresztül kapják. Személyi állományukat ma már nemcsak, hogy nagyrészt nem szírek teszik ki, de nem is arabok. Anyagi forrásaik – amelyek különböző vallási szervezeteken (alapítványokon) keresztül jut el hozzájuk – az Öböl államaiból származnak, illetve

(Törökországon keresztül folytatott) ember-, szerv-, műkincs- és kőolaj-kereskedelemből ered.

Felmerül ezek után a kérdés: beszélhetünk-e Szíriában polgárháborúról, amikor a szír kormány ellen fegyverben álló csoportok 70–90%-a nem szír állampolgár, s a milíciák szerepüket immár nem is politikai célok mentén, hanem vallásháborúként fogalmazzák meg? Továbbá amikor a rendszerrel szemben álló szervezetek mögött egyértelműen bizonyítható a külföldi szponzoráció? Nos, véleményem szerint, Szíria olyan nem-állami erővel folytatott háború színtere, amelyet a politológiai irodalom *proxy warként*, azaz közvetítőként (helyetteseken) keresztül vívott háborúként határoz meg. Másként fogalmazva: az ellenzéki fegyveresek és a szervezeteik valójában eszközök a különféle külhoni politikai erők (állami és nem állami aktorok) kezében. E tétel fordítva is igaz: ha Szíriában valóban felekezeti alapú polgárháború zajlana, aligha lenne megmagyarázható, hogyan lehetséges, hogy mind a mai napig nemcsak a szír kormány működőképes – különböző felekezetekhez tartozó miniszterekkel, köztük a hamai szunni családból származó védelmi miniszterrel²⁷ –, hanem a hadsereg és az állami intézményrendszer s a szíriai gazdaság is. Egy olyan társadalomban, ahol a lakosság 70–75%-a szunni muszlim, mindez nem lenne elérhető a lakosság túlnyomó részének támogatása nélkül. A polgárháborúnak a nyugati sajtó által sulykolt tézise valójában azt a cél hivatott elkendőzni, hogy a háborús válságban mennyire mélyen érintettek a külső szereplők.

A másik sokszor hangoztatott szólam az ellenzéki fegyveres csoportok szétválasztása „mérsékeltre” és „szélsőségesekre”. Ennek cáfolatául álljon itt egy fotó (sok hasonló közül), amely a „mérsékelt” és a „szélsőséges” ellenzéki csoportok együttműködését illusztrálja. A kép jobb szélén az *Ahrār aš-Šām* harcosai és zászlaja, középen a Szabad Szír Hadseregéi, míg a baloldalon a *Nuṣra* tagjai és lobogója

láthatók (utóbbi 2012-ben az Egyesült Államok is terrrorszervezetnek nyilvánította).

A „kollegiális szellem”, amit képek és helyszíni videók ezrei igazolnak, mutatja, hogy e szervezetek között valójában nincs érdemi különbség. A Szíriába (az arab világból és/vagy Nyugat-Európából) érkező fegyveresek (önkéntesek és/vagy zsoldosok) az esetek többségében teljesen esetlegesen találják meg az utat valamely csoporthoz, amelyek sokszor maguk is kiszámíthatatlanul mozognak a területen. Ez olyan tény, ami minimális hely- és nyelvismeret birtokában is könnyen igazolható. Fölmerül hát a kérdés, hogy a nyugati média miért tartja fenn mégis ezt a fajta megkülönböztetést. A magyarázat kettős. Egyrészt: mivel a nyugati (és a magyar) „szakértők” többségének nincs nyelv- és helyismerete Szíriáról, információikat főként nyugati, angol nyelvű elemzésekből merítik, amelyek mögött viszont gyakran erős hatalmi-politikai ráhatás rejlik. A nyugati „narratíva” jellegére a szíriai válság elhúzódása nyomja rá bélyegét – és itt vissza kell kanyarodnunk Líbia esetéhez. A fegyveres csoportok nagy része az észak-afrikai országban is *terrorista* volt, miként azt a fejlemények azóta igazolták. Líbiában azonban a kormány előbb bukott meg, mint ahogy a „szabadságharcosok” mítosza lelepleződött volna. Szíriában viszont a háború elhúzódott és – nem kis részben a szír média és a közösségi portálok jóvoltából – a fegyveres csoportok brutalitását bemutató videók napvilágra kerültek. A szír válságba beavatkozó államok politikai vezetésének el kell(ett) számolnia azzal, hogy valójában kiknek nyújtott politikai és anyagi támogatást. Ezért aztán a „tetten ért” szervezetek kapták a „szélsőséges”, a szalonképesebb, támogatható csoportok pedig a „mérsékelt” jelzőt; az utóbbiakból politikai tőkét is lehetett kovácsolni, arra hivatkozva, hogy ezek a „terrorista” szervezetek ellen is harcolnak.

Szíria – érdekek célkeresztjében

A szír válság – ez ma már nyilvánvaló – jóval túlmutat a szíriai frontokon. A külső érdekek bonyolult hálója az átlagos hírfogyasztó számára szinte érthetatlenné teszi a válságban jelen lévő szereplők magatartását. Ki kivel is van tehát, s ki(k)nek mi(k) az érdeke(ik)?

Midőn e kérdésekre választ keresünk, először is szét kell választanunk az aktorokat globális és regionális szereplőkre, illetve aszerint, hogy hogy melyikük melyik oldal mellett foglal állást. Egyfelől találjuk azokat, akik a szír kormány feltétlen ellenfelei, s akik mindezedig előmozdítói voltak ama folyamatnak, amit nemes egyszerűséggel – tendenciózusan – „Arab Tavasz” neveznek (s nevez a nemzetközi közvélemény többsége). Közöttük a legfontosabbak az Egyesült Államok és európai szövetségesei. Ezen országok mind Szíriában, mind a térségben általában, alakítói (sőt, részben kezdeményezői) voltak az

átalakulásnak, országonként különböző mértékben. Líbiában s tágabban egész Észak-Afrikában az európai érdekek voltak (és maradtak) dominánsak, ezért az ottani folyamatokban a francia, brit és olasz befolyásnak volt meghatározó szerepe. Egyiptomban az EU centrum-államai általában passzívak maradtak, s igazából csupán egyetlen állam aktív szerepe volt tetten érhető: Németországé. A Mursī-féle kormánzatnak ugyanis nagy szüksége volt külföldi befektetésekre, s erre elsődlegesen a németeket szemelte ki. Németország azonban a tetőző görög gazdasági válság miatt Egyiptomban nem kívánt donorszerepet betölteni. Emiatt részben már Mursī idejében, kiváltképpen pedig Sisi hatalomra kerülése után Kairó igyekezett más forrásokat találni. Előbb Iránnal került sor furcsa és kétes eredményeket hozó próbálkozásra, majd ennek kudarca után az Öböl gazdag arab állami lettek az új donorok: Mursī idejében Katar, bukása után pedig szinte kizárólag Szaúd-Arábia.

Szíria esetében – minthogy az ország helyzete elválaszthatatlan Irak, Irán és az Öböl sorsától –, a jelentős európai, elsősorban francia jelenlét mellett, főként amerikai érdekeltségeket találunk. Az amerikai nagykövét aktív szervezője volt a szír ellenzéki csoportoknak és tüntetéseknek, majd a milíciák megalakulása után ezek nyílt anyagi és politikai támogatásának. De Szíria kapcsán fontos Törökország szerepére is kitérni. Az ankarai vezetés az 1980-as, 90-es évek belpolitikai és gazdasági zavarait követően, 2002-től stabil kormányzatot tudott kiépíteni: Recep Erdoğan és az AKP vezetésével,²⁸ illetve jelentős IMF-útmutatással sikerült rendbe tennie az ország gazdaságát. Az expanzív exportorientált török gazdaság a közép-keleti térségben folyamatosan kereste – és sikeresen meg is találta – az EU-val szembeni alternatívákat. Kivitele stabilan emelkedett Irak – elsősorban Iraki Kurdisztán –, Szíria, majd Irán felé is. Az „Arab Tavasz” nyomán a török beruházások a válságba került észak-afrikai országokban stabilan emelkedtek; a török állam és magántőke ilyenformán haszonélvezője lett az átrendeződésnek. Szíriával kapcsolatban viszont az ankarai vezetés komoly dilemma elé került. Miután 2005-ben a török–szír viszonyt sikerült rendbe tenni, 2010-ig s soha nem tapasztalt csúcspontot döntöttek a két ország gazdasági kapcsolatai. A járulékos gazdasági és nem kis részben politikai haszon jelentkezett a török–iráni, a török–jordániai, illetve a török–öböl menti kapcsolatokban is. Joggal merül föl a kérdés: Ankara ebben a helyzetben miért fordult szembe Baššār al-Asad kormányával? Nos, föltételezhető, hogy a török vezetés az „Arab Tavasz” láttán – amikor a nyugati államok nyomás alá helyezték Szíriát, s a válság lassan, de biztosan szélesedett – a Ba'ať bukására „fogadott”. Megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Damaszkusszal, majd aktív támogatója lett a szíriai kormány ellen fellépő csoportoknak. Mivel azonban a damaszkuszi kormányzat, a nyugati (és török) várákózások ellenére, nem bukott meg, s a válság elhúzódott, nagyobb szerepvállalásra volt

szükség. Emiatt Ankara – együttműködve az Egyesült Államokkal – teret engedett a fegyveres csoportok törökországi kiképzésének. 2012 folyamán ezek megsegítésére több esetben határincidenseket provokált Szíriával, arra számítva, hogy egy komolyabb konfrontáció szír agresszióknak állítható be, ami által esetleg el lehet érni a NATO közvetlen beavatkozását. Ezek a provokációk azonban nem hozták meg a várt eredményt, s a szír hadsereg viszonylag sikeres helyállása miatt szükségessé vált a fegyveres ellenzéki csoportok még erőteljesebb támogatása. 2012-től Törökország a szír határ mentén elkezdte aktívan segíteni a fegyveres csoportok bejutását Szíriába, illetve e csoportokat titkosszolgálati és katonai szakértőkkel is segíteni. 2013 folyamán a török tűzérség nem egyszer már a tengerparti határsávban is aktívan támogatta az ellenzéki szír milíciákat. Az egyre inkább elmélyülő török szerepvállalás azonban Ankarát kényszerpályára terelte. Egyrészt az előzmények miatt nehéz volt a közvélemény előtt is vállalható módon változtatni politikáján, s gazdasági kapcsolatait sem igen rendezhette már a regnáló szír kormánnyal. Másrészt rendkívül megnőtt az országon belül a szélsőséges muszlim csoportok és a velük szimpatizálók száma. Az AKP szellemiségében közel áll az iszlamizmushoz. Egy esetleges nyílt szembefordulás az addigi szíriai politikával így komoly biztonsági kockázatot jelentett volna: Ankarának az országon belül megerősödött szélsőséges muszlim erőket nehéz lett volna (lenne) visszaszorítani. Nem is szólva arról, hogy egy efféle irányváltás még inkább nyilvánvalóvá tette volna (tenné) Törökország szerepét a szíriai válságban. Ehhez járul még az is, hogy a Dā'īš által ellenőrzött szíriai és iraki területekről az olaj Törökországon keresztül kerül értékesítésre, s az országnak komoly bevétele származik a határ menti csempészetből. Ebben a helyzetben, úgy tűnik, a török kormány egyetlen járható menekülési útja az, ha sikerül a szír kormányt megbuktatni, mert így a szélsőséges elemek nagy részét (majd) „át lehet tolni” a határ túloldalára, felszámolhatók lesznek a kiképzőtáborok, s az események utólagos átértékelésével az elhibázott török szerepvállalás hatásai mérsékelhetők. A mostani helyzet egyre veszélyesebb Ankara számára, hiszen már nemcsak Damaszkusszal, hanem Oroszországgal és Iránnal is szembe kerül(t), s immár kevésbé érezheti maga mögött az amerikai és európai támogatást, minthogy az USA és az EU is látható módon igyekszik a felelőség teljes súlyját Ankarára hárítani.

A másik oldalon Damaszkusz két legnyíltabb és legerősebb támogatója Irán és Oroszország. Ennek okát elsősorban a Tárťusban felépült orosz tengeri támaszpontban, illetve Irán esetében a síi szolidaritásban és katonai szövetségben szokták látni. Bár e megfontolások tagadhatatlanok, némileg túlértékeltek. A két regionális középhatalom magatartása kapcsán sokkal fontosabb, hogy a folyamat elején mindketten fenyegetve érezték magukat, hiszen megvolt az esélye, hogy az „átrendeződés” hulláma Iránt és Oroszországot is elérheti – ezért

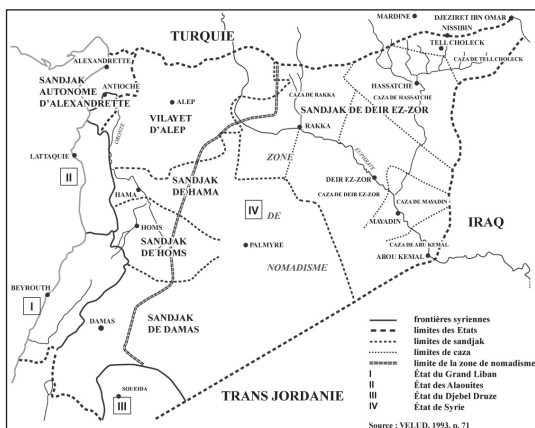
volt fontos azt még határaiktól távol megállítani. Amint e célt elérték, előtérbe került az *elérhető politikai haszon*. Irán számára immár reális lehetőséggé vált, hogy a katonai fenyegetés árnyékában, vezetésével, Libanon, Szíria, Irak és Irán között szilárd katonai, majd politikai és gazdasági együttműködés alakuljon ki. Ami pedig Oroszországot illeti, Moszkva a szír válságba való erőteljes beavatkozással nemcsak az amerikai terjeszkedést akaszthatja meg, hanem az említett, iráni vezetésű tömb révén stabil szövetségeseket is nyerhet a térségben, azaz kitolhatja biztonsági zónáját, illetve fegyveriparának jól fizető piacot szerezhet. Legalább ilyen fontos továbbá, hogy Oroszország stabilan hatni tud arra a térségre, ahonnan, vagy amin keresztül az EU beszerzési alternatívát találhat az orosz energiahordozókkal szemben. Ha ez az útvonal orosz kontroll alá vonható, Moszkva tárgyalási pozíciója az EU-val folytatott tárgyalásokon hosszú távon is megszilárdítható.

Hasonló megfontolások motiválják Kínát is: Peking számára előnyös a térség gazdasági eltolódása Kelet felé, s ezért ellenérdekelte az amerikai berendezkedés fenntartásában. Kína alighanem emiatt nyújtott diplomáciai és – Iránon keresztül – anyagi támogatást a szír kormánynak. Mindaddig, amíg Oroszország és Irán magára vállalja a küzdelem javát, és sikereket ér el, a helyzet egyelőre(?) nem indokolja a nyílt kínai jelenlétet.

Az arab államok között szintén jelentős érdekelletéteket láthatunk. A GCC államai, főként Szaúd-Arábia és Katar masszív támogatói voltak mind az „Arab Tavasz”-nak, mind a szír válság kiszélesítésének. Elegendő arra emlékeztetnünk, hogy a Szíriában harcoló csoportok jelentős pénzügyi támogatást, illetve fegyverzetet kaptak/kapnak az Öböl-államoktól, sőt, a milíciák személyi állománya is részben innen érkezik. Ennek magyarázata elsősorban a gazdasági előny: Tunéziában, Líbiában és Egyiptomban látható volt, hogy az átalakulás az olajmonarchiák masszív gazdasági behatolásával járt együtt. Szíria átalakításával elérhetővé válna, hogy az Öböl szénhidrogén-kincse vezetéken eljuttathatóvá váljon Törökországba, onnan pedig az Európai Unióba. A másik látható ok: az Öböl-államok sajátos vallási doktrínájának elterjesztése. Nem lehet azonban megkerülni, hogy ez a szerepvállalás csakis amerikai egyeztetéssel/jóváhagyással mehet végbe. Nemcsak az *Iztambuli Együttműködési Kezdeményezés* keretében működő NATO-szövetség miatt, hanem főleg azért, mert ezen államok politikai elitje saját társadalmaikkal szemben is rászorul a nyugati (amerikai) támogatására: egy olyan nyomásnak, mint aminek Szíria volt és van kitéve, még időlegesen sem lennének képesek ellenállni. Ezért engednek a nyugati elvárásnak, s érvényre juttatva saját gazdasági és politikai hasznukat is, amerikai fegyverek vásárlásával finanszírozzák a folyamatot.

Fontos szerep jut a válságban Iraknak is, amelynek viselkedése legalább olyan ellentmondásos, mind Törökországé. Az iraki politika

– benne Nūrī al- Mālīkī kormányával – döntően a 2003-as amerikai beavatkozás terméke. Ezért várható volt, hogy a bagdadi vezetés támogatni fogja a Szíria elleni föllépést. Ennek azonban pont az ellentéte történt: az iraki (síita) kormányzat minden tőle telhetőt megtett azért, hogy segítse Damaszkuszt – saját nehéz helyzete ellenére is. Ennek oka, hogy 2003 után az amerikai jelenlét bénítóan hatott az iraki gazdaságra, s a valóban hasznos befektetések Iránból és Szíriából érkeztek. Emiatt az iraki kormány saját jövőjét az amerikai gyámkodástól való megszabadulásban, majd az USA kivonulása után már a szíriai–iraki–iráni együttműködésben látta. Irak igyekezett meggátolni fegyveresek Szíriába való átjutását, és diplomáciai támogatást is nyújtott Szíriának. Ez az oka, hogy bár Bagdad hivatalosan Washington szövetsége, az amerikaiak nem sietnek kimenteni Irakot a Dā'īs szorongatásából. Ezáltal ugyanis Irak könnyen kicsúszna (megmaradt) befolyása alól. Ilyenformán a válság fennmaradása Washington számára kedvezőbb opciót jelent, hiszen így idővel igazolhatóvá válik egy újabb katonai beavatkozás, s az USA a rendezést saját érdekei szerint érheti el: sakkban tudja tartani a formálódó iráni–iraki–szír–libanoni „tengelyt”, s meg tudja hosszabbítani jelenlétét az Öbölben. Mivel lehetne magyarázni különben, hogy Moszul eleste (2014. június) után, amikor az iraki kormány fennállásának legnehezebb napjait érte meg, az USA nem csapatokat küldött a Dā'īs ellen, hanem tanácsadókat... Akik ezután al-Mālīkī lemondását követelték, és el is érték. Fel lehet tenni a kérdést, persze, hogy akkor meg miért engedi Amerika, hogy Irán Bagdad segítségére siessen? Nos, úgy tűnik, azért, mert hosszabb távon ez is kedvező Washington számára. Amennyiben ugyanis Irán nyíltan beavatkozik a szíriai-iraki krízisbe, tartósan leköti erőit egy olyan országban, ahol reputációja hagyományosan rossz, tehát ily módon sebezhetővé teszi önmagát.

Szíria francia mandátumos igazgatás alatt (1925)

<http://books.openedition.org/lfpo/docannexe/image/1294/img-9.png>

Összegezés

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy a szíriai válság csakúgy, mint általában az „Arab Tavasz” fejleményei nem az „emberi jogok” vagy a „demokrácia” kérdése körül forogtak/forognak, hanem a globális, regionális és lokális érdekek bonyolult hálójában zajlanak.

Az egyik oldal, a Nyugat, elérte, hogy – egyelőre Szíriát kivéve – „átrendezze” a térséget, s leváltta, kezelhető(bb) rezsimekkel cserélje fel a vele nem egyező kormányokat. Az egyik kulcsfontosságú, ám a „bedőlés” küszöbén álló szövetséges államot, Egyiptomot sikerült stabilizálnia, egyben szolgálja regionális szövetségesei, Szaúd-Arábia, Katar, Törökország és Izrael politikai és gazdasági érdekeit – mindezt úgy, hogy a konfliktust alapvetően az ő erőforrásaikkal és politikai felelősségüket előtérbe tolvá menedzselje.

A másik oldal – elsősorban Oroszország – számára Észak-Afrika túl messze volt, a reális gazdasági érdekek pedig csekélyek. A szíriai–iraki válság ezzel szemben egy már régóta érlelődő szövetség megteremtésével és megszilárdításával kecsegtetett. E folyamatot a krízis elhúzódása megerősítette, sőt, mára a válság megoldásának szinte egyedüli esélyévé tette. A 2003 utáni iraki, vagy a 2011-et követő líbiai állapotok ugyanis bebizonyították, hogy az amerikai beavatkozás nem hogy stabilitáshoz nem vezetett ezekben az országokban, hanem elképzelhetetlen mértékű pusztulást és káoszt vont maga után. Az USA-tól és régióbeli szövetségeseitől a térség társadalmi aligha remélhetik a gazdasági, társadalmi és politikai stabilitás, rend helyreállítását – annál is kevésbé, hogy efféle rendezési tervvel jelenleg nem is rendelkeznek...

A legszomorúbb talán az, hogy a konfliktusban szembenálló résztvevők között a legkevésbé felmerülő szempont a szíriai és iraki lakosság helyzete: bár a legtöbb szó – ha másért nem, az Európára nehezedő menekültválság miatt – róluk esik, valójában éppen ők azok, akik senkit sem érdekelnek. Ezt pedig elsősorban nem a globális szereplők harca, hanem az arab országok elitjeinek szakadatlan, egymás közötti széthúzása teszi lehetővé, és vélhetően fogja továbbra is lehetővé tenni.

Jegyzetek

- ¹ *Gulf Cooperation Council*: 1981-ben megalakult gazdasági-katonai együttműködési szervezet, amely hat tagállamot tömörít: Kuvait, Szaúd-Arábia, Bahrein, Katar, az Egyesült Arab Emírátsok és Omán.
- ² *Greater Middle-East*: a George W. Bush vezette amerikai kormányzat által használt geopolitikai fogalom a Pakisztántól Szomáliáig és Szudánig terjedő, összefüggő válságövezet megnevezésére.
- ³ „Vital interests” – a *Carter-doktrína* (1980) szóhasználatával.

- ⁴ *Front Islamique de Salut* (Iszlám Üdvfront): 1989-ben megalakult, és 1992. márciusban (az 1991. decemberi törvényhozási választások első fordulóján, ahol a FIS 82%-os többséget szerzett) feloszlított politikai mozgalom, majd párt.
- ⁵ A Sykes–Picot-megállapodásból kiindulva, a határok végleges kijelölését az amerikaiak nélkül megtartott *San Remo-i konferencia* végezte el 1920. 19–26-án, majd a Népszövetség a területkijelölést és a mandátumokat 1922-ben emelte nemzetközi jogi érvényre.
- ⁶ A mandátumterületet egy észak–déli vonal mentén (amely az ún. *izohiétákat*, az azonos csapadékmennyiségű helyeket összekötő görbéket követve, ti. a művelhető és a sivatagos steppe határán húzódott) két részre osztották. A nyugati területekből, amelyek a civil *Haut Commissariat* (Felső Bizottság) irányítása alá került, kihalították mindenekelőtt Nagy-Libanon Államot (*État du Grand Liban*), majd további négy entitást: Damaszkuszi Állam (*État de Damas*), Aleppói Állam (*État d'Alep*), a Drúzok Állama (*État des Druzes*), az Alaviták Területe (*Territoires des Alaouites*) és Alexandrettai Szandzsák (*Sandjak d'Alexandrette*). A katonai hírszerzés (*Services des renseignements*) felügyelete alá helyezett keleti részeken eredetileg egy hetedik közigazgatási egység (Beduin Állam/*État Bédoûin*) föllállítását tervezték, de az egymással erő nomád lázadások miatt 1921-ben ún. Beduin ellenőrzés (*Contrôle bédoûin*) létesítése mellett döntöttek, amelynek hatálya az ország egész keleti, félsivatagos részére kiterjedt.
- ⁷ Az *Alexandrettai Szandzsák* 1925-ben előbb az Aleppói Állam, ezután pedig az újraegyesített *Szíriai Állam* része lett. Amikor 1937-ben a Népfrent kormánya kilátásba helyezte Szíria függetlenségének megadását, a török kormány tiltakozott a terv ellen, hogy a terület, egyharmadnyi török lakossal, Szíria része legyen. 1938-ban a tartomány *Hatay Köztársaság* néven szuverenitást kapott, majd 1939-ben lakosai népszavazáson a Török Köztársasághoz csatlakozásról döntöttek. Mivel Hatay lakosságának 25%-a arab, ennek fele 'alawī, a tartomány hovatartozásának kérdése mindmáig feszültséget kelt Szíria és Törökország között.
- ⁸ Az 'alawīk a két világháború között a nekik saját, autonóm államot és az egyéni anyagi és társadalmi felemelkedés esélyét biztosító francia mandátumos uralom legfőbb támogatói voltak. Midőn 1936-ban a francia Népfrent-kormány Szíria adminisztratív és politikai egységének helyreállítását határozta el, az egyik 'alawī vezető Léon Blum miniszterelnökhöz címzett levelében „a minket a szíriaiaktól (ti. a szunnktól) elválasztó mély szakadékról” írt, s arra kérte, „Képzeld csak el azt a pusztító katasztrófát, ami a beolvasztás után bekövetkezne.” Sulaymān al-Asad (Szulejman Aszad), a későbbi elnök, Hāfiz al-Asad nagyapja hat másik 'alawī nemzetséggel együtt pedig a francia jelenlét szíriai fenntartását szorgalmazta, hogy ezáltal biztosítva legyen az 'alawī közösség „szabadsága és függetlensége.”
- ⁹ A Hālid Baqdāš (Khaled Bagdas) által vezetett párt az európai hagyományoktól eltérően mindvégig szűk értelmiségű mozgalom maradt, amelynek a II. világháború után az egekbe szökő Nyugat- és gyarmatosítás-ellenes hangulat teremthetett volna politikai tőkét. A lakosság azonban az ideológiából nem sokat értett, viszont a párt szovjet támogatásában nagyhatalmi érdekeket látott. Az imperializmus-ellenes szölamok így inkább hátráltatták, mint javították a Szíriai Kommunista Párt elfogadottságát.

- ¹⁰ Az Anṭūn Sa'āda (Antun Saada) nevéhez fűződő ideológia sokat merített az európai szélsőjobboldali mozgalmakból, és azt a felfogást vallotta, hogy a térség lakosságának – nyelvi és vallási megosztottsága ellenére – egyetlen, több ezer éves öröksége van. Anṭūn Sa'āda a lakosságot egységesen *szímek* fogta fel, aminek nincs szoros köze az arabsághoz, hanem komplexitása ellenére egyetlen entitás. A pártot 1955-ben – már a Ba'aṭ megerősödése miatt – kiiktatták a szíriai politikai életből, s csak a 2000-es években rehabilitálták. Ma a *Syrian Social Nationalist Party* (Szíriai Szociális Nemzeti Párt – SSSNP) Szíria második legnagyobb pártja.
- ¹¹ A szó szerint „újjaszületést” jelentő mozgalom az 1940-es években alakult meg Damaszkuszban, Michel Aflaq (Michel Aflak), Zakī al-Arsūzī (Zakī al-Arsuzi) és Šalāh ad-Dīn al-Bīṭār (Salah ad-Din al-Bitar) tanításai alapján. Az SSSNP-vel ellenzékben, az identitás elsődleges forrásának az arabságot fogta fel, annak hangsúlyozása mellett, hogy van arab történelem és civilizáció az iszlámtól függetlenül is; valamint, hogy az arabság egyesülése szükséges és éppen ezért – elkerülhetetlen. A Ba'aṭ doktrínájának három alappillére az arab egység, a szocialista társadalmi modell és a szekularizmus. A párt a kezdetektől két fő szárnyra bomlott. a főleg szunnik dominálta polgári szárnyra, illetve a katonaira, amelyben a felekezeti kisebbségek voltak többségben. A párt az 1950-es évektől folyamatosan helyi szervezeteket alakított ki a legtöbb arab országban; közülük a legsikeresebb a libanoni, a jordániai, a palesztin, az iraki és a jemeni Ba'aṭ volt. 1963-ban a párt helyi szárnya Irakban átvette a hatalmat.
- ¹² A nyolc levantei gyalogos zászlóalj több mint felét a franciák az alawik közül toborozták.
- ¹³ Az áldozatok számát 10 és 40 ezer közöttire becsülik. Az amerikai katonai hírszerzés, a *Defense Intelligence Agency* (DIA) 2012-ben megismert jelentése viszont „csak” 2000 áldozatról szólt. Ez az esemény, főként a Testvériség szimpatizánsai számára, a kormány kegyetlenségének szimbólumává vált. Az ostromban megsemmisült Hama történelmi belvárosának mintegy harmada. Mint a nemrég elhunyt kiváló Szíria-specialista történész és újságíró, Patrick Seale megjegyezte: „A hamai harcokban a Muszlim Testvérek eltökéltsége, hogy utolsó csepp vérükig harcolnak, hasonló eltökéltséggel találkozott a rendszert védelmezők oldalán.”
- ¹⁴ Az Egyiptom és Izrael között megkötött *Camp David-i Egyezmény* (1978. szeptember) hatására, annak ellensúlyaként, a két elnök a két állam gyorsított ütemű közeledését, s mindenekeelőtt fegyveres erők egyesítését vette tervebe, amit teljes „politikai, gazdasági és kulturális uniónak” kellett volna követnie. A következő évben megszületett egyesítési terv 1979. júliusban lépett volna életbe. Ezt akadályozta meg Šaddām hatalomátvétele, s bár az uniós tárgyalások egy ideig még folytatódtak, 1979-ben végleg megszakadtak, amikor Šaddām – állítólag – ellene irányuló hatalomátvételi kísérletet leplezett le, amit – szerinte – a szíriai elnök tervelt ki.
- ¹⁵ Az 1972-ben létrehozott koalíció mintájául a korabeli keletnémet és lengyel példa szolgált, amely hasonló néppfront fölállításával próbálta meg a többpárt-rendszerű politikai hatalomgyakorlás illúzióját kelteni. Változást a 2011-es politikai vihar és a hatására bevezetett politikai reformsorozat s benne az új alkotmány hozott: ettől kezdve ellenzéki pártok is működhetnek az országban.
- ¹⁶ Azaz a 250 tagú, egykamarás szír parlament, amelyben a Ba'aṭ 135 képviselővel rendelkezik.

- ¹⁷ Hāfiz al-Asad kijelölt utódja az elnöki poszton elsőszülött fia, Bāsīl (Basszel) lett volna, de ő 1994-ben autóbalesetben életét veszítette.
- ¹⁸ A szunnita, libanoni–szaúdi kettős állampolgárságú Hariri 1992 és 2004 között ötször töltötte be Libanonban a miniszterelnöki tisztséget. 2004 októberében Émile Lahoud köztársasági elnökkel támadt konfliktusa miatt lemondott, s a 2005. májusban esedékes parlamenti választásokra készülve, az ellenzéki erők egyesítésének programjával lépett fel. A dúsgazdag üzletemberrel – akinek vagyonát 4–10 milliárd dollárra becsülték – 2015. február 14-én gépkocsiba rejtett pokolgép végzett Bejrútban (a merénylet több mint húsz halálos áldozatot követelt, s száznál több volt a sebesültek száma). A libanoni politikai erők egy része a merénylet mögött a szíriai titkosszolgálatot feltételezte, de erre semmilyen bizonyítékkal nem szolgált. Az ügy kivizsgálására, francia kérésre, 2005 szeptemberében ENSZ-bizottság alakult, majd 2007-ben a hollandiai Leidschendamban felállt az ENSZ Libanoni Különleges Törvényszéke. A Törvényszék – kereken tíz évvel a merénylet után – a gyilkosság kitervelésével magas rangú Hizb Allah- (Hezbollah-) vezetőket vádolt meg, amit a libanoni kormányban képviselt síita szervezet vezetője, Ḥasan Naṣr Allāh (Haszan Naszr Allāh) visszautasított, s a megvádolt személyek őrizetbe vételére nem került sor.
- ¹⁹ A 2002-es török parlamenti választásokat Recep Tayyip Erdoğan mérsékelt iszlamista politikai formációja, az *Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP)* nyerte meg, s így 2003-ban a volt isztambuli polgármester alakíthatott kormányt.
- ²⁰ A politikai válság futótűzszerű terjedésének eseménytörténetét e helyen nincs módunkban áttekinteni.
- ²¹ A parlamenti választásokon – amelyeket a 2012. február 26-án megtartott *referendumon* (57,4%-os részvétellel) elfogadott *új alkotmány* alapján tartották meg – a választásra jogosultak 51,26%-a vett részt. A választásokat az ellenzék „sötét tréfának” minősítette.
- ²² Hiğāb Dayr az-Zūr-i (Deir ez-Zor) szunnita családból származik. 2008-ban Quнайtra (Kuneitra), 2011 februárjában Latakia Kormányzóság kormányzó-jává, két hónappal később pedig mezőgazdasági miniszterré nevezték ki. Távozása után az USA és Szaúd-Arábia Hiğābot szemelte ki egy átmeneti kormány élére (Baššār al-Asad bukása esetén), Katar és Törökország azonban az ismert szunni ellenzéki prédikátort, Ma'ād al-Ḥaṭīb-ot (Moaz al-Khatib) favorizálta.
- ²³ 2014 óta a Szabad Szír Hadsereg már csak Dara'a Kormányzóságban alkotja a kormányellenes erők fő erejét.
- ²⁴ 2013. novembere óta tagja az Iszlám Frontnak (lásd a 26. sz. jegyzetet).
- ²⁵ Az *Iszlám Front* e néven 2013. novemberétől működik, miután a „mérsékelt” *Szíriai Iszlám Felszabadítási Frontot* és a „radikális” (szalafista) *Szíriai Iszlám Frontot* (amelyek több mint két tucatnyi fegyveres csoportot tömörítettek) katarai és török közbenjárásra feloszlatták. Az Iszlám Front lett ezzel a legerősebb lázadó fegyveres koalíció (létszámát 50-80 ezer főre teszik), szemben riválisaival, a Szabad Szíriai Hadsereggel, a Nusra Fronttal és a Dā'īš-sal.
- ²⁶ Teljes nevén: *Jabhat an-Nuṣrah li-Ahl ash-Shām* („Szíria Népe Győzelmének Frontja”): az al-Qā'ida szíriai szervezete. Állománya főleg különböző arab államokból érkezett személyekből áll, fő támogatója Katar.
- ²⁷ Fahd Gāsim al-Farīğ 2012. júliusa, Dawūd Rāğīha halála óta látja el tisztségét.
- ²⁸ Lásd a 19. sz. jegyzetet.

Hivatkozások

- Hinnbusch, Raymond – Schmidt, Søren: *The State and the Political Economy of Reform in Syria*, St Andrews, University of St Andrews, Centre for Syrian Studies 2009
- Khoury, Philip Shukry: *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, Princeton, Princeton University Press, 1987
- Lapidus, Ira M.: *A History of Arabic Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988
- Lesch, David W.: *The New Lion of Damascus. Bashar al-Asad and the Modern Syria*, Yale University Press, 2005
- Leverett, Flynt: *Inheriting Syria: Bashar's trial by fire*, Washington, Brookings Institution Press, 2005
- Perthes, Volker: *Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change*, London, Oxford University Press, 2004
- Seale, Patrick: *The Struggle for Syria. A Study of Post-War Arab Politics 1945-1958*, London, I. B. Tauris & Co, 1986
- Sógor Dániel: *Szíria: Országismertető*, Budapest, KNBSZ MH Geoinformációs Szolgálat, 2013
- Sógor Dániel: Annantól Ahdarig. Hová tart Szíria? *Szakmai Szemle*, 2012. 3–4., különszám, KNBSZ MH Geoinformációs Szolgálat
- Sógor Dániel: „Síi-félhold”? – Libanoni–szír–iráki–iráni együttműködés a terror árnyékában. *Magyar Szemle*, XXIV. évf. 2015. 9–10.
- Van Dam, Nikolaos: *The Struggle for Power in Syria*, I. B. London, Tauris & Co, 1996

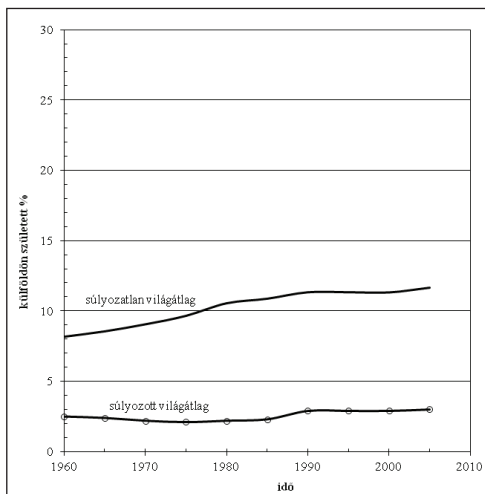
- www.sana.sy – A Szíria Tájékoztatói Iroda Hivatalos honlapja
- www.almayadeen.net – Vezető libanoni televízió és internetes felület honlapja
- www.farsnews.com – Vezető iráni állami internetes felület honlapja
- www.assabahnews.tn – Vezető tunéziai napilap internetes honlapja
- assafir.com – Libanoni politikai hetilap honlapja
- www.al-akhbar.com – Libanoni napilap honlapja
- www.ahram.org.eg – A legjelentősebb egyiptomi napilap internetes honlapja
- alikhbariya.sy – Az állami Szíriai Hír Televízió és internetes felület honlapja
- www.presstv.com – Londoni székhelyű, angol nyelvű, iráni állami televízió internetes felületének honlapja

A Közel-Kelet brit-francia felosztása az I. világháború után
<https://israeled.org/wp-content/uploads/2013/05/1920-San-Remo-Agreement.pdf>

Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása¹

Az ENSZ tagállamaiban tartott népszámlálások során gyűjtött és az ENSZ által közzétett (az 1. ábrán megjelenített) adatokból² ítélve, a külföldön születettek aránya³ a világ teljes népességében⁴ hozzávetőlegesen 2,5 százalékról 3 százalékra, a külföldön született lakosság államonként mért arányának súlyozatlan világátlaga pedig 8,1 százalékról 11,7 százalékra emelkedett 1960 és 2005 között.⁵ A világ munkaerő-állományának tehát viszonylag kicsiny és a globális gazdasági növekedésnél némileg *lassabban* növekvő része lép át országhatárokat csak azért, hogy a világ valamely olyan részén lehessen részese a kizsákmányolási folyamatnak, ahol nincs állampolgársága.

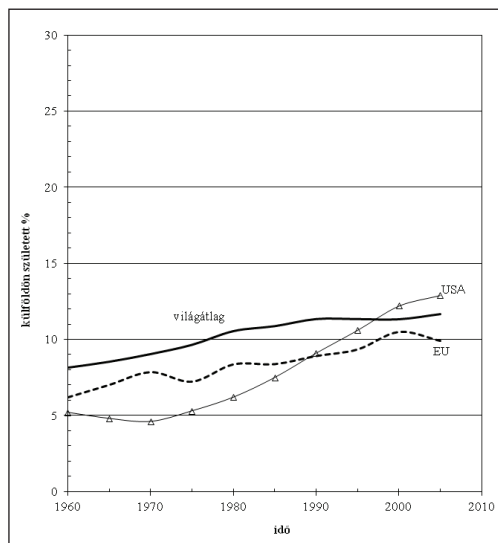
1. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya a világban: súlyozott és súlyozatlan átlag, 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A munkaerő birodalmi és államhatárokon átvívelő mozgása egy sor látszólag apró, ám következményeit tekintve jelentős megkülönböztetést teremt a munkaerő kategóriáján belül, mind a munkavállaló jogi „státusát”, mind pedig konkrét munka- és életkörülményeit tekintve. Ezek közül a legjelentősebb az „állampolgár-munkaerő” és az „állampolgársággal nem rendelkező munkaerő” megkülönböztetése, illetve a kettő közötti különféle átmenetek és fokozatok számon tartása. Az állampolgárság azért fontos tényező, mert ennek meglétét vagy hiányát, illetve a különféle, a kettő közötti átmeneti jogi státusokat a munkaerővándorlás „célországának” tőkés csoportjai és a célországok társadalmainak mindehhez kapcsolódó politikai tudata szinte mindenütt arra használja, hogy éles, kategorikus megkülönböztetéseket tegyen az egyes munkavállalói csoportok között. A termelési folyamatban való részvétel feltételeit a vándormunkaerő-befogadó társadalmak rendre úgy alakítják, hogy azok elnyomóbbak és megalázóbbak legyenek, s mindent egybevetve a kizsákmányolás intenzívebb formáját valósítják meg a nem állampolgárok vonatkozásában, mint az állampolgárságuk révén viszonylag védettebb, helyi állampolgár munkaerő esetében. Természetesen a formális-jogi egyenlőség, amelyet a modern tőkés állam polgárainak biztosít, ha biztosít, „ritkán jelent a gyakorlatban is egyenlőséget”⁶ – azaz értelemszerűen csak viszonylagos, fokozatos különbségekről beszélünk –, ám az aligha vitatható, hogy az állampolgári „státus” hiánya szinte mindenütt, *ceteris paribus*, hátrányos következményekkel jár a munkavállalói jogok vonatkozásában.

A munkaerő tömeges, világméretű mozgatása már a kapitalizmus gyarmati korszakában megkezdődött, és körvonalai jól kivehetőek voltak már a tizenkilencedik század közepén (McKeown 2004, 155–189). E folyamat a nyugat-európai államok gyarmati politikájának szerves részeként jött létre, és világszerte egyre intenzívebb gyakorlattá vált. A hosszú távú történeti folyamat mai következménye, hogy napjainkban aligha találnánk olyan tőkés államot, amely így vagy úgy ne alkalmazna „nem állampolgár” munkaerőt, s keresve sem találunk olyan, viszonylag nyitott határokkal övezett államot, amelynek polgárai ne vállalnának munkát külföldön. Az indiai középosztály például magától értetődő természetességgel illeszti bele a fiatal generációk életút-elképzeléseibe a többé-kevésbé tartós külföldi munkavállalás mozzanatát.⁷ Az állampolgársággal nem rendelkező munkaerő jelenlétének nagyságrendje és a részvétel konkrét intézményi formái természetesen nagyon eltérők,⁸ és ezen eltérések fontos politikai-gazdasági, morális, kulturális és geopolitikai következményeket vonnak maguk után.

Ha valaki kizárólag az *angol nyelvű* migrációs-szociológiai irodalomból szeretné megismerni a globális munkaerő-vándorlás jelenségét, könnyen azt a benyomást szerezheti, hogy ez a folyamat elsődlegesen az Amerikai Egyesült Államokban és a korábbi nyugat-európai gyarmatosító államokban van jelen.⁹

2. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az Európai Unió és az USA (súlyozatlan átlagok), 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A világ többi része – azaz az emberiség nagy többségének kollektív történelmi tapasztalatai – felől nézve azonban meglehetősen téves e megközelítés: mint a 2. ábra jelzi, az Amerikai Egyesült Államokban, amelyet saját szabadságregorikájának köszönhetően világszerte a bevándorlás mintapéldájának tekintenek, s politikai orientációtól függően ünnepelnek vagy lesajnálnak, a külföldön születettek aránya az 1990-es évek végéig nem haladta meg a világátlagot.¹⁰ Az Európai Unió pedig, amelyet migráció- s különösen menedékkügy-politikai szempontból manapság megkülönböztetett figyelem illet, 2005-ig tartó története során azt csupán megközelítette, ám a külföldön születettek teljes népességhez viszonyított aránya vonatkozásában soha nem érte el¹¹.

A munkaerő államhatárokat átszelő mozg(at)ásával kapcsolatos globális politikai gazdaságtani munkák szinte egybehangzóan azt állítják, hogy a munkaerő földrajzi mozgása egy olyan rendszer fontos funkciójaként valósul meg, amelyben az adott államokban lehorgonyzott tőke jelentős része előszeretettel támaszkodik más államok polgárainak munkaerejére. A rendszer – így a szakirodalom – emiatt jellemzően jogi keretekbe foglalja, erkölcsileg igazolja, s törvényesített erőszakkal, a „nemzet”-állami kereteken messze túlnyúlva valósítja meg a társadalmi termék magán-eltulajdonítását. A globális munkaerő-migráció fogalma

ebben az értelemben mind történelmileg, mind fogalmilag szorosan kötődik a kapitalizmushoz.

Ugyanakkor a világ szerkezetének alapvonása – legalábbis 1917 óta –, hogy a magántulajdon fősabálya szigorú értelemben csak bizonyos geopolitikai határokon belül érvényesül: az emberiség három-négy generáció óta globális kapitalizmusban él, amely a világot alkotó államok geopolitikailag, térben élesen elhatárolt tömbjeiből áll, mely tömbök belső logikája részben – meglehetősen felemás módon s mégis félreérthetetlenül – konfliktusban áll a rendszer átfogó logikájával. Ez az „anomália” – a világkapitalizmusba ékelt államszocialista blokk léte – a világ népességének (a becslés időpontjától függően) mintegy negyedét-harmadát, a bruttó világterméknek pedig mintegy 10–20 százalékát érintette (Maddison 2001, 2003). Még a szovjet „blokk” összeomlását követő időszakban is az emberiség több, mint egyötöde él államszocialista államok polgáraként, s e csoport az emberiség teljes hozzáadott gazdasági értékének mintegy 13–15 százalékát termeli meg (uo.). Ez az arány egyébként Kína és Vietnam világgazdasági és „nemzeti” ciklusokat egyaránt figyelmen kívül hagyó, több évtizede tartó gazdasági növekedése miatt egyre növekszik.¹²

A volt államszocialista társadalmaknak az újkapitalista (lásd pl. Szalai, 2006) társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos, közelmúltbeli tapasztalatai számos érdekes, bár nemzetközi szakmai fórumokon főként kevéssé tárgyalt kérdést vetnek fel a globális munkaerő-vándorlásról. Ezek közül néhányat érintek, azokra a témákra összpontosítva, amelyekkel kapcsolatban az államszocializmus összeomlása Kelet-Európában és Észak-Euráziában a globális munkaerő-migráció egésze szempontjából relevánsnak tűnik. Célszerű mindehhez a tőke–állam–munka viszony államszocialista „rendszer”-beli sajátoságaiból kiindulni.

Az államszocializmus társadalompolitikai és politikai gazdaságtani értelemben vett visszabontásának lényege azon jellegzetességek elhagyása volt, amelyek a tőkés világrendszeren belül anomáliává tették az államszocialista alrendszert. Mindez azzal járt, hogy a globális kapitalizmus államszocialista „tömbön” kívüli, élesben kapitalista többsége (s az ezt uraló globális nagytőke) magától értetődő egyszerűséggel és villámsebességgel vette át e társadalmak erőforráskészletét, azaz a világ termelőerőinek azon részét, melyhez addigél csak ügyyel-bajjal, különféle nehézségek árán, fondorlatos kerülő úton keresztül – s akárhogy nézzük is: korlátozott mértékben, azaz érzékelhető „hatékonyságvesztéssel” – tudott csak hozzáférkezni. Azon akadályok megszüntetésével, amelyeket eddig a szocialista tábor államainak és államközi rendszerének ellenállása támasztott, a világnagytőke számára közvetlenül rendelkezésre álló munkaerőalapja a világ össznépeségének mintegy 7,9 százalékával növekedett pusztán a volt szovjet tömb államszocializmusának összeomlása következtében. Ezen átala-

kulás geopolitikai jelentőségét fölnagyította az a tény is, hogy mindez a globális felhalmozódás egyik központja, az Európai Unió közvetlen határán, az Európai Unió törzsét alkotó nagy, több évszázada létező tőkés centrumhatalmak hagyományos, „keleti” vadászterületén történt.

Az államszocializmus visszabontásának szinte első intézkedése azoknak az alkotmányjogi feltételeknek a megszüntetésére irányult, amelyek addig a munkához való jog formájában lényegében garantálták a teljes foglalkoztatottságot. Ezzel párhuzamosan rekordidő alatt szűnt meg az állam érdemi vagyonkezelői szerepe. Az adott helyzetben magántulajdon-szerzésre fordítható, az előző időszakban fölhalmozott belső, államszocialista magánpénz-megtakarítások jelentéktelenségének következtében két leendő tulajdonosi csoport jelent meg a színen: a külföldi – sőt, Kelet-(Közép-)Európán kívüli – (nagy részt az EU-hoz kötődő) multinacionális vállalatok (részben privatizáció, részben pedig „zöldmezős” tőkebefektetés formájában), valamint az adott történelmi pillanatban „helyzetben” lévő késő-államszocialista politikai oligarchia magántulajdonosi pályára lépett csoportjai. Az utóbbi, zömében informális alapon összeállt csoportozatok egy részének sikerült az összeomlás adott, stratégiai jól megválasztott pillanatában magántulajdonba „átmentenie” az államszocializmus hierarchiáiban megszerzett politikai pozícióját, azaz a „saját” bankját kirabló tisztviselő mintájára magukévá tenni a társadalom egészének az általuk irányított állam által bizományosként kezelt vagyonát.

Azoknak az akadályoknak a megszűnésével, amelyek addig másfél-két generáción keresztül korlátozták a külföldi tőke hozzáférézését az egykori szovjet tömb társadalmi termelő kapacitásához, a közép-kelet-európai és balti államokban főleg a közvetlen külföldi tőkebefektetés (*Foreign Direct Investment*, FDI) intézményi formája került túlsúlyba. A politikai pozíció tőketulajdonlásba való átmentése arányaiban leginkább a volt szovjet államok társadalmi vagyonának privatizációját jellemezte, különösen Oroszországot, Ukrajnát és a hajdani Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságait. A privatizációs lendület és az ezt kísérő, „rendszerelváltó” politikai buzgalom elsöpörte még az olyan tulajdonformákat is – így például a mezőgazdasági, ipari és szolgáltató szövetkezeteket – amelyek a „valóban létező” államszocialista felálláson belül is alternatívát kínáltak a központilag, adminisztratív módon irányított államszocialista tulajdonnak. A „szabadság” mámorában lelkesen szavazgató poszt-államszocialista parlamentek némelyütt egyenesen be is tiltották, s szinte mindenhol ellehetlenítették azokat az alternatív tulajdonformákat, amelyek az államszocialista időszakban léteztek, ám nem központi-adminisztratív bürokratikus irányítás alatt működtek.

A hajdani szocialista államok vagyonának nagybani privatizációja eredményeként gyakorlatilag a teljes volt szovjet blokk minden polgára elvesztette az egyik alapjogot, ami eddig számára – legalábbis a tör-

vény betűje szerint – biztosítva volt, nevezetesen a foglalkoztatottság törvényi garanciáját. A társadalom óriási hányada számára mindez az elbocsátás mélységesen megalázó élményéhez vezetett. Az elbocsátott munkaerő adott hányadát újra alkalmazták az új tulajdonosok – „természetesen” a korábnál előnytelenebb feltételekkel: a fizetések vásárlóértéke csökkent, a kollektív szerződéseket sutba dobták, kialakult a magánmunkáltatók által elkövetett, nagybani társadalombiztosítási csalás gyakorlata, és megszűnt a korábban többé-kevésbé biztos egyenes út az előléptetéshez, valamint a biztonságos munkahelyhez fűződő garanciák rendszere is. Kényszervállalkozások százezrei jöttek létre, és a nagy intézmények mozdítható funkcióit „kiszervezték” a legkülönbébb álvállalkozói hálózatok informális rendszerein keresztül.

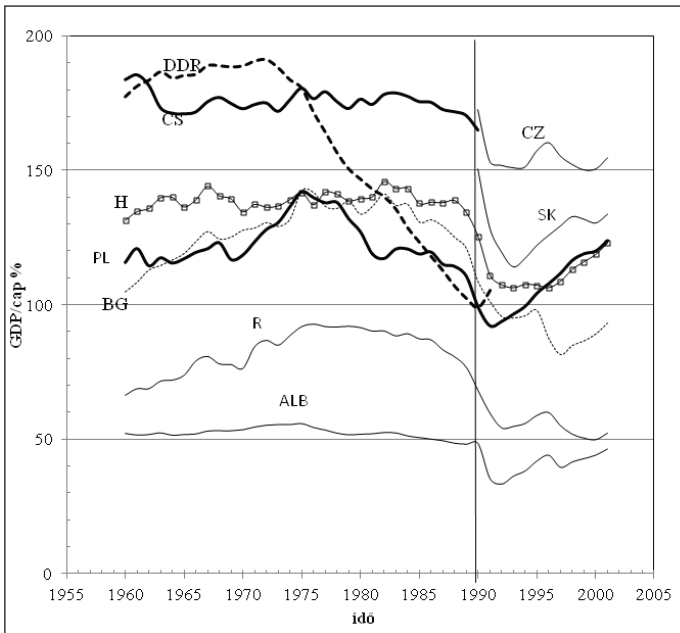
„A munkahely politikai beavatkozástól való védelmének” jelszavával új jogszabályok és informális akadályok sora akadályozta a munkavállalói érdekeket hathatósan képviselni képes, politikailag integrált szakszervezetek létrejöttét és fennmaradását. Értelemszerűen nagyjából ugyanebben az időben törölték el az ilyen típusú intézkedések elleni, alapvető biztosítékokat a volt államszocialista államok jogrendszeréből. Az újkapitalista államok mintegy varázsütésre szabotálni kezdték még a létező, a korábbiaknál jóval elnagyoltabb munkaügyi törvények végrehajtását is. Mindez a munkaerőalap drámai összezsugorodásához vezetett szinte a teljes poszt-államszocialista tömbben, munkanélküliségbe, nyugdíjba, segélyre, illetve a latin-amerikai informális szektorra hajazó, félmaffiózó-világba kényszerítve a korábban stabilan, állami garanciák mentén foglalkoztatott felnőtt lakosság jelentős részét. Megjelent a korábban örökre eltűntnek vélt éhezés.

A korábban állami tulajdonban volt vállalatok és egyéb tulajdonformák privatizációja hatalmas, az egyes gazdaságok termelőeszköz-állományának 85–95 százalékát érintő átalakulás volt, amely hihetetlenül rövid idő, országonként változóan kettő–öt év alatt ment végbe, valamikor az 1990-es évek elején-közepén. Az késő-államszocialista időszakból áthozott adósságterhek miatt a privatizációs bevételek nagy része adósságcsökkentésre ment el. E tranzakciók megszólalásig hasonlítottak azokhoz az adósság-tőke csereügyletekhez, amelyek a megelőző évtizedek során tönkretették Latin-Amerika számos gazdaságát.

Legfőbb bevételi forrásuk (a termelési eszközök tőkejövdelmének) hirtelen elvesztése, valamint az új magántulajdonosoknak nyújtott kedvező, adómentes (azaz államibevétel-mérséklő) megállapodások miatt az újkapitalista államok mind-mind óriási költségvetési hiánnyal kerültek szembe. A poszt-államszocialista állam fiskális válsága (lásd pl. Campbell, 1992) – a neoliberális politikai, ideológiai és kulturális hegemoniával párosulva – az újkapitalista államok legtöbb újraelosztó funkciójának átrendeződését, végső soron megszűnését eredményezte. A munkaerőúru újratermelésének feladata egyre inkább kizárólag a

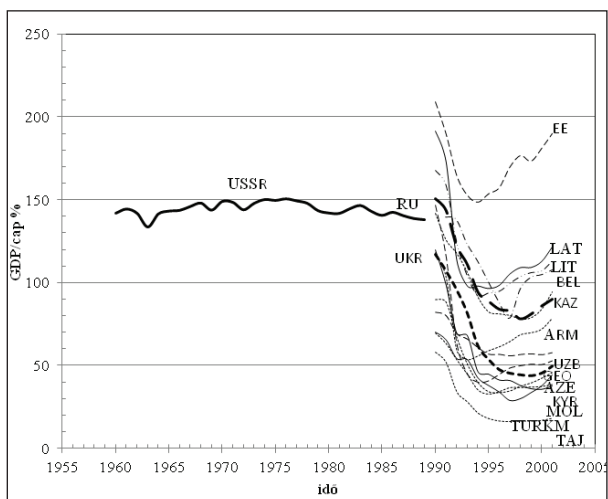
munkavállalóra és az egyre növekvő, a munkaerő-„piacról” kiszoruló csoportok tagjaira hárult. Mindez két-három generációval korábbi állapotra vetette vissza a családon belüli, nemek közötti kapcsolatokat és munkamegosztást. Ebben az értelemben a volt szovjet blokk társadalmi ismét csak hasonlatosságot kezdtek mutatni Latin Amerikával: e földrajzilag egybefüggő, egymással szorosan összekapcsolt és kulturálisan sok szempontból hasonló, (fél)perifériás társadalmakat a globális és helyi tőke, továbbá a regionális és helyi uralmi intézmények olyan ádáz szövetsége tartja kézben, amely a munkaerő reprodukciójának feladatát elegánsan a társadalomra hárítja.

A közösségileg garantált szociális ellátások minőségének, mennyiségének elérhetőségének esését, és végül megszüntetését még súlyosabbá tette az a tény, hogy az államszocializmus bukását követő évek meredek zuhanást mutattak az összes volt szocialista állam gazdasági teljesítményében. A 3., 4. és 5. ábrák világosan ábrázolják a folyamatot, mutatva az egy főre jutó GDP változásait a szovjet blokk államaiban 1960 és 2001 között.⁹

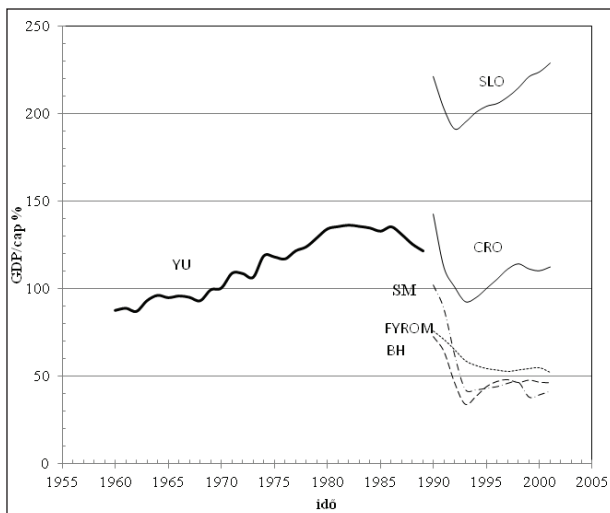
3. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után, Kelet-(Közép-)Európa volt államszocialista gazdaságai. Az egy főre jutó GDP a mindenkor világszázalékában. A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

4. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után,
az egykori Szovjetunió és utódállamai.
Az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag százalékában.
A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

5. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után
az egykori Jugoszláviában és utódállamaiban.
Az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag százalékában.
A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

Az államszocialista országok világgazdasági pozícióvesztése jóval az államszocializmus összeomlása előtt megkezdődött. Az összeomlás után – mint azt az előző ábrák szemléltetik – a KGST felszámolásával, a privatizációval, a külső tőkebefektetések privilegizálásával és az új integrációs rendszerek felállásával kapcsolatos intézményi átalakulások nyomán meredek zuhanás állt be. Mint az ábrák világosan jelzik, mindez legsúlyosabban azokat a kisebb és szegényebb volt szovjet, új-nemzeti államokat érintette, amelyek szóba sem kerültek az európai uniós tagság vonatkozásában. Katasztrofális mértékben rombolta a régió társadalmainak globális pozícióit az öt poszt-jugoszláv háború, amelynek leghátrányosabb helyzetű kárvallottjai a hajdani Jugoszlávia legszegényebb szövetségi tagállamai – így Bosznia-Hercegovina, Macedónia, illetve Szerbia-Montenegró – lettek. A volt szovjet blokk társadalmai az egy főre jutó gazdasági termékben mért életszínvonal világátlagához képest 25 és 75 százalék közötti esést produkáltak. A régió államszocializmus utáni globálispozíció-romlása békeidőben példátlan katasztrófa volt.¹³

Az államszocializmus megszüntetésének első és legsokkolóbb következménye az *államszocialista munkaerő addigi létét jellemző, viszonylag békés, kiszámítható és stabil életfeltételek drasztikus tönkretétele volt*. Mindez számos egyéb átalakuláshoz vezetett:

- A korábbi államszocialista gazdaságokban az alkotmányosan garantált munkához való jog megszűnése és a tulajdonjogi struktúra szerkezetének teljes átalakítása következtében a munkakörnyezet elvesztette számos garanciáját, biztosítékát, és védőintézkedését. A munka világa egyértelműen és nagymértékben *bizonytalanabb és kiszámíthatatlanabb*¹⁴ lett minden alkalmazott, különösen a munkásosztály számára a teljes szovjet blokkban. Mint azt a volt államszocialista országok munkaerőalapjának összezsugorodása jól mutatja, dolgozók nagy csoportjai kerültek ki, így vagy úgy, a munkaerőpiacról, és adták fel a teljes foglalkoztatottság reményét. A munkalehetőségek elbizonytalanodása hatalmas nyomást hozott létre, hogy a munkaerőt földrajzilag mobilabbá tegye, értelemszerűen ideértve a határon túli foglalkoztatást is.
- A kollektív szerződések megsemmisítése, a szakszervezeti politizálás korlátozása és az ezekhez kapcsolódó egyéb alapjogok eltörlése, párosulva a poszt-államszocialista munka általános bizonytalanságával és a poszt-államszocialista gazdaságok összeomlásával globális szempontból nézve óriási lefelé irányuló nyomást gyakorolt a bérekre. A poszt-államszocialista állami költségvetés válsága csökkentette a munka természetbeni aspektusainak reálértékét is.
- A külföldre utazás mindenféle korlátozásának megszüntetése a munkavállalók óriási csoportjai számára tette lehetségessé az

elvándorlást a volt államszocialista blokk újkapitalista utódtársadalmából.

E tényezők összessége a következő empirikus kérdést veti föl: ha a poszt-államszocialista munkaerő feltételei valóban ennyire súlyosan kedvezőtlenek, és ha a kilépés-kivonulás ennyire könnyen lehetséges, megindul-e a munkaerő-vándorlás a volt államszocialista államokból az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok és más tehető gazdaságok munkaerőpiacára?

A válasz némi körütekintést igényel. Először is, a három balti állam kivételével (amelyek 2004-ben, hosszas vajúadás után, öt kelet-közép-európai volt szocialista állammal egyetemben felvételt nyertek az EU-tagok közé, melyeket Románia, Bulgária és Horvátország némi késéssel követett), az egykori Szovjetunió polgárai a mai napig gyakorlatilag ki vannak rekesztve mind az Európai Unió, mind Egyesült Államok területéről. A korábbi Szovjetunió utódállamainak legtöbb polgárát a hidegháború utáni világ vízumrendszere rettegett ellenségből lényegében a „Globális Dél” (a „Harmadik Világ”) társadalmainak tagjaira alkalmazott, lesajnált-tiltott kategóriába sorolta át. Az Európai Unió és az Egyesült Államok vízumszabályai és idegenrendészeti tevékenysége olyan helyzetet teremtettek, hogy a világsztár művészek, a vállalatvezetők és tőketulajdonosi „elit”, a tudományos élet csúcsszereplői, néhány speciális tudással fölfegyverzett szakember, valamint a családregyesítés jogcímén hellyel-közzel be-beengedett kis csoportok kivételével a szervezett bűnözés az egyetlen olyan említett érdemlő mechanizmus, amely a Szovjetunió nem EU-tag utódállamai polgárainak nyugat-európai, illetve észak-amerikai munkavállalását lehetővé teszi. Az Európai Unióban és az Egyesült Államokban fellelhető egykori szovjet munkaerő jókora hányadának pusztja jelenléte például annak eredménye, hogy a drog- vagy a szexiparban dolgoznak, illetve a határokat átszelő emberkereskedelem egyéb formáinak áldozatai.

Mihelyt reálisan várható lett, hogy határainál megjelenik a kelet-európai munkaerő, mind az EU, mind pedig az Egyesült Államok jelentős mértékben szigorította vízumkibocsátási politikáját. Aligha hihető például, hogy, mondjuk, a szeptember 11-i terrormerénylet által kiváltott nemzetközi biztonságpolitikai válságra adott reakció okozta volna azt, hogy a volt szovjet blokk nyolc államának „teljes” jogú EU-taggá válását követően az Európai Unió államainak jelentős többsége további hét évre megtagadta a szabad munkaerő-áramlás alapvető EU-állampolgári jogát, az összefüggő uniós „egységes piac” megteremtésére vonatkozó előírások legambiciózusabb elemét az újonnan EU-taggá vált társadalmak munkavállalói számára.^{15 16} Az Európai Unió legtöbb korábbi tagállamának halogató taktikájával összhangban, az Egyesült Államok még a három hónapnál rövidebb turistautak esetében is kitolta a vízum nélküli belépés jogának bevezetését a volt államszocialista EU-tagállamok polgárai számára 2009-ig.¹⁷ E döntés egyértelműen

abból a feltételezésből indult ki, hogy ha a volt államszocialista munkaerő turistaként belép az Egyesült Államokba, akkor valószínűsíthető munkát vállal, és vízumja lejártá után is ott marad.¹⁸

Áttételesen a korábbi EU-tagállamok kelet-(közép-)európai munkaerő legalizálását késleltető taktikájának intenzitását szemlélteti például, hogy abban a pillanatban, amikor Lengyelország és Csehország előbb EU-, majd Schengen-taggá vált – azaz mihelyt Németország, az Európai Unió legnagyobb és legerősebb tagállama hirtelen elvesztette „nem-schengeni” határait – gyorsan átszervezte határőrségét, bevándorlás-rendészeti tevékenységre hangolva át azt, és joghatóságát kiterjesztette ímár nemcsak a határokra, hanem a Szövetségi Köztársaság egész területére. A napjainkban világszerte dicsért, humánus és professzionális német bevándorlás-rendészet rutinszerűen szervez be civileket – így például taxisofőröket –, arra készítve őket, hogy jelentsék a „gyanús külföldieket” (Euskirchen, Lebuhn és Ray, 2007, 6).

A nyelvtudás, valamint a helyi viszonyok – különösen a munkahelyi szokások és az informális munkakultúra – ismeretének hiánya, az ódzkodás a munkahelyi és a mindennapi életben megfigyelhető hátrányos megkülönböztetéstől, a nyugat-európai munkásosztály alsó hányadában megfigyelhető, riasztó életvezetési minták – és, ami mindennél fontosabb, a hatékony informális társashálózatok¹⁹ hiánya –, valószínűleg ezek a legfontosabb okai a kezdeti vonakodásnak, amely a hét év késleltetés letelte után „teljes rangú” EU-taggá vált volt államszocialista államok polgárait jellemzi, akik ímár az egész EU területén letelepedési és munkavállalási joggal rendelkeznek. Ugyanakkor e tényezők hatása csökkenő tendenciát mutat az idő előrehaladtával, és az új adatok a kelet-európai munkaerő jelenlétének növekedését jelzik.

Hogy miért nincs a mainál sokkal inkább jelen a kelet-európai munkaerő Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, annak egyik valószínű oka, hogy a nyugat-európai és Egyesült Államok-beli nagytőke perspektívájából lényegében nincs rá szükség. Ha a külföldi közvetlen befektetések magas arányát nézzük a legtöbb volt államszocialista-újkapitalista gazdaságban (Bandelj, 2009), a kelet-közép-európai munkaerő nyugat-európai és észak-amerikai tőke általi értékesülése nagy ütemben zajlik, az esetek óriási többségében anélkül, hogy szükség lenne a munkaerő konkrét, fizikai átmozdítására Nyugat-Európába vagy Észak-Amerikába (Straubhaar, 2001). Hogy az államszocializmus utáni „átmenet” efféle következményekhez vezethet majd, a nyugat-európai szakszervezetek jól érzékelték, és saját, jól felfogott érdekeiknek megfelelően hevesen elleneztek a meginduló tőkekiáramlást. Témánk szempontjából mindebből az releváns, hogy a volt államszocialista közegben zajló nyugat-európai FDI viszonylag egyszerű, jól olajozott intézményi mechanizmusok révén lehetővé teszi a kelet-közép-európai

munkaerőnek a nyugat-európai tőke általi értékesülését. A nyugat-európai tőke és a kelet-európai munkaerő így viszonylag egyszerűen egymáshoz rendelhető anélkül, hogy a nyugat-európai társadalmi hatásait tekintve meglehetősen kényes, politikailag nehézkes, és gazdaságilag alighanem költségesebb opcióra, a kelet-európai munkaerő nyugat-európai migrációjára kellene támaszkodni. Az FDI bizonyos fokig tehát mint a migráció egyszerűbb, Nyugat-Európa szempontjából fájdalommentesebb alternatívája lett a volt államszocialista közegben működő nyugat-európai és észak-amerikai nagyvállalatok globális stratégiájának kulcseleme. Más szempontból elmondható mindez úgy is, hogy a közvetlen külföldi tőkebefektetés és a munkaerő-vándorlás egymást kiegészítő, s bizonyos fokig egymással felcserélhető technikák ugyanazon cél, a tőkemegtérülés szolgálatában.

Eközben a tőkés világ egyes intézményeinek (mint például a tőke, a piac, a fogyasztási ideológiák, az életstílus egyes elemeinek stb.) behatolása a perifériás és félperifériás társadalmak belső szerkezetébe arra serkenti e szegényebb társadalmak tagjait, hogy újra meg újra szembekerüljenek azzal a kérdéssel, nem volna-e jobb a globális tőke centrumában „szerencsét próbálni”. A centrumtőke (fél)perifériás behatolása azzal az ígérettel kecsegteti a (fél)perifériák lakosait, hogy „pusztán” a fizikai helyváltoztatás révén részeivé válhatnak a világgazdaság centrumtársadalmainak. Míg az FDI csökkenti a centrumgazdaságokban, e társadalmak közvetlen bekapcsolása a nyugat-európai tőke értékesülési folyamataiba – egyfajta szándékolatlan következményként – növeli a vándorlási hajlamot a (fél)perifériák munkavállalói, különösen a fiatalabb, képzettebb, nyelveket beszélő, energikusabb és hiányszakmákban járatos csoportok körében. Tovább erősíti e hatást az Európai Unió migrációra vonatkozó hivatalos retorikája, amely kifejezetten bátorítja a „személyek szabad mozgását”, mint az „európai közös piac” „Négy Pillérének” egyikét.²⁰

Mint említettem, a kelet-európai munkaerő jelenléte Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban ez idáig kevéssé számottevő – a *fogadó társadalmak* nézőpontjából. Teljesen más a helyzet a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak szemszögéből nézve. Az albán falu társadalmának jó két évtizede húsba vágó társadalmi problémája, hogy az Olasz- és Görögországba tartó, tömeges munkaerő-kiáramlás miatt lényegében *eltűntek a férfiak*. Könnyű belátni, hogy társadalmi-gazdasági „költségek” és magántragédiák – egy életre egyedül maradt fiatal nők, apa és férfirokonság nélkül felnövekvő gyerekek, a nemi szerepek szétzilálódása, egyéb családi konfliktusok – sora húzódik meg az albán munkaerő sokat idézett „migrációs hajlandóságának” költségoldalán. Bár az időbeli és térbeli minták, amelyek szerint a kelet-európai és poszt-szovjet társadalmak a nemzetközi migrációhoz mint jövedelemszerzési stratégiához fordulnak, jelentős változatos-

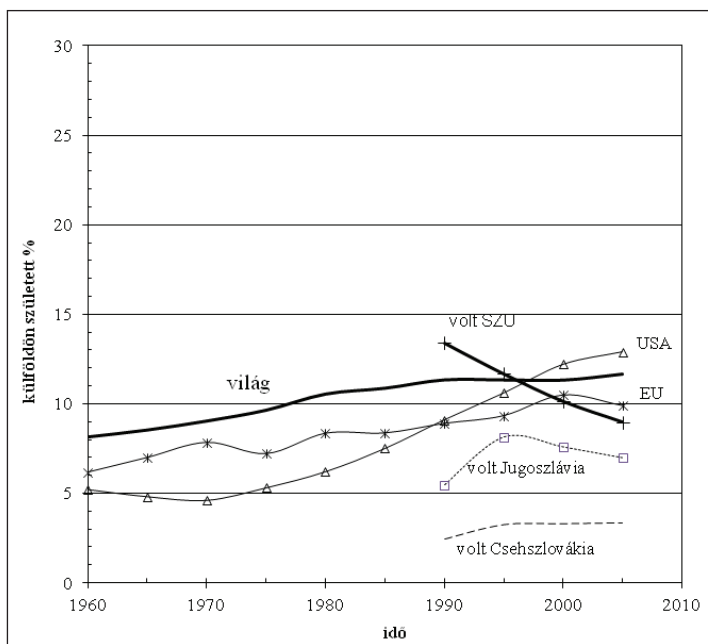
ságot mutatnak – kezdve a magyar egészségügyi szakemberekkel, akik hetente ingázva dolgoznak ügyeletes orvosként a *Brit Nemzeti Egészségügyi Rendszerben*, vagy a lengyel alsó-középosztálybeli és munkásnőkkel, akik a hétvégjüket évszámra azzal töltik, hogy Berlinben és környékén egy vagy két tizenkét órás takarítóműszakot teljesítsenek, a fiatal kelet-európaiak tízezrein át, akik rész- vagy teljes munkaidőben nyugat-európai bárókban, kávézókban és éttermekben pincérkednek, azokig a nőig, férfiakig és gyerekekig, magyartól moldáviaiig, akik a nyugat-európai és törökországi szexipiacon és pornófilmekben fejtenek ki szolgáltatói tevékenységet –, számtalan empirikus bizonyítékot találunk arra az állításra, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben szinte mindegyik volt államszocialista társadalom függése jelentősen nőtt saját állampolgárai külföldön szerzett jövedelem-átutalásaitól. (Böröcz 2015). A két tényező közti meg nem felelés – vagyis hogy a kelet-európai munkaerő a nyugat-európai és észak-amerikai gazdasági tájkép viszonylag jelentéktelen részét képezi, miközben ugyenezen migrációs folyamat életbevágó módon fontos a legtöbb volt államszocialista társadalom jelentős csoportjainak létfenntartása szempontjából – hatalmas és egyre erősödő feszültséget teremt napjainkban a „kelet–nyugati” emigrációs politikában. *Egyazon jelenség két érintett számára drámai mértékben eltérő jelentőséggel bír* – ez a külső függőség mint aszimmetrikus hálózati kapocs klasszikus, tankönyvi alapmeghatározása.

Végül meg kell említenünk a poszt-államszocialista átalakulás két geopolitikai szempontját. Az államszocializmus összeomlása a térség három szövetségi államának szétbomlását is magával hozta. Mint ismeretes, a szétválás Csehszlovákiában egyértelműen, a Szovjetunióban pedig nagyrészt politikai alkuk formájában történt (azaz semmilyen, vagy viszonylag csekély politikai erőszak [nem] kísérette), míg Szlovénia és Horvátország kilépése, ami azután Jugoszlávia felosztásához vezetett, nem kevesebb, mint öt polgár- és/vagy nemzetközi háborúhoz vezetett. Mivel ezen átalakulások alapvető vonzatai az állampolgárságot érintő jogok, alapelvek, állami eljárások és társadalmi gyakorlatok változásai, jelentős hatást gyakorolnak a munka világára – különösen, ami az állampolgár és nem állampolgár munkaerő közötti megkülönböztetést és az ebből fakadó egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat illeti.

Az egykori szocialista szövetségi államok fölbomlása önmagában egycsapásra igen jelentős nem állampolgár munkaerő-készletet hozott létre mindegyik volt szocialista/szövetségi utódállamban. A létrejött utódállamok helyi „illetőséggel” nem rendelkező, hajdani szövetségi-állam-polgárai egyik napról a másikra szó szoros értelemben a „nem állampolgár munkaerő” (értsd: „külföldi migráns”) kategóriába kerültek. A poszt-szövetségi, poszt-államszocialista állampolgársággal nem rendelkező munkaerő helyzete bizonyos értelemben szöges ellentéte

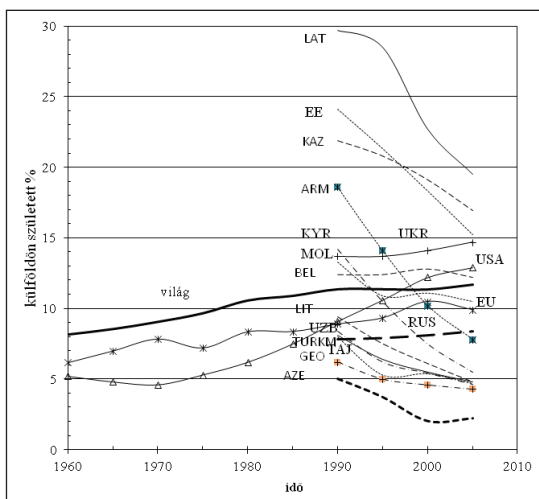
a Nyugat-Európába vándorló kelet-európai munkaerő helyzetének: a hajdani szövetségi államok jogvesztett állapotba került egykori állampolgárai jól ismerik a helyi körülményeket, rendszerint tűrhető a nyelvismeretük, munkavégzési és életvezetési szokásaik, ha talán minden részletben nem is azonosak, a közös kvázi-„birodalmi” államiság többgenerációs története miatt azonban viszonylag jól illeszkednek a helyi szokásokhoz. Ráadásul tipikusan igencsak kiterjedt informális kapcsolatháló tudhatnak magukénak, melyek ugyancsak több generációra nyúlnak vissza.

Ami a szakadás következtében változott, az „csak” egy kis forrás: az állampolgárság. Ha ennek az állampolgársággal nem rendelkező munkaerőnek a gyakorlottságát, szakmai jártasságát, kapcsolati adottságait tekintjük, az állampolgári jogok megszűnése „tökéletes” strukturális feltételeket teremt e hajdani szovjet állampolgár-társak „migránsokká” változtatásához.

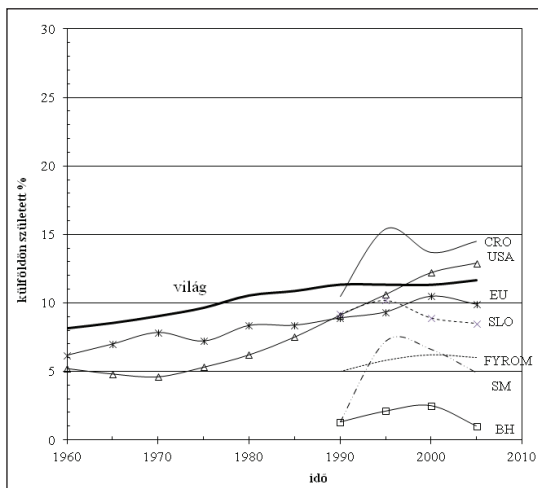
6. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA, valamint volt Jugoszlávia és a volt Csehszlovákia (súlyozatlan átlagok), 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

7. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960–2005, valamint a volt Szovjetunió utódállamai 1990–2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

8. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960–2005, valamint a hajdani Jugoszlávia utódállamai 1990–2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A 6., 7. és 8. ábra a külföldi születésűek – vagyis a volt szövetégi államok fölbomlásával más államok polgáraivá lett lakosságtömeg – százalékos arányát mutatja az egykori Jugoszlávia, Csehszlovákia és Szovjetunió romjain létrejött újkapitalista-újnemzeti államokban. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió tizenöt utódállama és valamennyivel kisebb mértékben Jugoszlávia öt függetlenné vált köztársasága azonnal jelentős „szereplővé” vált a határokat átszelő munkaerő-migráció globális drámájában, csupán azáltal, hogy egy sor új, belső határt egyszer csak államhatárnak nyilvánítottak. A Szovjetunió utódállamai lakosságának a felbomlás pillanatában átlagosan 13,4 százaléka volt „külföldi születésű”. Ez mintegy 2 százalékkal magasabb az akkori világtágnál (és mintegy 4,1 százalékkal magasabb, mind az Egyesült Államok, mind az Európai Unió adatainál az adott évben).

Minden átlag mögött természetesen jelentős eltérések húzódnak meg. A 7. ábra a külföldi születésűek arányát szemlélteti a volt Szovjetunió tizenöt utódállamában. A „külföldi születésűek” legmagasabb százalékos aránya két kicsi és viszonylag jómódú korábbi köztársaságban – Lettországból és Észtországból – él. Őket Kazahsztán, Örményország, Kirgizisztán, Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország követi. Ukrajna és Oroszország kivételével az idő múlásával az összes utódállamban csökkenés észlelhető a „külföldi születésűek” arányában. Örményországot kivéve az eddig említett valamennyi államban magasabb a „külföldi születésű” lakosság aránya, mint a világtágra a Szovjetunió felbomlását követő tizenöt évben bármikor. Oroszország, a korábbi Szovjetunió legnagyobb, legváltozatosabb és geopolitikai-gazdasági szempontból messze legerősebb utódállama mintegy 7,5–8 százalék körüli stabil szintet tart fenn a „külföldi születésűek” aránya tekintetében. (Ez nagyjából megfelel az Egyesült Államok vonatkozó számainak az 1980-as években).

A jóval kisebb Jugoszlávia utódállamai (lásd a 8. ábrát) hasonló megoszlást mutatnak. Horvátország és Szlovénia, a két leggazdagabb utódköztársaság (amelyek kilépési szándékuk bejelentésével anno elindították Jugoszlávia elhúzódó szétbomlási válságát) kiválása időpontjában a világtághoz hasonló százalékos szintet mutat a külföldi születésű lakosság tekintetében. Ezután Horvátország – vélhetően a háborús menekültáradat miatt – tartósan a világtágra fölé kerül. A másik végleten a háborútól leginkább sújtott Bosznia-Hercegovinát találjuk, melynek lakosai körében elenyésző a külföldön születettek aránya.

Ami közös Lettországnak, Észtországnak, Szlovénia és Horvátországnak esetében, az tagságuk az Európai Unióban. Ez pedig egy újabb geopolitikai kérdéshez vezet el bennünket, nevezetesen az uniós tagság migrációs mintákra gyakorolt hatásának problematikájához a világ poszt-államszocialista részén. A fenti három szövetégi állam szétszakadásának eleve sok köze volt az Európai Unió mint egységes, egyre bővülő, szupraállami egység létrejöttéhez: az EU-s tagságra

vonatkozó, erősen burkolt és sokáig csak homályos utalások formájában megnyilvánult ígéretek, melyeket a meghatározó nyugat-európai államok a gazdagabb szövetségi köztársaságoknak tettek zárt ajtók mögött, nagy súllyal estek latba a kilépés-párti nacionalista-„nyugatos” élitek politikai kalkulációiban.

Önmagában az a tény, hogy először nyolc, majd további két, végül még egy volt szocialista állam megkapta az európai uniós tagságot (s az egykori államszocialista tömb jó néhány állama vár még a „sorára”) elvileg akár vonzóvá is tehetné volna munkaerőpiacukat a korábbi szocialista blokk szegényebb államainak, illetve a harmadik világ bizonyos részeinek polgárai számára. A különböző nemzetközi menekültügyi egyezményekhez való csatlakozás ugyancsak a teljes jogú EU-tagság egyik kritériuma volt. Mindezek alapján elképzelhető egy olyan kimenettel is, amely szerint a világ EU-n kívüli, óriási részének állampolgárai között esetleg lennének néhányan, akik fontolóra veszik, hogy – akár menedékkérés, akár pedig egyéb csatornák igénybevétele útján – belépési-letelepedési lehetőséget keressenek az EU új tagállamaiban.

S tényleg: a nyugat-ázsiai háborúk elüldözte menedékkeresők beáramlása viszonylag jelentős számban, a „harmadik országbeli” (értsd: nem EU-állampolgár) csoportok vonatkozásában megvalósult az elmúlt néhány évben.²¹ E hullám Kelet-(Közép-)Európát 2015 tavaszán érte el. Csakhogy – mint azt a médiából bőségesen megtudhattuk – a beérkezők áradatának messze túlnyomó része lényegében átjáróházként tekint a volt államszocialista Nyugat-Balkánra, illetve Kelet-Közép-Európára, és csak elenyészően kis számban kér menekültstátust az Európai Unió volt államszocialista „új” tagállamaiban.

A közelmúltban világ-reflektorfénybe került Magyarország esetén világosan szemléltethetjük a volt államszocialista Kelet-(Közép-)Európa iránti bevándorló érdeklődés szinte teljes hiányának két fő okát. Először is, a széles körben „piac-átmeneti úttörőnek” tartott társadalom az államszocialista rendszer két utolsó évtizedében az EU-tagság követelményeihez csakúgy, mint a neoliberais dogmához a legstréberebb jótanuló módján alkalmazkodott, méretéhez képest jóval intenzívebben vonzotta a közvetlen külföldi tőkebefektetéseket. Másrészt, az átalakulás idején Magyarország egyike volt a hajdani államszocialista „tábor” viszonylag jobb módú, életminőség tekintetében egészen „tűrhető” államainak. Pusztán e tényekből kiindulva, egy generációval az átalakulás után aligha lenne meglepő, ha nagy számban találnánk külföldi vándormunkaerőt Magyarországon.

Ehhez képest a külföldi születésűek a magyarországi népesség mintegy 3 százalékát teszik ki. Magyarország megdöbbentően alacsony szintet mutat a munkaerő-bevándorlás szempontjából. Ha figyelembe vesszük a tényt, hogy a külföldi születésűek jelentős többsége etnikai hovatartozására nézvést romániai magyar (vagyis része a magyarországi lakosság óriási többségét alkotó etnikumnak), napnál világosabb,

hogy Magyarország szinte teljességgel kimaradt a globális munkaerő-beáramlásából.

Vajon mi magyarázza a külföldi munkaerő szinte teljes, mondhatjuk: katasztrófális hiányát Magyarországon? A magyarázatok egyike Illés Sándor és Melegh Attila úttörő munkájából (Illés és Melegh 2009) szintetizálható, akik az osztály- és rasszselfogultság diszkurzív megnyilvánulásainak félérthetetlen nyomaira bukkantak a külföldi magyar vízumkiadási gyakorlatról szóló tanulmányuk készítése során. Nagyjából az a kép bontakozik ki, hogy Magyarországon azért oly alacsony a külföldi vándormunkaerő jelenléte, mert a magyar állam képviselői mindent megmozgatnak, hogy akadályozzák az ilyen beáramlást. A magyarországi attitűdkutatások már jó egy generációval a mai menekültkezelési-humanitárius válság kialakulása előtt jelezték, hogy a magyar társadalom elképesztően anakronisztikus, a paranoia határát súroló idegenellenességi lelkiállapotban él. A diszkrimináció és az idegenellenesség e megjelenési formái – közvetlenül gazdaságpolitikai tekintetben – meglehetősen meglepők, hiszen mindeközben a magyarországi gazdaság (mind az itt jelenlevő nyugati multinacionális nagytőke, mind pedig a „belső”, „nemzeti” tőke) alapvetően strukturális, minőségi munkaerőhiánnyal küzd, és a népességcsökkenés okozta válság súlyos és egyre növekvő egyensúlyhiányt teremtett az állam amúgy is csökkentett társadalombiztosítási és jóléti bevételeiben. Más szóval, mindkét szempont amellett szólna, hogy a magyar államnak és a magyarországi társadalomnak nagyon is érdekében állna, hogy bátorítsa és elősegítse a munkaerő bevándorlását. Különösen igaz ez a közismert hiányszakmákra, az orvosoktól és a szakképzett egészségügyi dolgozóktól az idegennyelv-tanárokig. A magyar vízumkiadási gyakorlat mindennapi rasszizmusa és a késő- illetve poszt-államszocialista identitási válság gerjesztette rasszizmus csak ráerősít az EU schengeni rendszerében eleve kódolt, strukturális osztály- és rasszkirekesztésre.

A hajdani szovjet blokk gazdasági-politikai-társadalmi rendszerének összeomlását a világszerte uralkodó neoliberális hittételek neofita-voluntarista buzgalommal történt végrehajtása kísérte. A politikai átalakulást eleve nagyrészt ezen ideológia mintái és elvárásai inspirálták. Mindez elképesztő mértékben megnehezítette a kreatív gondolkodást, még az újkapitalizmus struktúráin belül is, és – mint ma már jól látjuk – legalább egy generációra kizárta az újkapitalista korlátok imádatán túlmutató eszmék kialakulását. Ebben az értelemben az államszocializmus összeomlása világszerte nettó nehezítette a munkavállalók létét, akadályozta érdekképviselőtüket és gátolta bármiféle szolidaritás intézményrendszerének létrejöttét.

Nyilvánvaló, hogy az államszocialista rendszer – a modern társadalmak összes egyéb típusához hasonlóan – lokális problémák, feszültségek, konfliktusok és szerkezeti egyenlőtlenségek sorát ter-

melte ki. Ezek nagy részét „a rendszer” nem volt képes hatékonyan kezelni. Végül is emiatt – azaz saját korrekcióra és önvédelemre való képtelensége miatt – vált tarthatatlanná Kelet-(Közép-)Európában és Észak-Euráziában, s omlott össze mintegy a saját súlya alatt.

Az egykori szovjet blokk túrhetően képzett, történelmileg „derült égből”, minden különösebb előjel nélkül védtelenné tett és diszkontált munkaereje könnyen „lenyúlható” értéktöbblet-termelőként tagozódott be a nyugat-európai és észak-amerikai tőke globális munkamegosztási rendszerébe. A nyugat-európai idegengyűlölő politikai konszenzust és a közvetlen külföldi befektetések kelet-európai súlyát figyelembe véve, amihez az EU-ba jutás szelektív, korlátozó és/vagy kizáró jellege társul, aligha meglepő, hogy az e társadalmak világgazdasági integrálására létrejött modell az államszocializmust lezáró átalakulás utáni első két évtizedben korlátozta a volt szocialista munkaerő jelenlétét Nyugat-Európában, és jószerével kizárta a külföldi munkaerő volt államszocialista országokba történő belépésének lehetőségét – annak ellenére, hogy pusztán az egy főre jutó össztermék tekintetében felállítható rangsort tekintve a világ társadalmainak jelentős többsége ma is jóval Kelet-(Közép-)Európa társadalmai, benne Magyarország mögött kullog, azaz elvileg még az ide irányuló munkaerő-vándorlás is – legalábbis szűken gazdasági értelemben – előnyösebb feltételeket kínál(hat)na a számukra, mint az otthonmaradás.

Eközben az EU új tagállamai – Schengennek köszönhető, globális visszatartó hatalmuk segítségével – abszurd mértékben alacsony szinten állandósították a külföldi munkaerő beáramlását. Tették ezt mindazon strukturális gazdasági és demográfiai szükségletek ellenére, amelyek valamiféle hiperracionális gazdasági kalkuláció mentén épp az ellenkezőjére ösztönözték volna őket. Azokban a volt szocialista gazdaságokban, amelyek csak szelektív módon korlátozzák a külföldi munkaerő jelenlétét (például a Szovjetunió legnagyobb és gazdaságilag legerősebb utódállamaiban) a nem állampolgár munkaerő alkalmazása elsősorban informális intézmények formájában, azaz mintegy a hivatalosság, az állam, a hatóságok részvételének mellőzésével történik. Ez a felállás kísértetiesen emlékeztet a Nyugat-Európába és Észak-Amerikába irányuló, nem dokumentált munkaerő-migráció fel-tételrendszerére. A kialakuló transznacionális megoldások szerkezete megszólalásig hasonlít a nyugat-európai társadalmakat a harmadik világhoz kapcsoló szálakra, és a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak függése a külföldön dolgozó polgáraik által hazautalt jövedelemtől ugyancsak hasonló sémákon keresztül nyilvánul meg.

Ami igazán szívfacsaróvá teszi a poszt-szovjet állapotot, az természetesen az a tény, hogy azok az emberek, akiket manapság a hajdani szovjet térben máig érvényes, orosz-kreol közvetítő nyelv a tapinthatóan negatív konnotációjú, lekicsinylő „мигранты” („migránsok”) megnevezéssel illet, és széles körben megdöbbentően rasszista

formában marginalizál²², nem mások, mint a mai megszólalók tegnapi (szovjet állam)polgár-társai.

Felhasznált irodalom

- Albrecht, Ulrich 2013: *Die Abwicklung der DDR: Die '2+4 Verhandlungen'—Ein Insiderbericht*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Aneesh, A. 2006: *Virtual Migration. Programming for Globalization*. Durham, NC, Duke University Press.
- Bandelj, Nina. 2009: "The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe", *American Sociological Review*, 74:128–149.
- Biao, Xiang. 2006: *Global "Body Shopping": An Indian Labor System in the Information Technology Industry*. Princeton University Press.
- Böröcz, József. 2009: *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London and New York: Routledge. Magyarul előkészület alatt: *Az Európai Unió és globális társadalmi átalakulás: kritikai geopolitikai-gazdasági elemzés*, Budapest, Kalligram Kiadó
- Böröcz, József. 2012: "Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism." Chapter 5 (pp. 103-124) in Dorothy J. Solinger and Nina Bandelj (eds.). *Socialism Vanquished / Socialism Challenged (1989-2011)*, New York: Oxford University Press.
- Böröcz, József. 2014: Határok, India és a globális középosztály. *Pannonhalmi Szemle*, XXII, 1, 79–83.
- Böröcz, József 2015: Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and the Trajectories of the Erstwhile Soviet 'Bloc'. *Demográfia. English Edition*. Forthcoming.
- Campbell, John L. 1992: "The Fiscal Crisis of the Post-Communist State." *Telos*, 93: 89–110.
- Castles, Stephen és Mark J. Miller 2009: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, fourth edition*. New York: The Guilford Press.
- Das Gupta, Monisha 2006: *Unruly Immigrants. Rights, Activism and Transnational South Asian Politics in the United States*. Durham, NC: Duke University Press.
- Euskirchen, Markus, Henrik Lebuhn és Gene Ray 2007: "From Borderline to Borderland: The Changing Border Regime, Transnational Labor and Migration Struggles in Europe", *Cambio del Siglo, Universidad Autónoma Metropolitana (UAM-X)*, México D.F. a május 22–24-i Nemzetközi Szemináriumon tartott előadás.
- Fox, Jon.E. 2007: From National Inclusion to Economic Esclusion: Ethnic Hungarian Labor Migration to Hungary. *Nations and Nationalities*, 13, 1, 77–96.
- Fuller, C.J. és HariPriya Narasimhan 2007 Information Technology Professionals and the New-Rich Middle Class in Chennai (Madras). *Modern Asian Studies*, 41, 1, 121–150.
- Sándor Illés és Melegh Attila 2009: Hungary in the Schengen System: Bastion or Gateway? Quantitative and Qualitative Analysis of the Schengen-Based Visa System and Visa Issuance Practice in Hungary. Magyar Európa Társaság.

- Kalleberg, Arne 2009: *Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition*, 2008: Az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki beszéde. *American Sociological Review* 74, 1 (February), 1–22.
- Laruelle, Marlene 2007: Central Asian Labor Migrants in Russia: The 'Diasporization' of the Central Asian States? *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5, 3, 101–119.
- Laruelle, Marlene 2010: The Ideological Shift on the Russian Radical Right: From Demonizing the West to Fear of Migrants. *Problems of Post-Communism*, 6, 19–31.
- Maddison, Angus 2001: *The World Economy: A Millennial Perspective*, Párizs, OECD
- Maddison, Angus 2003: *The World Economy: Historical Statistics*, Párizs, OECD.
- Markovits, Inga 1993: *Die Abwicklung: ein Tagebuch zum Ende der DDR-Justiz*. München: C. J. Beck.
- Mckeown, Adam 2004: Global Migration, 1846–1940. *Journal of World History*, 15 (June), 155–189.
- Nyíri, Pál 2003: Xenophobia in Hungary: A Regional Comparison, Systemic Sources and Possible Solutions. CEU Center for Policy Studies, Working Paper Series 2003, http://pdc.ceu.hu/archive/00002079/01/eve_xenophobia_polpap.pdf, 2009. szeptember 8.
- Sahadeo, Jeff 2008: *Druzhba Narodov* or Second-Class Citizenship? Soviet Asian Migrants in a Post-Colonial World. *Central Asian Survey*, 26, 4, 559–579.
- Salt, John 2005: Current Trends in International Migration in Europe *Council of Europe/Conseil de l'Europe*, CDMG January 2.
- Sevortian, Anna 2009: Xenophobia in Post-Soviet Russia. *The Equal Rights Review*, 3, 19–27.
- Straubhaar, Thomas 2001: *East-West Migration: Will It Be a Problem?*, *INTERECONOMICS* (July–August), 167–170.
- Szalai Erzsébet 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- United Nations Population Division 2009: *World Migrant Stock. The 2005 Revision*. Népeségi adatbázis. <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>. 2009. augusztus 10.

Jegyzetek

- ¹ A 2009–2010-es tanévben, e tanulmány első változatának megírásakor, a szerző a *Jawaharlal Nehru Institute of Advanced Study*-ban, Új-Delhiben volt ösztöndíjas. A szöveg először egy, a belgiumi *Gent Universiteiten* tartott nemzetközi konferencia megnyitó előadásaként hangzott el. Angol eredetije nyomtatásban a Mary C. Rowlinson, Wim Vandekerckhove, Ronald M. S. Commers és Tim R. Johnston által szerkesztett, a Lexington Books kiadónál *Labor and Global Justice. Essays on the Ethics of Labor Practices under Globalization* címen kiadott kötet 5. fejezeteként (85–99.) jelent meg 2014-ben. Az átdolgozott magyar változatot Nagy Heni nyersfordítása alapján a szerző készítette. Köszönetet mondok Mahua Sarkarnak és Melegh Attilának a tanulmány korábbi változataihoz fűzött kritikai észrevételeikért.

- ² United Nations Population Division (UNPD), World Migrant Stock. The 2005 Revision. Population database, <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>, 2009. augusztus 10-i állapot.
- ³ A lakosság külföldön született részének aránya a teljes népességben nem tökéletesen fedi a munkaerő-migráció fogalmát, és szinte biztos, hogy szisztematikusan alábecsli a munkaerő vándorlásának mértékét, széles körű elérhetősége miatt azonban mégis e változót használok.
- ⁴ International Migrants as Proportion of the Population. World Migrant Stock...
- ⁵ Tekintve, hogy az országos népszámlálások – amelyeken az ENSZ adatai alapulnak – notóriusan alábecslik a külföldi születésűek számát, s figyelembe véve, hogy a nem-állampolgár munkaerő piaci részvételének aránya rendre jóval magasabb, mint a külföldi születésűek aránya, ezek az adatok óvatos, alacsony becsléseknek tekinthetők.
- ⁶ Castles and Miller: *The Age of Migration...*, 44. Annak leírására, hogy a különféle nem-mainstream társadalmi mozgalmak miként állítanak hathatós kihívást – még az állampolgárság megszerzése után is – a hátrányos megkülönböztetések legmakacsabb formáinak, lásd Das Gupta: *Unruly Immigrants...*
- ⁷ Lásd pl. Fuller és Narasimhan: Information Technology Professionals..., Aneesh: *Virtual Migration...*, Biao: *Global „Body Shopping”...*, illetve Böröcz: Határok...
- ⁸ Az idézett UNPD adatok szórása az aritmetikus átlag 1,4-szerese és 1,6-szorosra körül mozog az adatokban foglalt, negyvenöt éves időszakban, s tendenciája lefelé mutat. A számítások a *World Migrant Stock* adatbázis külföldi születésűekre (Foreign Born) vonatkozó becslései alapján készültek.
- ⁹ Fő-főltűnik egy olyan, neo-malthusianus érvelés is, hogy e társadalmak megközelítették, vagy talán el is érték a külföldi munkaerő felszívására való képességük végső határát.
- ¹⁰ 2005-re – ami a *World Migrant Stock* adatbázisban közölt becslések legutolsó megfigyelési időpontja – az Egyesült Államok lakosságának 12,9 százaléka volt külföldi születésű; ez az adott évben 1,2 százalékkal magasabb a világ-átlagnál.
- ¹¹ Az EU 2000-ben került legközelebb a világátlaghoz: ekkor a külföldi születésűek a lakosság 10,5 százalékát tették ki, ami mintegy 0,8 százalékkal alacsonyabb a világátlagnál.
- ¹² Lásd Maddison: i. m., továbbá Böröcz: *The European Union...*, 3. fejezet: Geopolitics of property relations: state socialism under global capitalism, 110–194.
- ¹³ A poszt-államszocialista államok világgazdasági pályáivének részletesebb elemzéséhez lásd Böröcz: *The European Union and Global Social Change...* (különösen a Geopolitics of Property Relations című fejezet), Notes...
- ¹⁴ Az angol nyelvű szakirodalom a *precariousness* vagy *precarity* kifejezéssel illeti a munkaerő világának efféle bizonytalanabbá, kiszámíthatatlanabbá tételét. Bővebben lásd pl. Kalleberg: *Precarious Work...*
- ¹⁵ „Az 1991-es luxemburgi találkozón az Európa Tanács migrációért felelős miniszterei új és nagyrészt feltérképezetlen helyzettel kerültek szembe. Hirtelen úgy tűnt, hogy tömeges méretű migráció várható kelet felől Nyugat-Európa lótszmezejére”. Salt: *Current Trends...*, 3.
- ¹⁶ A poszt-államszocialista államok gazdasági pályagörbéjének részletesebb elemzéséhez lásd Böröcz: „Notes...”

- ¹⁷ Munkavállalási alapjog a mai napig nem illeti meg az EU-tagállamok polgárait az USA-ban.
- ¹⁸ Hogy az évente bevándorlókat a világ minden sarkából, milliósámra importáló Egyesült Államok számára miért volna automatikusan „gond” a volt államszocialista munkaerő megjelenése, messze vezet. Ennek kibontására e tanulmányban nincs mód.
- ¹⁹ Az informális szociális háló fontosságának burkolt bizonyítéka, hogy a Németországban jelenlévő munkaerőmigráns-csoportok között például a hajdani Jugoszlávia állampolgárai – vagyis az egyetlen államé, amely már a szocializmus ideje alatt megengedte a Nyugat-Európába történő nagymértékű munkaerő-migrációt – képviselik az egyik legnagyobb csoportot, Törökország állampolgárai után másodikként.
- ²⁰ Lásd pl. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-384_en.htm, 2013. július 19.
- ²¹ E tanulmány magyar változata 2015 októberének végén, azaz a magyar–szerb és magyar–horvát határok magyarországi lezárása után, a menekült-átutazási válság Horvátországra és Szlovéniára terhelése után készült.
- ²² Lásd pl. Laruelle: *The Ideological Shift*. . . , úő: *Central Asian Labor Migrants*..., Sevortian: *Xenophobia*..., illetve Sahadeo: *Druzhiba Narodov or Second-Class Citizenship*...

<http://aestheticsofcrisis.org/content/uploads/2014/05/bluwhole.jpg>

„Nem osztálykérdés, nem biológiai meghatározottság”

A feminista ellenzék elméleti keretei a Tito alatti Jugoszláviában

Vesna Kesic: „Úgy mondanám, valami helyrezökkent az életemben. Az, amiről mindig tudtad, hogy probléma, hirtelen nevet kapott. Addigra már minden könyvet elolvastam a témában, de azok sajnos mind a szocialista »feminizmusról« szóltak. Nehéz volt megtalálni azt a teret, ahol lázadni tudtunk, mivel ez a probléma, a mi problémánk a hivatalos álláspont szerint már meg volt oldva. [...] Be akartuk hozni a feminizmust a radikális baloldali gondolkodásba. Ezt a nagy intézmények retentő rosszul fogadták. [...] A mi feminizmusunk volt az egyik első kezdeményezés, amely visszakövetelte a civil társadalmat, bár mi ennek nem voltunk teljesen tudatában. Mi az államon belül akartunk önálló cselekvési teret.”

Sofija Trivunac: „Ha változtatni akarsz bizonyos dolgokon, először magadba kell nézned. A kommunizmust kérészetűnek tartottam, ami csak rá lett kényszerítve az emberekre. Helyette olyan kis csoportot szerettem volna, ahol egyenlő felekként tudunk vitatkozni annak a szellemében, hogy »ami személyes az politikai«. Ez volt az a tér, ahol a nők megtanultak nyilvánosság előtt beszélni. Eleinte sokan nagyon félénkek voltak.”

Slavenka Drakulić: „Az a csoport, amiből később megszületett a Žena i društvo (Nő és társadalom), eleinte baráti kör volt, ahova összejártunk beszélgetni mi, szociológiahallgatók. Ide tartozott: Lydia Sklevický, Vesna Pusić, Gordana Cerjan-Letica, Vesna Kesic és Rada Iveković. Amolyan önképzőkörszerűen olvastunk Betty Friedant, Germaine Greert, meg amit csak tudtunk. Ennek köszönhetően más szemmel kezdtük nézni a nők helyzetét Jugoszláviában, kezdtünk rálátni, milyen kelepccéket rejt az e fajta felülről irányított emancipáció. De ott volt az is, hogy a párt nőtagjai mind harcoltak a háborúban, és ennek köszönhető, hogy kormánytagok lehettek és beléphettek a közéletbe.”

Tanja Renner: „Az 1970-es évek végén csatlakoztam a feminista csoporthoz. Számomra ez jóval inkább politikai, mint magánjellegű döntés volt. Ezen azt értem, hogy nem valamiféle személyesen elszenvedett diszkrimináció miatt lettem feminista, hanem inkább azért, mert ki voltam éhezve a társadalmi és politikai igazságosságra. Az 1968 utáni légkör azonban meglepett, és csalódottsággal töltött el, mekkora a közöny a genderkérdés iránt, és milyen kevés nő vett részt a forradalmi diákkörökben. Az 1970-es évek végén egy kis faluból érkeztem Ljubljánába, ahol akkor már volt feminista csoport. Eleinte ott volt nekünk Mirjana Ule, aki kapcsolatban állt a híres zágrábi feminista csoporttal. Aztán nálunk is megkezdődött a »konyhai megbeszélések korszaka«. Vlasta [Jalušič] az egyik ilyen alkalommal mondta ki, hogy »léteznünk kell, mert annyi a tennivalónk [feminista csoportként]. «”

„A család és a házasság intézményének kritikája [...] valójában magának az államnak a kritikája” – írja Rada Iveković 1981-ben.¹ Ez a kijelentés megvilágítja, milyen lényegi szerepet töltött be a feminizmus a második világháború után a kelet-európai szocialista államokban. Amikor ugyanis a feminizmus „magánügyeket” emleget, valójában azt követeli, hogy újratárgyalásra kerüljenek a szóban forgó társadalom legalapvetőbb problémái – a magán- és a közszféra politikája, a társadalmi nemi szerepek kérdése, a munkamegosztás, a nő helye a társadalomban –, amelyek felvetése szükségszerűen kritikát fogalmaz meg a fennálló igazságtalanságokkal kapcsolatban egy olyan társadalmon belül, amely ígéretet tett az általános emberi (*općeljidske*) emancipációra. Pontosabban, minden egyes állampolgár egyenjogúságára függetlenül attól, hogy nő-e vagy férfi. Mivel az új feminista eszméken a konyhaasztal mellett, a hallgatói művelődési központokban, a sörözőkben és klubokban vitatkozó új feministák nagy része egyetemi hallgató vagy tanár volt, ezért maga a tudományos élet vált a feminista erőfeszítések legfontosabb diszkurzív terévé.

E tanulmány az új jugoszláv feministák írásain keresztül azt mutatja be, hogy az első időkben milyen különböző módszerekkel próbálták megközelíteni a már megoldott „nőkérdést” a bölcsészet- és a társadalomtudomány területén.

Egy nagyrészt fiatal nőkből álló csoport volt az, amely az 1970-es évek közepén a zágrábi és ljubljanoi egyetemen, illetve a belgrádi és ljubljanoi hallgatói művelődési központban elkezdett feminizmusról olvasni és írni. A csoport – valójában három csoportról van szó három városban – a *Žena i društvo* (Nő és társadalom) nevet viselte, és tagjainak célja az volt, hogy újragondolják az állam által elértnek nyilvánított női emancipációt. A *Žena i društvo* csoportok eleinte a bölcsészet- és a társadalomtudomány területén publikáltak, valamint művészeti és irodalmi művekben térképezték fel a feminista kérdéseket, majd szép lassan a populáris kultúrába is bevezették a feminista problematikát,

és ezután fordultak az aktivizmus felé. Mindez abban az időszakban zajlott, amikor a feminista mozgalom nagyobb teret nyert Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Ezt az időszakot gyakran a feminizmus „második hullámának” nevezik.² Szoros kölcsönhatás mutatható ki az új jugoszláv feministák aktivizmusa és az általuk létrehozott nyelv közt, amely elméleti olvasmányokon, társadalom- és bölcsészettudományi kutatásokon, valamint művészeti és irodalmi műveken alapult: a nyelv szülte a gyakorlatot és a gyakorlat alkotta meg a beszédmódot. A „gyakorlat” az 1980-as évek végére félig-meddig intézményesül is, amikor létrehozzák az első ségélyvonalakat és menedékhelyeket bántalmazott nők és gyerekek számára. Az új jugoszláv feminizmus állammal kapcsolatos szerepének vizsgálatakor arra jutottam, hogy a fogalmak és a jelentések újragondolása, a „nyugati” feminizmusok elméleti és fogalmi rendszerének beépítése gondolkodásukba olyan sajátos feminizmust hozott létre, amely egyszerre működött együtt az állammal és kritizálta azt. Álláspontjuk tehát kevésbé szigorúan elhatárolódó, mint a demokratikus ellenzéké Közép-Európában (hiszen az állam ígéreteit kéri számon, és ennyiben a korábbi marxista revizionistákhoz állnak közel, mint a Lukács iskola vagy a jugoszláv Praxis csoport). Tevékenységük és diskurzusuk mégis hasonló a máskéntgondolkodás vagy a különvélemény pozíciójához, hiszen épp a rendszer egyik alaptézisét, azaz a nők egyenjogúsításának sikerét kérdőjelezi meg.³

A jugoszláv feministák szövegei korlátokat feszegetnek, arra keresik a választ, hogy hogyan gondolkodik a tudományos világ saját magáról, és hogyan jeleníti meg az állam a nő helyzetét Jugoszláviában. Az amerikai és nyugat-európai, újfeminista szövegek, a különböző irányzatok kritikai marxista művei, sőt néha indiai filozófiai írások újraolvasása tette lehetővé, hogy az új jugoszláv feminista diskurzus további jelentésekkel bővítse magát a feminizmus fogalmát. A tudományos vitában politikai tevékenységük leginkább nyelvi-diszkurzív jellegű: a keretektől való teljes elszakadás és a *mainstreaming*, azaz a fősodorhoz tartozás⁴ között egyensúlyoznak, megpróbálnak új nyelvet⁵ létrehozni és azon beszélni a női emancipációról és a férfi–nő viszonyról. Ez nemcsak azt jelenti, hogy újradefiniálják, mit is jelent a *feminizmus*, hanem újragondolnak olyan fogalmakat, mint a *tudatosság/tudat/öntudat*, a *nők egyetemes, közös tapasztalata*, a *patriarchátus*, a *család*, a *munka és a „homoszexualitás”*, górcső alá veszik a *magán-* és a *nyilvános szféra* közti kapcsolatot, és bevezetnek olyan fogalmakat, mint a *gender*, azaz a társadalmi nem. Jelen szövegben azokat az ideológiai, elméleti vitákat elemzem, amelyek előkészítették ezeket a fogalmakat és jelentésalkító fogalomátviteleket. Ahhoz, hogy kijelölhessem az új feministák helyét az állami diskurzusban, be kell mutatnom az állam nézőpontját, amely a „nőkérdés” megoldottnak nyilvánításával gyakorlatilag posztfeminista álláspontot képviselt.

Az új jugoszláv feministák munkái marxista alapokkal rendelkeztek, egyrészt tanulmányaiknak köszönhetően, másrészt mert ily módon próbálták rávenni az államot a párbeszédre. Az új jugoszláv feministák diskurzusának fókuszára jellemző, hogy gyakori téma a kapcsolat a kommunisták és a nőmozgalom között. Ez többek között abban figyelhető meg, hogy a jugoszláv feminista szövegek leggyakoribb intertextusai a világ minden tájáról származó baloldali, marxista és szocialista feminizmusok. Ez a gesztus a feminista vitát a jugoszláv államszocialista ideológia szélesebb keretébe helyezte. Ezt az értelmezést alátámasztja mind a kontextus, mind a közönség, azaz a szövegek feltételezte olvasók. Vita alakult ki a nőkérdés (*žensko pitanje*) új megközelítési módjairól (*novi pristup*) Jugoszláviában, ami írásom szereplői számára többé-kevésbé nyíltan az újfeminizmust (*neofeminizam*) jelentette. A folyóiratok különszámainak bevezetőiben a szerkesztők nyíltan bevallják, hogy céljuk más feministáktól tanulni a világ minden részéről, de fenntartják maguknak a lehetőséget, hogy ne értsenek velük egyet. Ezért nemcsak Žarana Papić ad hangot 1976-ban a független ifjúsági folyóiratban, a *Student*-ben Mirjana Oklobdžija *Domét*-ben megjelent véleményének, hogy „a nők a mai napig minden társadalomban kisebb vagy nagyobb mértékben »másodrendű állampolgárok«, hanem a *Žena* és más folyóiratok számos cikke is így nyilatkozik, mint például az *Argumenti* (amely megjelentette a legendás, 1978-ban megrendezett *Drug-ca žena* konferencia anyagát).⁶

Mit nyújtott a jugoszláv állam az 1970-es években a nemek közti egyenlőség kérdésében?

Az 1970-es években az állami diskurzus új lendületet kapott, annak köszönhetően, hogy az ENSZ 1975-öt a *Nők Nemzetközi Év*ének nyilvánította, majd meghirdette a *Nők Évtizedét*, amely 1985-ig tartott. Az ENSZ Év Kelet-Európa szocialista országaiban is új erőt adott a nőmozgalmaknak, pedig itt a női emancipációról való beszédet az állam uralta, amely számára ez már nem volt igazán fontos cél a nőszervezetek újító ötletei ellenére.⁷ A földrajzi régiók közötti hatalmi különbségek leképeződtek a gyűléseken⁸ és az ENSZ Évről készült tudományos munkákban is, melyek az esetek többségében kizárólag „a globális Északról” és „a globális Délről” származó nőkről beszéltek. Ez a két kategória egyrészt segített „túllépni a »Kelet-Nyugat« felosztáson, de furcsa módon hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben a kelet-európai nők kiíródjanak a nemzetközi aktivista mozgalomból”.⁹ A kiadványok nagy száma arra utal, hogy a jugoszláv állam számára az ENSZ Év nagy jelentőséggel bírt, és komoly erőfeszítéseket tettek az állami képviselőre, illetve a Nemzetközi Év programjának hazai bemutatására.¹⁰ Az állami szervezetek képviselőinek írásait böngészve bepillantást nyerhetünk abba, hogyan gondolkodott az állam a nők helyzetéről abban az időszakban, amikor az új feminista diskurzus megindult.

Vida Tomšič volt többnyire az események hivatalos arca, de többen is írtak a témáról, mint például Marija Šoljan és mások, akik rendszeresen publikáltak az állami nőszervezet horvát szekciójának, a KDAŽ-nak – *Konferencija za društvenu aktivnost žena* (Konferencia a nők társadalmi szerepvállalásáért) – a lapjában, a *Žena*-ban. A folyóirat tudományos, elméleti és ismeretterjesztő cikkeket közölt a jugoszláv nők helyzetéről, kitekintéssel a nők helyzetére szerte a világban. A *Žena* az állami nőszervezet lapjaként elsősorban a hivatalos állami álláspontot képviselte, de a KDAŽ maga többször szembeszállt a felső vezetéssel, ha úgy látta, bizonyos tervezett intézkedések a nők jogainak csorbításával járnak.¹¹ A „vonalas” folyóirat, ahogyan hamarosan látni fogjuk, nyitott volt a fiatal nők bevonására, így az egyet nem érteek ellenére a *Žena* i društvo csoport több tagja jutott benne publikációs lehetőséghez. Az ENSZ Év kapcsán született beszámolók a KDAŽ képviselőinek tollából, Tomšičtől, Šoljantól és társaiktól, azt sugallják, hogy igyekeztek egyensúlyt találni a sikerek és eredmények, valamint annak belátása között, hogy még sok a tennivaló. Jasna Gardun a következő mondattal vezette be az ENSZ Évet a *Žena* olvasóinak: „önigazgató társadalmunkban a nők diszkriminációja elvesztette törvényes, szabad szemmel jól látható formáit, legalábbis a közéletben”, de sok a tennivaló, különösen az oktatás és munka területén.¹² Marija Šoljan arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a nők a termelésben egyenlő szerepet kaptak, „a családról való gondoskodás az ő feladatuk maradt”.¹³ Abban mindketten egyetértenek, hogy Jugoszlávia megfelelő törvényes keretekkel rendelkezik a női egyenjogúság megteremtéséhez; Gardun szóhasználatában ez a keret „a forradalmi alkotmány”¹⁴, Šoljan szerint pedig a világ „legfejlettebb, leghumánusabb alkotmányos rendje”.¹⁵ A *Žena* egy másik szerzője, Vaska Duganova azt veti fel, hogy az ENSZ Év remek lehetőség a „nem kevés” elért eredmény számbavételére és bemutatására a világnak.¹⁶ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy más országok eredményeit is be kell mutatni a jugoszláv közönségnek, arra azonban nem tér ki ő sem, hogy milyen eredményeket ért el a nem állami, új feminizmus más országokban.

Összefoglalva, az ENSZ Évnek köszönhetően nagyobb beszédter nyílik, és foglalkozni lehet azokkal a témákkal, amelyekkel a rendszerhez közelálló nők – mint például Tomšič és Šoljan – véleménye szerint foglalkozni kell. A leggyakrabban emlegetett téma a nők szerepe a házimunkában (a „kettős vagy hármas teher” [*dvostruki i trostruki teret*]),¹⁷ a nők iskolázottsága és részvétele a felsőoktatásban, valamint – Gordana Cerjan-Letica meghatározásában – a különbség a „termelési és gazdasági”, illetve a „szociokulturális státusz” között (azaz a nők helyzete a munka világában és otthon, a szexualitást is ideértve).¹⁸ Ezek a kijelentések paradigmaticusak abban az értelemben, hogy a hivatalos álláspont legmodernebb gondolatait tükrözik a nőkérdésről (*žensko pitanje*). Amit még mindig az osztálykérdés részeként kell

kezelni, ugyan „nem szükséges [...] emlékeztetni magunkat arra, hogy az úgynevezett »nőkérdés« osztályalapú”, és hogy „a nők felszabadításának osztályjellege van [...], mivel a munkafeltételeknek és a dolgozó embernek (*čovjek*) kell megváltoznia”.¹⁹

Egy Tomšičcsal készült interjúban, felteszik neki azt a kérdést, hogy miért gondolja most másképp, és állítja azt, hogy az „egyenlőség” (*ravnopravnost*) nemcsak a nőkről kell szóljon, ahogy eddig, hanem az ember (*čovjek*) új helyzetéről is. Tomšič a következő választ adja: „önigazgató társadalmunkban a dolgozó ember (mindkét nem) helyzetének (*položaja radnog čovjeka [oba pola]*) fejlődéséről beszélünk”.²⁰ Ezeknek a szerzőknek a számára fontos, hogy felhívják az olvasók figyelmét arra a tényre, hogy a keret sok szempontból már adott, éppen ezért az egyes nőkön múlik, hogy ezeket a jogokat a gyakorlatban megvalósítsák. Másrészt viszont, mivel a nőkérdés osztálykérdés is, ezért a jugoszláv társadalom teljes egészére tartozik. Azonban a felelősségen nem a férfinak és a nőnek kell osztózni, hanem a családnak és a társadalomnak.²¹ Nem segíteni kell a nőket, folytatja Tomšič, mivel „a nők védelme, a nők megsegítése” (*zaštita žene, pomoć ženi*) kifejezések azt feltételezik, hogy a nő egy tárgy és nem aktív cselekvő, éppen ezért helyette a „dolgozó emberről és állampolgárról” (*radni čovjek i građanin*) kell beszélünk.²² Ezért aztán a legégetőbb kérdések megoldása sem történhet egy szervezet, a KDAŽ keretein belül, hiszen „épp ezért számolták már fel az AFŽ-t, az Antifasiszta Nőfrontot”,²³ hanem minden OOUR (*Osnovna organizacija udruženog rada* – Dolgozók szövetségének alapszervezete) és minden DPO (*Društveno političke organizacije* – Társadalmi és politikai szervezet) feladata, hogy részt vegyen a Nők Nemzetközi Éve által kitűzött célok elérésében Jugoszlávia területén.²⁴

Az az igény, hogy a nőkérdés megoldására adott eddigi válaszokat egy olyan jobb és hatékonyabb megközelítés írja felül, amely nem a nőkről, hanem az egész társadalomról szól, leírható azzal, amit én az államszocialista rendszerek posztfeminizmusaként határozok meg.²⁵ A hivatalos nőszervezetek retorikája, különösen Tomšič és Cerjan-Letica szövegei, olyan kérdéseket vetnek fel, melyek aztán az új jugoszláv feministáknak is fontosak lesznek, illetve később válnak azzá. Szükségesnek érzik a „női egyenjogúság” fogalmának újraalkotását, mivel ez az elvárendő cél, amely azonban nem jelentheti a férfi tulajdonságok színlelését vagy utánzását. Azt is hangsúlyozzák, hogy szükséges különbséget tenni az egyenlőség megvalósulásának különböző szintjei, illetve területei közt. Ez szükségszerűen jelenti a gazdasági és a szociokulturális szférát is, beleértve a családot és a szexualitást. És ahogy azt látni fogjuk, éppen e témák és területek mentén találkoznak és térnek el az új feministák és az állami szervezetek nőtagjainak elképzelései.

A különböző nőmozgalmak, azaz a feminizmusok feltérképezése vezet a korai jugoszláv kiadványokban a feminizmus különböző áramlatainak ellentétpárokon keresztüli leírásához. Ezek a szövegek úgy osztályozzák a feminizmust, hogy egyfelől megkülönböztetik a radikális, forradalmi (marxista) nőmozgalmakat a polgáriaktól, másfelől szembeállítják a szélsőséges (radikális, hiperfeminista) mozgalmakat a mérsékelt (szocialista, marxista) irányzattal. A két szembeállítás egyértelműen ellentmond egymásnak, és bizonyos mértékű szocialista konzervatívizmust tükröz az önkifejezésben.

A szociológus Silva Mežnarić, a *Žena* folyóirat szerkesztője, aki Zágrábban és Ljubljanában élt, valamint tagja volt a horvátországi KDAŽ-nak és a feminista *Žena i društvo* csoportnak, 1972-ben cikksorozatot indított, amely bemutatta az amerikai feminizmust. A „sorozatnak” két cikk után vége szakadt, és a feminizmus témaként csak 1975-ben az ENSZ Év kapcsán *tért vissza a Žena* lapjaira. Mežnarić első, 1972-es cikkének címe egy kérdés: *Mi történik az amerikai nőkkel?*²⁶ Célja, hogy felfedje, milyen félrevezetően volt eddig táalva a sajtóban ez a „társadalmi és eszmei szempontból kimagaslóan fontos jelenség” (57). A jugoszláv helyzetre utalva hangsúlyozza, hogy az új feminizmus nem csak abban a társadalomban aktuális, ahonnan származik, és hozzáteszi, hogy célja nem az ítélkezés, hanem inkább a más kutatók munkáján alapuló bemutatás. Gazdasági és szociológiai elemzésekből kiindulva mutatja be az amerikai nőket érintő gazdasági és társadalmi problémákat, ideértve a foglalkoztatottság és a reprodukció kérdését is. Arra a következtetésre jut, hogy a nők helyzete mindkét modernizált társadalomban igazolja a feminista követelések jogosultságát. Ugyanakkor Mežnarić úgy látja, hogy a feminizmus az Egyesült Államokban „elitista” és *androgén* viselkedésre buzdít. Ugyan nem tárgyalja részletesen az *androgénia* jelentését, a szerző által megfogalmazott kritika az én olvasatomban azt sugallja, hogy szükség van egy jóval radikálisabb feminizmusra, amely a szocializáció legkorábbi szakaszától kezdve megkérdőjelezi a gender viszonyokat.²⁷ Ezenkívül az androgénia népszerűsítésének kritikája kérdéseket vet fel az államszocializmus létező gender politikájával kapcsolatban is.

Mežnarić második cikkének záró idézetében az androgénia a feminizmus valós fenyegetéseként jelenik meg. Az idézet egy amerikai country dalból származik, melynek címe: *Don't Liberate Me, Love Me* (Nem kell, hogy felszabadíts, csak szeress). A dal anti- és posztfeminista szellemben született a zeneszerző és énekes Tammy Wynette tollából, aki leginkább *Stand by Your Men* (Állj a pasid mellé) című daláról ismert. A *Don't Liberate Me, Love Me* „nők egy csoportjáról” szól – amely minden bizonnyal az 1960-as években induló tudatosság-növelő csoportokra utal –, akik felkeresik az énekest, és

megpróbálják meggyőzni róla, hogy el van nyomva a házasságában. Erre ő a következő választ adja: "my man works hard and takes good care of me /.../ he treats me like a lady /.../ that's the way God wants it to be" („az én uram keményen dolgozik és gondoskodik rólam /... / úgy bánik velem, mint egy hercegnővel /... / Isten akaratából van ez így”). Az a tény, hogy egy ilyen dalból szerepel idézet a Žena cikkében, mindenképp kettős jelentést hordoz. Az első cikkhez hasonlóan Mežnarić érvelését itt is egy amerikai kutatásra alapozza, és célja, hogy bebizonyítsa, mennyi nehézséget okoznak a nőknek a feminista eszmék, és arra a következtetésre jut, hogy a gond a női emancipáció „irányított” (*usmjerena*) ideológiáival van. Ezeket ő a „kortárs” és „hagyományos” ideológiák közti ellentétként fogalmazza meg.²⁸ Az *usmjerena* ideológia (amely fogalom ezen szöveg kivételével nem kerül elő az új jugoszláv feminista elméleti vitákban, így feltehetőleg Mežnarić kísérleti fogalmáról van szó, amely épp homályossága miatt nehezen lefordítható) magával vonja az ütközést a feminista nő mint egyén és a rendszer közt, míg a radikális ideológia „a nemek teljes egyenlőségét” célozza meg, mivel a nőknek és a férfiaknak „van egy közös szerepük a társadalomban: embernek lenni”. (72) Az amerikai *Women's Lib(eration Movement)*-et, azaz a Női Felszabadító Mozgalmat azonosítja úgy, mint *usmjeren feminizam*, míg a „radikális” nincs azonosítva. Az amerikai *Women's Lib* mozgalom azonban épp azoknak a meghatározó eszméknek volt a kiindulópontja, amelyeket néhány évvel később a Žena i društvo csoport tagjai is beépítenek gondolkodásukba, ahogyan ezt a következőkben kifejtem. Mindent egybevetve, Mežnarić korai írásai valóban az első tapogatózás dokumentumai, amelyek megerősítik a „radikális” jelző pozitív használatát a nők felszabadításával kapcsolatban, holott a szerző látszólag nem egy nyugati álláspontot félreért.

Néhány évvel később, 1976-ban Portorožban az első olyan államilag szervezett nőkről szóló konferencián, amelyen részt vettek az új jugoszláv feministák is, Gordana Cerjan-Letica kitért arra, milyen gondot jelent Jugoszláviában a tudáshiány és az új feminizmusról szóló bármilyen információhoz való korlátozott hozzáférés. Úgy találja, ez az oka „a számos kevésbé tárgyilagos és tudományosan nem megalapozott kritikának, amivel a feminista mozgalmat illetjük”.²⁹ Ez fontos lépés Cerjan-Letica feminizmus-felfogásában: egy ENSZ Évről szóló cikkében még azt állítja, hogy a jugoszláv állam női emancipációs programja összetettebb, mint az ENSZ-é.³⁰ Ez a cikk szintén 1976-ban íródott, áttekintést nyújt a feminizmusról, és górcső alá veszi a radikalizmus fogalmát.³¹ Míg az elmúlt tíz év amerikai új feminizmusát pozitív jelenségként értelmezi, elsődleges célja rávilágítani a különbségekre a „reformpárti” NOW (*National Organisation of Women*, azaz Nemzeti Nőszervezet, amely valóban a liberális, a fokozatos változtatás álláspontját képviselte) és a „radikális” Női Felszabadítási Mozgalom

(amelyet a szakirodalom és magam is valóban radikálisként azonosítunk) csoportjai között. Cerjan-Letica szerint az amerikai új feminizmus radikális irányzata „az emberi jogok világforradalmának része, mely országhatárainkon kívül és belül is zajlik”. (6) Megállapítja, hogy a radikális feministák „az Új Baloldal érzékenységét követve” politikai témává emelik „az emberi élet legbensőségeiből és legrejtettebb területeit: a családot, a házasságot és a szexualitást”. (8)

Cerjan-Letica kiemeli a két álláspont közti ellenétét a férfiakkal kapcsolatban: az egyik úgy határozza meg a férfiakat, mint „elnyomókat, akik a társadalmi intézmények segítségével nyomják el a nőket”, míg a másik azt állítja, hogy „a férfiak, akárcsak a nők és a gyerekek, ugyanazoknak az elnyomó intézményeknek az áldozatai”. (Uo.) Az ő felfogásában az amerikai új feministák „az amerikai életformát” kérdőjelezzik meg és támadják, ideértve a polgári demokráciát és a kapitalizmust is, és ez jugoszláv szempontból méltányolandó. Ugyanakkor kritikával illeti azokat a szerveződési formákat, amelyek „inkább tűnnek tömegszórakoztatásnak vagy utcaszínháznak” (uo.), és amelyeket egy másik írásában a Women’s Lib mozgalomhoz hasonló kisebb csoportosulásokkal azonosít: ezek „nyilvános akcióikkal és előadásaikkal pusztá látványosságot csinálnak a feminizmusból”.³² Igen valószínű, hogy itt a SCUM és a WITCH³³ csoportjaira gondol, illetve nyíltan utal az utóbbi gerillaszínház stratégiájára, amely az Új Baloldaltól eredt, és kezdetben nagyrészt a vietnámi háborút ellenző tüntetéseken jelent meg.³⁴ Cerjan-Letica figyelmeztet rá, fennáll a veszélye annak, hogy a polgári demokrácia implicit módon befolyással van az amerikai új feminista szervezetekre. Itt némi zavar adódik a radikális csoportok stratégiájának eredetét illetően, mivel azt a burzsoá kontextus csökevényeként tárgyalja ahelyett, hogy úgy beszélne róla, mint a burzsoázia- és kapitalizmusellenes Új Baloldal eredményéről.

Más szerzők sokkal több fenntartással közelítenek az amerikai radikális feministákhoz. A *Pitanja* (Kérdések) folyóirat egyik 1978-as száma *Nők, avagy a szabadságról* cím alatt válogatást jelentetett meg a *Žena i društvo* csoport tagjainak írásaiból. Habár a kiadvány állítása szerint nem a feminizmusról szól, hanem a nőkérdésről (žensko pitanje), a legtöbb gondolatébresztő hivatkozás és felvetett kérdés az új feminizmushoz tartozik. A Sarajevóban élő társadalomkutató, Nada Ler-Sofronić, a nyugati új feminista elmélet kritikus olvasatára alapozva igen elgondolkodtató, új eszmei és módszertani keretet állít fel a nőket érő egyenlőtlenség vizsgálatára a jugoszláv kontextusban. Gazdagon válogat a szerzőkből, és míg Shulamith Firestone-t elutasítja „szélsőséges” eszméi, a „női jellemzők túlértékelése” és a „női természet” túlhangsúlyozása – azaz esszencializmusa – miatt³⁵, Betty Friedant nagyra tartja. Jóllehet a baloldali feministák részéről mind az Egyesült Államokban, mind másutt gyakran éri kritika Friedant, hogy elemzésében burzsoá szemüveget visel, Ler-Sofronić megállapítja,

hogy amikor a szerző a burzsoá nők életéről beszél, akkor tulajdonképpen a polgári értékeket kritizálja. Számára a radikális feminista Firestone problematikusabb a nők idealizálása miatt. A Firestone-hoz hasonló szerzők „hibásan” viselik a „radikális” jelzőt, érvel Ler-Sofroniç, és azt igényelné, hogy a „radikalizmus” szó újra a „forradalmi” szinonimájaként legyen használatban (21).

A „radikális törvényi változást” – itt Franciaország esetében – üdvözli Jasna Tkalec is. Nagy örömmel fogadja az 1968-as, májusi események folyományaként megszületett, francia „új feminizmust”, melynek radikális programja „gyökeres követelésekkel áll elő a férfiak és a nők szexuális erkölcsseinek egyenlő megítélése ügyében, hangosan követeli a női erotika, a gyerekek és a serdülők szexualitásának, valamint a homoszexualitásnak a rehabilitációját freudi megközelítésből”.³⁶ Ez az írás, melyet Edgar Morinnak a *La Femme majeure*³⁷ c. kötetben megjelent esszéje inspirált, a francia új feminizmust emberjogi mozgalomként definiálja (1162), miközben elismeri, hogy a feminista, illetve a marxista és a „dekolonizációs” diskurzus közti hasonlóságok ellenére a nőket nem lehet sem osztályként, sem etnikai csoportként kezelni. Tkalec azt javasolja, hogy „bio-szociális osztályként” tekintsünk a nőkre, és nagyra értékeli a radikális követelések erejét a nőmozgalmon – azaz az új feminizmuson – belül, amely Nyugaton sajátos forradalmi kultúrát vezetett be (1167). Az új feminizmus radikális követelései magában foglalják a „teljes társadalmi rendszer újraelemzését a múltra és a jövőre való tekintettel. Az újraelemzés pedig alapvető társadalmi és tudományos problémákat vet fel és gondol át, és gyökeresen új módon tárgyalja őket újra.” (1167)

A nők egyetemes tapasztalatán alapuló és az osztályt mint a női emancipáció kulcsfogalmát megkérdőjelező új feminizmus jelentősége Jugoszláviában

Ezeknek az alapvetően különböző szövegeknek a sora igen színes képet nyújt a feminizmusról. A szerzők értékelik a feminizmus forradalmi jellegét, de radikalizmusához ambivalensen viszonyulnak. Egyfelől pozitív jelentést tulajdonítanak neki – például bizonyos értelemben forradalminak tartják –, másrészt problémásnak minősítik „burzsoá” jegyei miatt. A burzsoá feminizmust helytelenül kritizálják. Az új jugoszláv feministák kezdeti lépéseinek másik jellemzője, hogy szorgalmazzák a feminizmus új megnyilvánulásainak megismerését, mivel azok a nők „egyetemes tapasztalatának” köszönhetően relevánsak mind a bemutatott eszmék, mind a „minket körülvevő még mindig patriarchális környezet” szemszögéből.³⁸ Az egyetemességre való hivatkozás nemcsak azért hasznos, mert „álrühát kölcsönöz” az ellenzéki nézeteknek, hanem mert olyan fogalmat vezet be, amely

ellentmond annak a gondolatnak, hogy az osztálykérdés megoldása egyben a nőkérdés megoldása is.

Az egyik legkorábbi példa erre a *Student* folyóirat egyik száma, amelyet Žarana Papić és Ivan Vejvoda szerkesztett 1976-ban. Ez egyébként egyike volt azoknak a ritka alkalmaknak, amikor külföldi anyag fordításban jelent meg. Szerepelt benne egy írás, amely eredetileg a Robin Morgan szerkesztette *Sisterhood is Powerful* (A női szolidaritás hatalma) című kötetben jelent meg Zoe Moss és Pat Mainardi tollából, ez utóbbi a fentebb említett, „radikális” Női Felszabadítási Mozgalomhoz tartozó *Redstockings* csoport tagja volt; egy interjú Luce Irigaray-val, amelyet Catherine Clément készített eredetileg a *La Nouvelle Critique* számára; egy szöveg Marie-Thérèse Baudrillard-tól a *Politique Hebdomad*ól; és egy szemelvény Shulamith Firestone *The Dialectic of Sex* (A szex/nem dialektikája) című művéből. A bevezető állítása elsősre nem tűnik különösebben bonyolultnak:

„Érdekes közelebbről megismerni az új gondolkodók eszméit az úgynevezett »nőproblémáról«, a nők beszédmódjáról (*govor*), cselekvőképességéről (*delanje*) és életéről (*življenje*), amit megannyi apró mozaikdarab segítségével mutatunk be az elméleti, elemző megközelítéstől kezdve a személyes vallomásokig. Jóllehet ez a válogatás látványosan »külföldi tapasztalatról« szól, a nők tapasztalatának többsége valójában egyetemes.”³⁹

A bevezető nem határozza meg feministaként a kiválasztott szövegeket, de a „nőprobléma” fogalom idézőjeles használatával kikerüli a nőkérdés (*žensko pitanje*) kifejezést. Az idézőjellel a szerzők különállásukat fejezik ki mindazoktól, akik a nőket „problémaként” látják. A cselekvőképesség és a beszédmód kifejezések használata az új feminizmus felé mutat, akárcsak a válogatás, amely úttörő, radikális szövegekből készült – ezeket más jugoszláv kiadványok szerkesztői számos okból mellőzték. Ez főleg abból adódott, hogy a feminista irányzatokat két nagy kategóriába sorolták, amelyeket sokáig nem kérdőjeleztek meg. Egyfelől ott volt a radikális, forradalmi avagy szélsőséges feminizmus, másfelől pedig a reakciós, burzsoá. A feminizmus különböző változatainak meghatározása és értékelése meglehetősen szerteágazó, és tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a „jugoszláv forradalmi” kontextust.

Papić és Vejvoda válogatása azt tükrözi, hogy nagyra tartották mind az amerikai feminizmus radikális irányzatát, mind a teoretikusabb, de épp a maga elméleti módján újítóbb francia hullámot. Az új jugoszláv feminista diskurzusra jellemző, hogy a nyugati szocialista feministákkal tart fent párbeszédet, és ily módon legitimálja ezeknek az eszméknek a bevezetését a helyi kontextusba. Ebben az esetben azonban arra is kísérletet tettek, hogy összhangba hozzák Irigaray (más szövegekben Hélène Cixous és Julia Kristeva) összetett elméleti megközelítését az az előfeltételezéssel, hogy maga a társadalomról való írás a forra-

dalmi, társadalmi változást képes elősegíteni. Az amerikai radikális feminizmus összeolvasása a francia posztstrukturalizmussal a jugoszláv feministák „találmánya”. Nem véletlen tehát, hogy Catherine Clément interjúját válogatják be, és nem egy szemelvényt Irigaray *Speculum de l'autre femme*⁴⁰ (A másik nő tükré) című művéből, melynek kapcsán az interjú készült.⁴¹ Az elméletek, írások és műalkotások társadalmi hasznának megtárgyalásakor Clément visszatér a *harc* fogalmához (szerbhorvát *borba* és francia *lutte/combat*). A szöválasztásnak nagy jelentősége van abban a kontextusban, amelyet a partizánok *Népfelszabadító Háborújának*, a NOB-nak a sikerideológiája határozott meg.⁴² Ezt kisebb léptékű „harcok” követték az öngazgató szocializmus céljainak elérése érdekében.

Clément az 1968-as mozgalomban helyezi el Irigaray-t: „Milyen jellegű kapcsolata van a nők harcához és hogyan kötődik hozzá? Ez a kérdés azért is igen fontos, mert könyve nem éppen az a mű, amelyet általánosságban harcosnak nevezhetnénk”.⁴³ Irigaray válaszát azzal kezdi, hogy kifejti, szerinte minden filozófiai vita politikai következményeket hordoz:

„Talán megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy nincs olyan »nőpolitika«, amely nem ölt alakot politikamentes kijelentések formájában vagy a politika megtagadásában, ez egy olyan követelés (*zahtjev*), amelyet teljesíteni kell. [...] Addig is, ha a nők harcának (*borba*) kezdeti célja egyszerűen az, hogy a hatalom kormánykérekehez kerüljenek, akkor a nők olyasmint akarnak, amit valójában nem [akarnak], azaz a fallikus rend alávetettjeinek lenni. [...] Mindezek ellenére állandóan ébereknek kell lennünk, nem véthetünk hibát. Nagyon valószínű, hogy a fallokrácia erőforrásai még nem merültek ki. Nem vagyunk-e tanúi nap mint nap annak, hogy a férfiak hogyan uralják le a nőkérdést (*žensko pitanje*)? Számukra nagyon fontos, hogy képesek legyenek megőrizni a kezdeményezést a diskurzus(uk)ban.”⁴⁴

Irigaray írása a *Speculum*-ban politikailag elkötelezett és radikális. Radikalizmusa a jugoszláv kontextusba olvasódik, oda, ahol a radikalizmust forradalmi harcként olvassák. A *Student*-ben megjelentetett szöveg párbeszédbe lépteti Irigaray-t az amerikai, második hullámos radikalizmussal (ugyan a radikalizmus fogalma különböző jelentéseket hordoz a francia elméletírás és az amerikai mozgalom eredeti kontextusában), mivel a szerző megállapítja, hogy radikális (gyökeres) változásra van szükség a hatalmi viszonyokkal terhelt beszédmódban. A pusztá állásfoglalás a létező fallikus (fallogocentrikus) rendben nem változtat a diskurzuson és a nők helyén a diskurzuson belül. A „nőkérdést” férfi politikai szereplők sajátítják ki, és ezért az betagozódik a már létező rendbe. Irigaray ugyan itt nem fejt ki, de gondolatmenete emlékeztet a „nőkérdés” és a feminizmus szavak kettősségére, és arra, hogy ez milyen politikai és stratégiai következményeket hordoz. Azzal, hogy a feminizmus kiemeli a nőkérdést

a patriarchális kontextusból, átveszi az irányítást és beavatkozik a diskurzusba.

Az 1970-es években és az 1980-as évek elején a radikalizmus, és ehhez kapcsolódóan a forradalom, illetve egy eszme vagy mozgalom forradalmi természetű visszatérő témája az új jugoszláv feminista íróknak, és döntő tényezője saját helyük meghatározásának a jugoszláv diszkurzív térben, ahol egyszerre alkalmazkodnak a fennálló rendhez és kérdőjelezik meg azt. A filozófus Rada Iveković például, Anna Maria Mazzoni osztályozását alapul véve, az olasz feminizmus forradalmi ágát haladónak tartja, sőt irányadónak értékeli, ugyanakkor ódzkodik attól, hogy a „radikális” jelzővel illesse.⁴⁵ Az itt elemzett *Student* különszám egyik cikke, amely eredetileg a *Sisterhood is Powerful* című kötetben jelent meg Pat Mainarditól, a „házimunka politikáját” tárgyalja, ami nemcsak a magán és a nyilvános tér közti kapcsolat szempontjából fontos, de lényeges annak a kijelentésnek a szempontjából is, amely a „női felszabadítási mozgalmat” „forradalomként” határozza meg.⁴⁶ Itt konceptuálisan lenyűgöző módon különbözteti meg egyrészt a radikális, forradalmi nőmozgalmakat a burzsoá nőmozgalmaktól, másrészt a szélsőségeseket (radikálisokat) a mérsékelteltől (szocialistáktól).

A fentebb elemzett, Catherine Clément készítette Luce Irigaray-interjúban Clément és Irigaray egyetértenek abban, hogy radikális változásra van szükség a diskurzusban. Sőt, még messzebb mennek, amikor Irigaray megválaszolja Clément kérdését, mit gondol arról, hogy az „osztályharc” elégségesen írja-e le a hatalmi viszonyokat. Irigaray rámutat, hogy éppen ezért van szükség radikális változásra: a férfiak „irányításuk alá vonták a nőkérdést”. Irigaray megfordítja a kérdést, és azt javasolja, hogy az osztály helyett álljon „férfi és nő”, majd hozzáteszi: „Vagy be kell látnunk, hogy a marxizmus mai gyakorlata nem hajlandó elismerni ezt a különbséget és a nők kizsákmányolását.”⁴⁷ Ez egy másik döntő kérdéshez vezet, amely megkülönböztette az állami beszédmódot az új feminizmusétól, hogy tudniillik az osztálykérdés megoldása automatikusan megoldja a nemek közti egyenlőséget is és megszünteti a nők elnyomását. Irigaray elutasítja ezt a gondolatot, és kiemeli, hogy a marxizmus mai formájában nem elégséges. Ez ellenében áll a KDAŽ állításaival, ideértve a Nők Nemzetközi Évét érintő kijelentéseiket is, amelyekben összefoglalták, milyen problémákkal kell szembenéznie a nőknek. Ellentétben áll ugyanakkor Đorđević *Žensko pitanje* című könyvének bevezetőjével is, amely úgy nyúl Marx, Engels és a korai marxisták műveihez, mint a nőkérdés tekintetében nem különösebben részletes, de elvben mérvadó szövegekhez, és amelyek a *žensko pitanje* problematikáját következetesen visszavezetik az *općeljudske emancipacije*, az általános emberi emancipáció megvalósításához.

Az első komoly vitára 1976-ban a Portorožban megrendezett konferencián került sor. A konferenciát az állami nőszervezet lapja, a

Žena szerkesztőbizottsága szervezte, de a KDAŽ és természetesen a Jugoszláv Kommunista Szövetségének képviselői mellett meghívták azokat a fiatal feministaikat is, akik hamarosan oszlopos tagjaivá válnak a *Žena i društvo* csoportnak. Ugyan a helyi feminista mitológiában ez az esemény nem foglal el olyan jelentős helyet, mint 1978-as találkozó (az a nagy nemzetközi feminista konferencia, amelyet az állami szervezettől függetlenül szerveztek a *Žena i društvo* csoport tagjai), a vita irataiban⁴⁸ megtalálhatjuk az új jugoszláv feministaik szinte minden fontosabb gondolatát. A már fontos egyetemi pozícióit betöltő és a feminista gondolatokra igen nyitott Gordana Bosanac és Anđelka Milić ekkor tagja volt a *Žena* folyóirat szerkesztőbizottságának, és részben az ő közbenjárásukra vett részt a konferencián a fiatal generációból Lydia Sklevický, Vesna Pusić, Nadežda Čaćinovič-Puhovski, Silva Mežnarić és Gordana Cerjan-Letica is. Úgy tűnik, a szerkesztőbizottság magyarázkodásra kényszerült a találkozón, mert megjelent a *feministička grupacija*, „a feminista csapat” is, és kénytelen volt többféle módon is kifejteni, miben áll a feminizmus: „fontos különbséget tenni a feminista mozgalom alapvető kiindulási pontja és a férfi nem elleni harcra való felbujtás, valamint [...] a haladó nőmozgalom között, amely saját cselekvési terét és módját keresi [...] országa politikai, gazdasági, kulturális és más jellegű fejlődéséért”.⁴⁹ A bevezetés azonban, különösen Predrag Vranicki és Marija Šoljan hozzászólása a konferenciához, hangsúlyozza a marxista tét fontosságát a nő és a család kérdésének kapcsán. A szokásos eredményre jutott Breda Pavlič záró előadása is: egyrészt a nyugati feministaik követeléseinek nagy részét a jugoszláv nők már megkapták, másrészt, ha a feministaik el akarják érni a céljukat, akkor vissza kell térniük Marxhoz.⁵⁰ Ez csak bizonyos mértékig történik meg: a jugoszláv feministaik által irt elméleti munkákban megmutatkozik a baloldali, gyakran marxista kötődés, de szinte egyöntetűen elutasítják a nők egyenlőségének alárendelését az osztálykérdésnek.

Az állami nőszervezet lapjának szerkesztőbizottsága ugyan számtalan utalással próbálta meg kisebbiteni a feminista résztvevők jelentőségét, a konferencia végül mégis alátámasztotta az új feminizmus létjogosultságát. Sklevický konferencia-előadásában az „elfelejtett nővérek történetének” fontossága mellett érvel, leírja az átmenetet a „rég” feminizmusból az új hullámba, amely rájött, hogy az alapvető jogok nem biztosítják a nemek közti egyenlőséget, és ezért követeli, hogy tegyenek lépéseket a nemi szerepek alól való felszabadítás érdekében.⁵¹ Gordana Cerjan-Letica vezet be az új vagy második hullámos kánont, Firestone, Friedan, Greer, Millett, Margaret Dixon és Margaret Benston nevét.⁵² Cerjan-Letica amellett érvel, hogy a feminizmusnak fel kell sorakoznia a szocializmus mellé – „a nem elnyomó civilizáció mint cél megtalálható minden baloldali mozgalomban” –, ugyanakkor elutasítja a nők osztályként való meghatározását.⁵³ Olvasatában ez

teszi a feminizmus egyenlőség iránti követelését még radikálisabbá. Vesna Pusić az anti-, vagyis a posztfeminista érveket veszi célba: első látásra a feminizmus tűnhet támadónak vagy hevesnek, vádolhatják azzal, hogy elmélete megalapozatlan, „ha viszont úgy közelítjük meg, mint egyetlen, átfogó, globális elmélet megnyilvánulását, akkor sokkal könnyebben felfoghatjuk egyetemességének kiterjedését. Más szóval, ha önmagában nem is elmélet, de megnyilvánulása és szerves része egy egységes, átfogó, társadalmi változást és a társadalom dialektikus fejlődését megcélzó elméletnek”.⁵⁴

A fentebb elemzett szövegeket, amelyek puhatalódnak, de növekvő önbizalommal keresték a feminizmus új jelentéseit, a tudományos írások fogalmilag egyre rendszerezettebb szövegtömege követte. A *Drug-ca žena: Novi pristup* konferencia (Eltárs-nő: új megközelítés) – a továbbiakban *Drug-ca* – 1978-ban került megrendezésre a belgrádi hallgatói művelődési központban, népszerű nevén a SKC-ben.⁵⁵ A SKC galériájának igazgatója, Dunja Blažević, a fiatal kurátornő állt az intézményi támogatás hátterében, de az esemény az új feminista csoportokhoz tartozó nők együttműködésével jött létre. A konferencia alkalmából a szervezők összeállítottak egy szövegválogatást a kortárs külföldi feminizmus számukra legérdekesebb írásaiból, melyeket többek segítségével önkéntes munkában lefordítottak, és ezáltal a találkozó a szó szoros értelmében a jugoszláv feminizmus kanonizációs eseményévé vált.⁵⁶ A legtöbb nő számára, akikkel interjút készítettem, 1978 volt a döntő dátum, amikor „az egész elkezdődött”, annak ellenére, hogy ezek a nők akkor már évek óta aktívan foglalkoztak feminizmussal. A konferencia összesűrítve képviselte mindazt, amiről az új jugoszláv feminizmus szólt a rákövetkező évtizedben.

Az 1960-as évek új baloldali (marxista vagy szocialista) feminizmusát, amelyet a *Drug-ca* konferencián Juliet Mitchell, Sheila Rowbotham és Evelynne Reed szövegei képviselték, együtt vitatták meg a francia posztstrukturalista feministákkal (a szokásos felhozatal Kristeva és Irigaray volt, az utóbbitól azonban a kínai nőkről szóló könyve⁵⁷ került terítékre), és azokkal a radikális feministákkal, akiknek művei, jóllehet a marxizmus ihlette, jobbra a radikális feminizmus olyan új, angol nyelvű vonalához tartoztak, mint Germaine Greer és Shulamith Firestone. A szövegeken kívül visszatérő véleménykülönbséghez vezetett az Olaszországból, Angliából és Németországból érkezett vendégekkel való vita, annak kapcsán, hogy hogyan értelmezik ők a jugoszláv helyzetet, például a férfi csoporttagok tekintetében (ez ügyben később a jugoszláv résztvevők is megváltoztatták a véleményüket), illetve eltérések mutatkoztak abban is, hogy hol vannak a szexizmus határai. Részben a konferenciának, részben a korábbi munkának (megbeszéléseknek, publikációknak) köszönhetően az új jugoszláv feministák idővel egyre következetesebb szempontok szerint kezdtek publikálni.

Az új jugoszláv feministákban egyre jobban tudatosodott, hogy a radikális feminizmus közelebb van saját feminizmusról kialakított elképzelésükhöz, és újra kell értékelnük, mit jelent a „radikális” és a „militáns” fogalma a forradalmi partizánhagyomány viszonylatában, amely eddig legitímálta azt. Igen hatékonyan bizonyult Vesna Kesić stratégiája, aki a *Start* magazinban egybevetette a feminista mozgalmat a munkásmozgalommal.⁵⁸ Az összehasonlítást az indokolta Kesićnél, hogy zavarta a „militáns” *epitheton ornans*, amelyet ráhúztak minden feminista irányzatra, és amely jelen volt az állami képviselők feminizmusról való beszédben is. Ha nehéz is megérteni, mit jelent ez, írja Kesić, „ahhoz hasonlítható, mintha a sztrájkoló munkások azt a tanácsot kapnák, hogy ne válasszák a »militáns« küzdési módot”. Ez esetben a „küzdés” „az egyén jogainak visszakövetelését jelenti”.⁵⁹ Kesić érveléséből teljesen világos, hogy az a politikai rendszer, amely arra buzdítja a munkásokat, hogy mindig álljanak ki jogaikért, és amely Jugoszláviában a munkásokat életüket önállóan igazgató embereknek tartja, nem címkézheti „harcosnak” azokat a nőket, akik nőként ugyan-ezeknek a követeléseknek adnak hangot. Ugyanebben a folyóiratban Slavenka Drakulić hosszan értekezik a feminizmusnak „mint forradalmi mozgalomnak” a szerepéről és kihívásairól.⁶⁰ Nada Ler-Sofronić visszaköveteli a „radikális” jelzõt azon forradalmi, baloldali eszmék számára, amelyekkel egyetért. Shulamith Firestone *The Dialectic of Sex* című 1970-es művét szerinte – esszencializmusa miatt – hibásan tartják „radikális” feminizmusnak, az inkább a „szélsőséges”.⁶¹ Majd a kritikus marxista gondolkodók segítségével folytatja a feminista eszmék újratárgyalását, ahogy azt számos új jugoszláv feminista megtette, akik különböző baloldali iskolákhoz nyúltak új gondolatokért.

Befejezés

Jelen írásnak az volt a célja, hogy bemutassa, hogyan változott a feminizmus fogalma és tett szert egyre komolyabb elméleti háttérre a „Mi történik a nőekkel máshol?” puhatolódzó kérdésétől kezdve a marxista elméletek nyíltan feminista szempontú, kritikai olvasatáig. A nőkérdés állami megfogalmazásához képest az új jugoszláv feministák más problémákat vetettek fel és más válaszokat nyújtottak. Az ő olvasatukban az osztálykülönbség eltörlése nem jelent elégséges megoldást a nők alávetett helyzetére. Az 1970-es évek közepén az állam álláspontját meghatározó *općeljudske emancipacije* működésképtelensége olyan fogalmak bevezetésével nyert bizonyítást, mint a gender, és olyanok *újrágondolása által*, mint a tudatosság/tudat/öntudat, a magán és a nyilvános szféra közötti különbség, a munka, a patriarchátus, a család és a nő helye a családban. Az új jugoszláv feministáknak az *államitól eltérő nézetek tudományos* szövegekben jutnak kifejezésre, amelyek-

ben a fent említett fogalmakat ültetik át egyik kontextusból a másikba. Ennek eredményként létrejön a feministák megalkotta diszkurzív tér, mely lehetővé teszi, hogy álláspontot foglaljanak feministaként, és újraírják a jugoszláv feminizmus hivatalos történetét, kijelölve saját helyüket a feminizmus történetében Jugoszláviában és a világon. Ezek a diszkurzív lépések tették lehetővé a feminista beszéd további fejlődését például a művészetek és az irodalom területén.

Jegyzetek

- 1 Rada Iveković: Indija je nijema žena. Poklični žena, *Delo*, vol. 27. no. 4 (1981. április), 88–108. 101.
- 2 Arról, hogy miért problematikus a „második hullám” elnevezés a megerősödő feminista mozgalomra, lásd: Flora Davis, *Moving the Mountain. The Women's Movement in America since 1960*. Urbana, University of Illinois Press, 1999; Nancy A. Hewitt: Introduction, in Nancy A. Hewitt (ed.): *No Permanent Waves. Recasting Histories of U.S. Feminism*. New Brunswick, New Jersey and London, Rutgers UP, 2010, 1–14; Christine Stansell: *The Feminist Promise: 1792 to Present*. New York, The Modern Library, 2010.
Mindhárom szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy nem beszélhetünk negyven évnyi szünetről az első és a második hullám között, és számos példával szemléltetik a folyamatosságot.
- 3 Angolul a különbség a *dissent* és a *dissidence* fogalmakkal írható le, előbbi az új jugoszláv feministákra, utóbbi a közép-európai másként gondolkodókra használható. Köszönöm Bozóki Andrásnak és Laczó Ferencnek a hasznos fordítási ötleteket.
- 4 Linda Briskin, *Feminist Practice: A New Approach to Evaluating Feminist Strategy*. In Wine and Ristock (ed.): *Women and Social Change. Feminist Movements in Canada*. 1991. 25–40. 26, 29.
- 5 V. ö. J. G. A. Pocock: The Concept of a Language and the Métier d'Historien: Some Considerations on Practice. In Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge UP, 1987, 19–38.
- 6 Mirjana Oklobdžija: Uvod, *Dometi*, vol. 13. no. 2 (1980), 4.
- 7 Hasonlóan érvel Chiara Bonfiglioli a KDAŽ-zsal kapcsolatban, és Raluca Maria Popa az államszocializmus és feminizmus kapcsán, amit alátámaszt az a tény is, hogy az állam által felügyelt Országos Nőtanácsban voltak olyan nők, akik magukat vagy tevékenységüket feministának nevezték. Azt viszont fontos hangsúlyozni, hogy ugyan a hivatalos nőszervezetek egyes tagjai feministának tartották magukat, soha nem foglaltak el nyíltan feminista álláspontot, ami megmutatkozott az új jugoszláv feministákhoz való viszonyukban is.
Chiara Bonfiglioli: *Revolutionary Networks: Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia*. Doktori disszertáció. Utrecht, University of Utrecht, 2012; Raluca Maria Popa: Translating Equality between Woman and Men across Cold War Divides: Woman Activists from Hungary and Romania and the Creation of the International Women's Year, in Shana Penn és Jill Massino (eds): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2009, 61.

- ⁸ Vö. Jocelyn Olcott: Globalizing Sisterhood: International Women's Year and the Politics of Representation, in Niall Ferguson et al. (eds.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2010, 281–293; Devaki Jain: *Women, Development, and the UN: A Sixty-Year Quest for Equality and Justice*. Bloomington, Indiana University Press, 2005; Hilka Pietilä: *The Unfinished Story of Women and the United Nations*. New York and Geneva, United Nations, 2007.
- ⁹ Popa: Translating Equality between Woman and Men across Cold War Divides, 240, no 7.
- ¹⁰ Vö. Dragoljub Đurović: *Ravnopravnost, razvoj, mir: odabrani dokumenti Ujedinjenih naroda usvojeni u Međunarodnoj godini žena*. Belgrád, Sekretarijat za informacije Skupštine SFRJ, 1977; *Žene 1980: priručnik za konferenciju. Svetska konferencija Dekade Ujedinjenih nacija za žene Jednakost, razvoj i mir, 1980, Kopenhagen*. Belgrád, Informacioni centar Ujedinjenih nacija u Beogradu, 1980; Merima Stevanović (ed.): *Dekada Ujedinjenih nacija za žene: ravnopravnost, razvoj i mir: odabrani dokumenti Svetske konferencije Dekade OUN za žene*. Belgrád, Jugoslovenska stvarnost, Međunarodna politika, 1981; Polona Končar and Dimitar Mirčev (eds): *Women as factor of development in Yugoslav self-management society: information on research projects in Yugoslavia*. Ljubljana, Yugoslav center for theory and practice of self-management „Edvard Kardelj”, 1985; *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*. Belgrád, Informacioni centar Ujedinjenih nacija, 1983.
- ¹¹ Vö. Bonfiglioli, Popa és Manuela Dobos: The Women's Movement in Yugoslavia: The Case of the Conference for the Social Activity of Women in Croatia, 1965–1974, 1965–1974. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, vol. 7. no. 2 (1983), 47–55.
- ¹² Jasna Gardun, Egalitet ili feminizam? *Žena*, vol. 32. no. 5 (1974): 2–5, 2, 4.
- ¹³ Marija Šoljan: 8. mart. Tridesetgodišnjica pobjede i Međunarodna godina žena. *Žena*, vol. 33. no. 1 (1975): 2–4, 3.
- ¹⁴ Gardun: Egalitet ili feminizam?, 4.
- ¹⁵ Šoljan: 8. mart. Tridesetgodišnjica pobjede i Međunarodna godina žena, 3.
- ¹⁶ Vaska Duganova, Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno. *Žena*, vol. 33. no. 2 (1975): 2–5.
- ¹⁷ Vida Tomšič: Zašto je proklamirana ravnopravnost u osnovnim dokumentima Ujedinjenih naroda ostvaruje sporo u praksi? Interjú Marija Erbežnik-Fuksszal, *Žena*, 1975. No. 3. 4–11, 9.
- ¹⁸ Uo. 9.
- ¹⁹ Gardun: Egalitet ili feminizam?, 3
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Duganova: Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno, 3.
- ²² Tomšič: Zašto je proklamirana ravnopravnost..., 8
- ²³ *Az Antifašistički front žena*, azaz az Antifasiszta Nőfront 1942-ben alakult, a partizánmozgalommal szimpatizáló összes nőszervezetet és mozgalmat összefogó és ily módon nagy befolyással bíró, a partizánmozgalom érdekében nők ezreit mozgósító szerveződés volt, amelyet 1953-ban felszámoltak és a kommunista párt alá tartozó nőszervezettel helyettesítettek.
- ²⁴ Duganova: Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno, 4.
- ²⁵ Erről lásd Lóránd Zsófia, (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus, *TNTF*, vol. 2. no. 2. (szeptember) 2012, 5–14.

- ²⁶ Silva Mežnarić: Što se događa s američkom ženom? *Žena*, vol. 30. no. 6 (1972), 57–62. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ²⁷ A szöveg szociológiai szemszögből közelíti meg a gender fogalmát és tárgyalja a szocializációt, ezért utalok a szocializációra mint a gender viszonyok meghatározó tényezőjére.
- ²⁸ Silva Mežnarić, Kako ideologija uobličava život žena?, *Žena*, vol. 31. no. 1–2. (1973), 70–75. 71, 72. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ²⁹ Gordana Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 100–114, 110.
- ³⁰ Cerjan-Letica: Godina žene – zašto i otkud u Jugoslaviji, 12–15.
- ³¹ Gordana Cerjan-Letica: Feminizam – na tragu radikalizma šezdesetih godina, *Pitanja*, vol. 8. no. 7 (1975): 6–8. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³² Gordana Cerjan-Letica: Američki feministički pokret, *Žena*, Vol. 34. No. 5 (1976): 60–65.
- ³³ Mindkét csoport a hatvanas évek egyesült államokbeli feminista mozgalmán belül alakult meg, és mindkettő az irónia, a groteszk, az erősen szimbolikus nyelv és performance eszközeivel hívta fel a figyelmet a nők helyzetére és annak tarthatatlanságára. A SCUM, a *Society for Cutting Up Men*, azaz a Társaság a Férfiak Feldarabolására rövidítése, és Valerie Solanas amerikai feminista azonos című kiáltványáról kapta a nevét. A WITCH, a *Women's International Terrorist Conspiracy from Hell*, azaz a Nők Pokolbéli Nemzetközi Terrorista Összeesküvése, aktívabb csoport volt, performance-aik a társadalmi igazságtalanságról és a nők elnyomásáról szóltak.
- ³⁴ V. ö. Cerjan-Letica: Feminizam – na tragu radikalizma šezdesetih godina, 8.
- ³⁵ Nada Ler-Sofronić: Odiseja ljudskog identiteta žene, *Pitanja*, No. 7–8 (1978), 21. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³⁶ Jasna Tkalec: Dolazak i događaj feminizma, *Naše teme*, no. 5 (1977): 1160–1167. 1161. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³⁷ Nicole Lapiere, Edgar Morin and Bernard Paillard (eds.): *La Femme majeure, nouvelle féminité, nouveau féminisme*, Paris, Seuil, 1973.
- ³⁸ Žarana Papić – Ivan Vejvoda: Žena je čovjek. Umesto uvoda, *Student*, 1976. No. 9. 7.
- ³⁹ Papić – Vejvoda: Žena je čovjek. Umesto uvoda, 7.
- ⁴⁰ Luce Irigaray: *Speculum de l'autre femme*. Paris, Les Editions de Minuit, 1974.
- ⁴¹ Szövegeinek fordításai később megjelentek tematikus folyóiratszámokban, amelyeket az új jugoszláv feminista szerzők láttak el megjegyzésekkel és magyarázatokkal.
Luce Irigaray: Ogladao druge žene (ford.: Rada Iveković). *Marksizam u svetu*, vol. 8. no. 8–9 (1981), 443–486.
Luce Irigaray: Izlaz iz pećine (ford.: Rada Iveković), *Republika*, no. 11–12 (1983): 107–111.
Luce Irigaray: I jedna, ne miće bez druge (ford.: Ljuzdek Slobodanka), *Izraz*, vol. 36. no. 2–3 (1990. február–március): 298–304.
Luce Irigaray: Taj pol koji nije jedan (ford.: Aleksandar Zistakis), *Gledišta*, no. 1–2 (1990), 9–16.
- ⁴² *Narodnooslobodilačka borba*
- ⁴³ Catherine Clément – Luce Irigaray: Žena, njen spol i jezik, *Student*, no. 9 (1976), 7.

- ⁴⁴ A magyar fordítás az angol alapján készült, amely a francia szöveg szerb-horvát fordítását követi a fogalmi változások és összefüggések miatt.
Clément – Irigaray: Žena, njen spol i jezik, 7.
- ⁴⁵ Rada Iveković: Talijanski komunisti i ženski pokret, *Dometi*, vol. 13. no. 2 (1980), 31–44.
- ⁴⁶ Pat Mainardi: Politika domaćeg posla, *Student*, t No. 9 (1976), 7.
- ⁴⁷ Clément – Irigaray: Žena, njen spol i jezik, 7.
- ⁴⁸ Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976).
- ⁴⁹ Redakcija: Portorož i poslije njega, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 2–6, 5.
- ⁵⁰ Breda Pavlič: Ciljevi i metode suvremenog feminizma, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 129–145.
- ⁵¹ Lydia Sklevický: Od borbe za prava do prave borba, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 52–59.
- ⁵² Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 100–114.
- ⁵³ Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi, 104.
- ⁵⁴ Vesna Pusić: O nekim aspektima uloge feminizma u suvremenom društvu, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 120–124, 121.
- ⁵⁵ A Studentski Kulturni Centar rövidítése.
- ⁵⁶ A konferenciáról további információval szolgál Bonfiglioli idézett műve a 'Social Equality is Not Enough, We Want Pleasure!': Italian Feminists in Belgrade for the 1978 'Comrade Woman' Conference" és Jasmina Tesanović cikke a Što je žensko pitanje?, *Polet*, 1978. november 6., 3–4. Az író és filmkészítő Tesanović volt a konferencia egyik szervezője, aki akkor Rómában élt és fontos kapocs volt az olasz feminizmus világához.
- ⁵⁷ Julia Kristeva: *Des Chinoises*, Paris, Éditions des Femmes, 1974.
- ⁵⁸ Vesna Kesić: Nije li pornografija cinična?, *Start*, no. 355., 1982. augusztus 28., 74–75.
- ⁵⁹ Kesić: Nije li pornografija cinična?, 74–75.
- ⁶⁰ Slavenka Drakulić-Ilić: Pornografija u novoj prohibiciji, *Start*, No. 1985. február 9., 68–70.
- ⁶¹ Nada Ler-Sofronić: Odiseja ljudskog identiteta žene, *Pitanja* no. 7–8. (1978), 11–28, 21.

(Fordította: Cserhádi Éva)

Az európai államok nyomorúsága

Politikai hisztéria és reprezentációs deficit

E sorok megírása előtt alig pár órával, november 13-án összehangolt terrortámadást hajtottak végre Párizsban. Óvatos becslések szerint is több mint százhusz ember halt meg. A merénylők hat helyszínen léptek akcióba. A Stade de France, a nemzeti stadion mellett öngyilkosok robbantottak, a Bataclan koncerttermében több száz túszt ejtettek, s közülük legalább száztízet kivégeztek, mielőtt a rendőrség felszabadította a létesítményt. A tizedik és a tizenegyedik kerületben éttermekre nyitottak sortüzet, s közel harminc embert gyilkoltak meg. Tíz hónapon belül ez volt a második terrortámadás Párizsban. Hollande elnök szükségállapotot hirdetett. Az ország történetében ez a hatodik alkalom. Párizsban, 1944 óta először, részleges kijárási tilalmat rendeltek el.

I.

Ez a nap minden bizonnyal fordulópontja lesz a 2015 nyara óta tartó menekültválságnak, amely felerősíti a látványosan tehetetlen Európa közös szorongását. De a változatos formákban megmutatkozó európai krízis története messzebbre nyúlik vissza, mint 2015 nyara. Lassan egy évtizede azok a lappangási szakaszok számítanak kivételesnek, amikor Európában nyugalom van.

Ha a 11/13-ra adott reakciókat összeolvassuk a 2008-as gazdasági összeomlással, az azóta is megállíthatatlanul növekvő munkanélküliséggel, az ellehetetlenülő népcsoportok ellen irányuló gyűlölettel, a Szíríza történetével, végül pedig a menekültek ügyével, olyan értelmezési keretet kapunk, amely látni engedi a jelenkori európai politikai hisztéria legfőbb okait. Ezen okokat jelen írás egyrészt a kapitalizmus termelte gazdasági egyenlőtlenségek társadalmi-politikai kezelésére kialakított két, egymással is versengő ideológia, a *nemzetállam* fikciója és a *kommunista hipotézis* majdnem egyidejű eltörlődésében, másrészt a tehetetlenné és fölöslegessé vált államba vetett – immár fedezet nélkül, ám egyre elkeseredettebb – állampolgári bizalomban jelöli meg. A két ok, mint látni fogjuk, tendenciaszerűen összetartozik.¹

A jelenkori európai hisztériát az egyformán kudarcos jobb- és baloldali politika *reprezentációs válságának* tekintem. Bibó István a politikai hisztériákat a nemzeti lét és a nemzet területi státuszának bizonytalanságaiból származtatta. A legújabb kori politikai hisztéria szintén az államhatárok közé foglalt terület és a nemzet mérete közötti diszkrepanciaként mutatkozik meg, de a Bibó által leírt helyzettel éppen ellentétesen. A zsugorodó hatóerővel rendelkező európai államok ma úgy viselkednek, *mint ha kevesebb ember tartozna hozzájuk, mint ahányan az állam határai között élnek* – s egyre kevésbé tesznek úgy, mintha belpolitikai cselekvési terük lehetővé tenné, hogy mindenkit, aki határaik között él, egyforma jogokkal és azonos esélyekkel tudnának felruházni.

Fő állításaim a következők: (1) A jelenlegi hisztériában *nem művelhető egalitárius politika*, nem nyilvánítható ki osztályokon átívelő társadalmi szolidaritás, semmilyen formában nem gondolható el egyetemes közösség. (2) A jóléti államnak a hetvenes években megkezdett leépítése gazdasági kényszer volt, de, mint minden kényszerhelyzet, azóta ez is megteremtette a maga öngazoló ideológiáját. A kényszert a reprezentációs sémák változása ésszerűként jeleníti meg: ha nem létezik osztályokon átívelő szolidaritás, nincs értelme az újraelosztásnak sem. A *welfare state* ezért (is) visszaállíthatatlan. (3) Az állam többé nem kívánja állampolgárait tényleges egységként reprezentálni: a *benne foglalt* állampolgárok egyre nagyobb, a kapitalista termelésben haszontalanná vált része esik el attól, hogy *hozzá tartozzon* az adott nemzethez. Az európai állam többé nem nemzetállam, mégis úgy tesz, *mintha kizárólag a nemzetet képviselné*. (4) A benne foglalt, de hozzá-nem-tartozó tagokat a közösség etnicista alapon zárja ki magából. Minthogy a gazdasági racionalitás szabja meg, ki hasznos és ki haszontalan tagja az államnak, az etnicista logika a szegényeket, a prekariátust, a munkanélkülieket, a fölöslegessé és hasznavehetetlenné váltakat sújtja – *mindazokat, aki munkaerő-főlösleget alkotnak, azaz akiknek a munkaerőpiacon áruként megjelenő lényge nem képez értéket*. (4) A szegénység etnicizálásának skizofrén logikája (4/A) lehetővé teszi, hogy a reprezentációs sémák azokat is a nemzethez nem tartozókként láttassa, akik nem is szorulnának szociális juttatásokra. Az etnicista vagy rasszista ideológiát a kapitalista szelekció – a munkaerő beárazása – hívja életre, de *maga az etnicista már nem válogat*. (4/B) E logika azt is megengedi, hogy a társadalom azoknak a lemaradását is *természetesnek* tekintse, azaz a *lemaradottak hibájából eredeztesse*, akik egyébként származásukat tekintve a többséghez – a nemzeti egység fikciójához – tartoznának. (5) A bevándorlás gyorsuló üteme *nem teszi lehetővé, hogy visszahátráljunk a nemzetállam fikciójához*. Az európai politikai hisztéria kezelése csak állam fölötti vagy alatti szervezettel/szerveződéssel gondolható el. (6) Az *Európai Unió* mint

államok szövetsége, mivel legfőbb döntéseit továbbra is nyugat-európai államfők hozzák meg, *e szerepre nem alkalmas*. (7) A baloldali, ám pusztán emberi jogi mozgalmak mindaddig hatástalanok maradnak, amíg nem fordulnak szembe a kapitalizmussal. (Kérdés, hogy liberális mozgalmak egyáltalán képesek-e antikapitalista fordulatra.) A jövődő antikapitalista mozgalomnak, mielőtt cselekedni kezd – a kommunista hipotézis leninista-maoista formájának *diszkreditálódása*, valamint az egymástól világosan elkülönülő történeti osztályok *feloldódása* után –, az új viszonyok között *új marxista elméletet kell teremtenie*, megszüntetve-megőrizve a marxizmus történeti hagyományát. (8) Az új baloldali mozgalom nem szorítkozhat egy-egy állam területére, azaz *fel kell hagynia az etatista logikával*, és hiteles nemzetközi fórumokat kell létrehoznia. (9) Európát csak az egalitárius egyetemesség gondolatának újrateemtése mentheti meg. (10) E gondolat párbeszédképes kell legyen az iszlámmal.

Az alábbiakban igyekszem árnyalni ezeket az állításokat.

II.

Noha a párizsi támadók kiléte november 14-én reggel még ismeretlen, a hírportálok, a jelentések, a megnyilvánuló politikusok, a közösségi média kommentelői, valamint a híreket Párizsban, Moszkvában, New Yorkban, Budapesten, Kairóban vagy Teheránban némán követők között hallgatólagos, közös föltételezés, hogy a támadást az Iszlám Állam (IS) vagy annak európai szervezete követte el. 14-én koradélután az IS csakugyan magára vállalta az akciót. 15-én már azt is tudni lehet, hogy a támadást egy Abdel-Hamid Abu Oud nevű, belga állampolgárságú fiatalember tervezte ki Brüsszelben.

Legfeljebb a titkosszolgálatok lehetnek tisztában azzal, hogy a támadás lebonyolításában mekkora szerepet vállaltak az IS helyi szimpatizánsai, azaz Európában született férfiak és nők (s hogy ők egyáltalán mennyien vannak), s mekkorát a Közel-Keleten született férfiak és nők. Az illetők körülrásáról szándékosan igyekszem lehántani az etnikai vagy nemzeti hovatartozást. Ugyanis az IS delejes ereje (többek között) abban rejlik, hogy tagjai verbuválásakor az etnikai vagy a nemzeti hovatartozás egyáltalán nem érdekli. Pusztá meggyőződést és személyes elkötelezettséget vár el tagjaitól. Ennek az ígéretnek a hatóerejét Európában sem szabad lebecsülnünk.²

A hatalomközpontosítás igényével és a folyamatos terjeszkedés szándékával fellépő IS képzeletét nem kötik gúzsba sem az etnikai vagy a kulturális határok (szemben mondjuk az ETA-val, az IRA-val, vagy a Boko Harammal), sem pedig a modern terrorszervezetek sejt-szerű, decentralizált struktúrái (mint az al-Káidát). Nem kizárt, hogy az

Iszlám Állam 2014 nyarán „Szíriában és Irakban a modern történelem során a leggyorsabban hajtotta végre az állammá szerveződést. Hadseregéből kalifátussá alakultak nem egészen két hónap alatt“, írja Raed Omari. Az IS az elfoglalt területein az adórendszer stabilizálása (valamint az állandóvá vált államosság, a beszolgáltatás-kényszer, a gázzal és olajjal való feketepiacozás) révén mint kalifátus intézményesült. A megszállt területeken permanensen szervezi az ideológiai hadviselés és elnyomás (katonai, oktatási, infrastrukturális) intézményrendszereit, amire rá is van kényszerülve, tekintettel arra, hogy ezek etnikailag és (főleg) vallásilag rendkívül megosztott territóriumok, amelyekre Irak és Szíria továbbra is igényt tartanak.

A hódítások irányvonalát elsősorban a nyersanyag- és tőke-igény szabja meg (főleg az olajmezők vonzzák őket), továbbá az a szándék, hogy az ellenőrzés alatt tartott városok között akadálytalan legyen a közlekedés. A területi igények és az infrastruktúra-szervezés által az IS több, mint egy hagyományos terror-szervezet, de a jogi legitimitását tekintve természetesen jóval kevesebb, mint egy állam. Kérdés, hogy célja-e nemzetközileg elfogadtatni magát.

Az IS közel-keleti terjeszkedésének tehát nagyon is van racionalitása. A párizsi támadásnak nincs.³ Pontatlan volna tehát arról beszélni, hogy Franciaországnak hadat üzent az Iszlám Állam. A párizsi terrorcselekmények nem voltak hadászati tettek még abban az értelemben sem, ahogy például a nyári, bengázi események. Az efféle, Rakkától távol lezajló támadásokat az IS-szövetséges helyi erők bonyolítják le. Európában viszont nem léteznek a líbiaihoz vagy a nigériaihoz mérhető, azokhoz hasonló szervezetségű alakulatok. Valószínűsíthető, hogy az IS szíriai fővárosában, Rakkában jóváhagyták a párizsi támadást (feltéve, hogy az IS-nek létezik ilyen *policy*-je), de az meglehetősen valószínűtlen, hogy ott készítették elő vagy onnan rendelték meg.

Az eszkálalódó európai helyzet, valamint az attól függetlenül kaotikus közel-keleti állapotok szempontjából haszontalan, hogy – két nappal a merényletek után – a francia hadsereg Rakka bosszú-bombázásába kezd. Ugyanis két különböző problémáról van szó. Előbbi (az európai IS-barát sejték kialakulása): az egyes európai államok belső problémája, amin semmiféle bombázás nem segít, sőt, félő, hogy csak tovább ront. Utóbbi (a közel-keleti káosz): annyira szövevényes, hogy kizárólag körültekintő nemzetközi beavatkozás oldhatja meg – amit tovább nehezít, hogy a potenciális szövetségesek (elsősorban a [közel sem egységes] NATO, továbbá Oroszország, Irán, valamint a térségben figyelmen kívül nem hagyható, feltehetően az IS-t – közvetetten – szponzoráló Szaúd-Arábia) igen különböző államalakulatok majdani létrejöttét preferálnák. Ami megmagyarázza, hogy miért hagyott az egész világ annyi időt az IS-nek, hogy a megszerzett területein stabilizálhassa magát.

Az európai és a közel-keleti probléma kétségkívül kölcsönhatásban van egymással. De nem oldhatóak meg egycsapásra. A továbbiakban az Európát érintő részével foglalkozom, tágabb perspektívában.

III.

Az európai krízis megoldása érdekében meg kell értenünk, hogy mi okozza az európai bénultságot, mivel magyarázható, hogy az európaiak képtelenek a *War on terror* szlogenen, a nemzeti összezáráson és hasonló, tehát a Bush fémjelezte, *par excellence* 9/11-es ideológia keretei között mozgó frázisokon és cselekvési terveken túl valamivel előrukkolni. Meg kell értenünk, hogy a huszonegyedik századig önállóan hitt európai politikai közbeszéd miért itatódhatott át az utóbbi évtizedben számtalanszor kudarcot vallott amerikai retorikával, s hogy miért kíván úgy tenni, mint ha feladata egy közel-keleti állam elleni háború lenne, nem pedig egy őt is érintő, fékevesztett globális hisztéria elleni, felelős fellépés.

Elsősorban azért sürgős ez, mert az európai politikai krízisnek jelenleg egy másik, egyelőre megoldhatatlannak tűnő feladattal, a menekültek kérdésével is meg kellene birkóznia. Másodsorban pedig azért, mert az Európai Unió belső, elsősorban a periféria országaira nehezedő, vagy általuk kiprovokált (ettől még nagyon is valós) feszültségei csak tovább fognak durvulni akkor, ha a nyugat-európai államok – elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia – véglegesen beleragadnak az amerikai beszédmódba. Mert áthidalhatatlan a különbség az amerikai retorikával szemben, hogy esetünkben nem az Európai Unió kommunikál hadüzenetet, és nem az EU küld bombázógépeket, hanem annak egy-egy tagállama. (Akik inkább NATO-, mint EU-tagokként képviseltetik magukat a közel-keleti fronton.) Az európaiak felé a válság nem az Európai Unión keresztül jelenik meg, hanem saját államaikon keresztül.

A menekültek emberséges befogadására való képtelenség és a terrorra adott, masszív etatista reakciók egyaránt az európai politikai krízis szimptomái. Ettől még lesznek, akik ok-okozati viszonyba állítják a kettőt. Amin semmiféle hiteles és pontos, a menekültek összetételét illető statisztika, semmilyen, a támadók kilétét felfedő nyomozási eredmény, azaz semmiféle racionális cáfolat nem fog segíteni. Mindazok, akik 11/13-at egy pseudo-állam külpolitikai agressziója gyanánt értelmezik, s katonai mozgósítást, mihamarabbi ellencsapást sürgetnek, a tömeges fájdalom és félelem nagyon is indokolt érzelmeit igyekeznek mederbe terelni, ám csak azt érik el vele, hogy a krónikus politikai hisztéria tovább dagad.

A hisztéria a gazdasági válság kirobbanása, azaz 2008 óta tart. A krízist a hitelválságba került, sorban bedőlő dél-európai államok körülötte,

mindenki számára megterhelő huzavona, valamint a domináns európai államok Spanyol-, Olasz- és Görögországgal szembeni kényszeres erőfitogtatása mélyítette el. A gazdasági válság rávilágított az európai államok kölcsönös kiszolgáltatottságára, és a peremállamok számára egyértelművé tette, hogy számukra *nem létezik többé gazdasági autonómia*. Naivítás a piac állami regulázását akár csak a keynesi keretek között is ambicionálniuk. Sajnos, azt is hozzá kell tegyük, hogy a célkitűzéseiben szimpatikus görög politika hasonló szimptomát produkált, mint most a francia. A Szíriza próbálkozásának kudarca, hogy felélessze az európai gazdasági rendszer játékszabályaitól független jóléti államot, bebizonyította, hogy az állami szuverenitás a mai Európában fikció, miként azt is, hogy *ennek a fikciónak jelenleg nincs alternatívája*. Még egy olyan párt esetében sincs, amely tényleges baloldali tömegmozgalomból nőtt ki. A bizalmukat államaikba fektető európai szocialisták és szociáldemokraták, az európai munkások és munkanélküliek – akárcsak a közel-keleti és kelet-európai bevándorlók – a piac által a harmadik ipari forradalom óta⁴ egyre növekvő ütemben termelt egyenlőtlenségek, a szűkülő munkalehetőségek és zuhanó bérek kompenzálását egy, a várakozásoknak eleget tenni képtelen konstrukciótól várják el.

Az európai államoknak nem áll rendelkezésükre elegendő forrás ahhoz, hogy jóléti juttatásokkal kompenzálják a piaci versenyt. Ez nem ma kezdődött: a helyzet Nyugat-Európában már a második világháborút követő harmincéves fellendülés megtorpanása, azaz a hetvenes évek vége óta így áll. De a vasfüggöny s vele együtt a kereskedés globális akadályainak a leomlása (Kelet-Európának a kilencvenes–kétezres években végbement *tényleges* gazdasági perifériává tétele) elodázta a válság kirobbanását. Amihez hozzájárult az is, hogy a kilencvenes évek eleji pánik után a Kelet-Európából és a Közel-Keletről Nyugat-Európába vándorlás időigényes volt és visszafordíthatónak tűnt (hála a perifériás gazdaságok rövid stabilizálódásának az évtized évek végén, illetve az iraki háborút megelőző viszonylag nyugodt közel-keleti helyzetnek). Az államokba vetett bizalom egészen 2008-ig kitartott. Azóta a munkanélküliek száma egyre emelkedik, s minél több ember él szegénységben, annál nagyobb az igény a kompenzációra, az állam pedig ezzel fordítottan arányosan (hiszen a nemzetgazdaságok stagnálnak vagy zsugorodnak), egyre kevésbé képes eleget tenni ezen igényeknek. Pedig éppen a szegénység miatt mind nagyobb tömegek szorulnak egészségügyi ellátásra (a szegénység egészségtelen), s várnak kétségbeesetten a munkaerő-piacra való vissza- vagy belépést lehetővé tévő, ingyenes és versenyképes szakképzésre.

Az állam a szükségből erényt próbál kovácsolni: a már meglévő ideológiákra és reprezentációs sémákra, etnicista berögződésekre és hiedelmekre épít, kizárja az idegeneket a juttatásokra jogosultak köréből, és megtagadja a politikai képviselőket azoktól, akiket nem bír

ellátni. Ez ma világtendencia. „A globalizációban nem létezik semmiféle nemzetgazdasági fejlődés, amibe az egész lakosság integrálható lenne. Ebből a szempontból a modernizáció véget ért. A kapitalizmus a kisebbség kapitalizmusa. Megalapozza az emberiség globális összekapcsolását, de csak negatív értelemben, mint krízis-folyamat, ami mindenütt szétbomlasztja a társadalmi lét alapvető kapcsolatait. A létrejövő világméretű kapitalista társadalom képtelen integrálni a világ lakosságának a döntő többségét”, írja Robert Kurz, a német értékkritika-elmélet alapítója egyik utolsó szövegében. Mivel a nemzetgazdaságok nem termelnek eleget ahhoz, hogy munkával és jövedelemmel lássák el az állampolgárokat, az állampolgárok többé nem alkotnak szociális érdekközösséget. A társadalmi lét alapvető kapcsolatainak, a közös termelésnek az ellehetetlenülése, a munkaerő-felesleg megjelenése újfajta kohézió létrehívását követeli meg. E kohézió immár a közösségből kizártak nélküli, az államba foglaltak (az állam területén élők) teljes halmazánál *kisebb, etnicista alapon szervezett nemzetet* foglal magába.

Ebben a helyzetben az államok számára jól jön a háborús hangulat. Ha az államba vetett bizalmat nem lehet visszaállítani a belpolitika változatos eszközeivel és a faszálódó képviselői intézmények demokratizálásával, ha tehát a belpolitika szintjén mind a nemzet-, mind a szociális állam megbukott, akkor az államok a bizalmi deficit helyreállítására végezt agresszív külpolitikát kezdenek folytatni. Mivel az ilyesmi szövetségek ellen nem művelhető, a Közel-Kelet. terrortámadások híján is ideális célpont lenne.

A Közel-Keleten egyre lelkesebben fognak háborúzást vállalni mindazok az államok, amelyek otthon bizalmi deficittel küzdenek. A francia bosszú-bombázás célja nem a szíriai helyzet megoldása, hanem az, hogy a francia állam erősnek és magabiztosnak tűnjön, hogy visszaálljon a francia államba vetett, az utóbbi egy évben joggal megrendült bizalom, s elodázzódjon – legalább a 2017-es választásokig – François Hollande szocialista elnök és pártja egyaránt elkerülhetetlen politikai bukása. Ha a bombázások felerősítésére az IS paramilitáris csoportjai további, kivédhetetlen városi robbantásokkal és lövöldözésekkel fognak reagálni – ami eléggé valószínű –, akkor még ennek a minimumtervnek a végrehajtása is, enyhén szólva, nehéz lesz.

IV.

A premodern Európában a kereszténység szavatolt azért, hogy a feudális társadalmak legalsó és legnépesebb, a rendeken alapuló nemzetből kizárt rétege isten színe előtt a felettük lévővel azonosnak, embernek tekinthesse magát. A kereszténység a rendi társadalom egyenlőtlenségeinek evilági megszüntetését nem tekintette célnak.

E társadalmak a zárt születési csoportokat természetesnek és meghaladhatatlannak tekintették. A kereszténység szimbolikus-integrációs ereje a rendi társadalmak felbomlásával – aminek messze ható, alapító eseménye Párizs, 1789 – visszavonhatatlanul megrendült.

A kapitalizmus azt ígérte, hogy elvileg bárki meggazdagodhat, mindenki felemelkedhet, hogy a mobilitás kapui nyitva állnak mindenki előtt, s hogy megszűnt a természetesnek beállított alávetettség, mert immár a társadalom maga adhatja-veheti munkaerejét, vállalkozásokba foghat (feltéve, hogy van hozzá tőkéje, ambíciója és kreativitása), s az egyénnek nem ugyanabban a faluban kell leélnie az életét, ahová született, nem kell a családjá által évszázadok óta belakott körülmények között maradnia. De az egyenlőtlenségeket a mobilitás ígérete nem tüntethette el egycsapásra. A különbség annyi volt az előző korszakhoz képest, hogy az emberek „beárazását” a piaci automatizmus, nem pedig a születési meghatározottság végezte el.

A kapitalizmusban maga a munkaerő válik áruvá – elsősorban ez különbözteti meg a piacra termelő társadalmat az árutermelő-kapitalista társadalomtól. Az áruvá vált ember használati és csereértékét a piac igényei határozzák meg. A piac szabaddá tesz, de egyenlővé nem. Annak ellenére, hogy optimista közgazdászok sokasága, Ricardótól felfelé, nagyon is bíztak abban, hogy a kapitalizmus hosszú távon szükségszerűen megszűnteti a durva vagyoni egyenlőtlenségeket, a *tulajdonképpen* egyenlőségnek a távoli jövőbe tolása aligha lehetett kielégítő ígéret, s ezért kevésbé válhatott olyan, előzetes biztosítékká, aminek alapján már ma szolidaritást érezhetünk versenytársaink iránt, mondván, néhány évtized, legfeljebb évszázad múlva úgysis ki-egyenlítődnék mai különbözőségeink... Egy efféle ígéretre nem lehet egyetemességet építeni.

A *piaci szabadságot* az állam által biztosított egyenlő jogok, azaz az általánosan megnyilvánítható *politikai egyenlőség* egészíti ki. A piac biztosítja a szabadságot, az állam szolgáltatja a jogegyenlőséget. A kapitalizmus kezdeti időszakában a munkás a nemzeti piacra, azaz a saját állama által felügyelt termelési folyamatba léphet be szabadon és egyenlően. Piac és politikai szerveződés együtt jár; az állam szentesíti a termelés gördülékenysége számára elengedhetetlen jogegyenlőséget. Az áruvá vált munkás számára önrendelkezése arra korlátozódik, hogy maga döntheti el, kinek adja el munkaerejét.

A piac által beárazott munkás – mint ismeretes – a piac logikájából következőn mindig kevesebbet ér, mint amennyit termel (ezt jelenti a kizsákmányolás). „[A] csere céljából való termelési rendben – amennyiben a rend általános – a kapitalisták a profitmaximalizálás alapján teszik a munkaerőt áruvá. Azaz alacsonyabb áron, mint amennyi értéket a munkás termelni fog. Így aztán a kapitalizmusban bajosan lehet az egyének közti szabad cserekapcsolatokról beszélni. Hiszen – a kulturális-társadalmi kapcsolatok mellett – a gazdasági érdekek alapján

szerveződő osztályok közötti kizsákmányolás rendje rögzíti ezeket a csereviszonyokat. A gazdaságilag domináns osztály egyben politikailag is domináns lesz, érdekeit a politikán keresztül is érvényesíti, egy olyan államban, aminek az intézményei arra törekednek, hogy újratermeljék és fenntartsák a fennálló osztályviszonyokat” – írja a kortárs francia marxista, Jacques Bidet. Az egyenlő politikai jogokat az államok csak annyiban biztosítják, amennyiben a politikai elit a termelést tehermentesíteni kívánja a jogi egyenlőtlenségből származó bonyodalmak alól (pl. ha az állam területén élő embercsoportok mozgásukban való korlátozása lehetetlenné tenné, hogy a munkaerő azokra a területekre áramoljon, ahol szükség van rá; ha a munkaerőpiacra való belépés *de jure* korlátozása *de facto* csökkentené a felszívható munkaerőt, a fogyasztás korlátozása a belső keresletet; ha a befektetési [földbérleti, iparüzési...] jogok megvonása a nemzetgazdaságon belül elszigetelné egyes embercsoportok tőkáját stb.). A jogi egyenlősítés nem egalitárius politikát, hanem a termelés és a fogyasztás jogának mindenkire való kiterjesztését, valamint a fennálló gazdasági viszonyok bebetonozását jelenti.

Az egyenlőség és a szabadság önmagában még nem teremt szolidaritást. Robert Kurz találó megfogalmazásával, „a baloldal úgy tekint az egyenlőség és a szabadság idoljaira, ahogy a kígyó figyeli a nyulat” (Kurz, 2005). De a jobboldal is, Dosztojevszkijtől Heideggerig, igencsak sanda szemekkel figyeli a két idolt. A kapitalizmussal szembeni szkepszis, valamint a szolidaritás megalapozásához segédhipotézisekre volt szükség. Az egyetemesség ígéretét hordozó két szekuláris eszme, a *nacionalizmus* (fikciója) és a *kommunista hipotézis* a kapitalista társadalmak kialakulásával egy időben születtek meg. S az sem véletlen, hogy egyszerre omlottak össze.

V.

A nacionalizmus a *testvériséget* születési meghatározottságnak tekinti, s olyan kötelezettséget gyárt belőle, ami fontosabb, mint a piaci szabadság és a jogegyenlőség. A kötelességnek való megfelelés, a haza hívásának vállalása *erkölcsi tett*, s mint ilyen, *egyetemmes* – szemben a piaci önérvényesítés önző s ezért szegényteljes, alacsonyabbrendű partikularitásával. Amennyiben a honpolgárok értékét a haza szolgálatában való buzgóság mértéke szabja meg, a nacionalizmus képes átértékelni a piaci beárazást, s ezáltal egy másik, magasabbrendű(nek nyilvánított) játékteret nyit meg. A tizenkilencedik században a nemzet identifikálásáért szavatoló közös hagyomány rögzítése és terjesztése az állam kultúraszervező intézményeinek, valamint az általánossá tett közoktatásnak a feladata volt. Az etatista, központosított hagyományfelfogás mindenki

számára kötelezővé tette az államalkotó nemzet (mesterségesen rögzített) kultúráját, ugyanakkor felvillantotta annak lehetőségét is, hogy társadalmi helyzetétől függetlenül bárki a nemzet tagjává válhat. Mivel a huszadik század borzalmi után a nemzetállam fikcióját folyamatosan (és indokoltan) kísértő – a fikció keretei között kezelhetetlen – kisebbségi kérdés miatt a nemzetállam emancipációs oldala érthetően feledésbe merült, fontos hangsúlyoznunk, hogy – minden visszássága mellett – a nacionalizmus azért bizonyulhatott mégiscsak vonzó eszmének, mert lehetőséget kínált a *kapitalizmus termelte egyenlőtlenségek fiktív kiegyenlítésére*, a közös imagináriusban való kezelésére. A nemzetállam ugyanis az állampolgároknak a nemzet fóruma gyanánt felfogott állam előtti testvéries együttélését hirdette. Éppen ezért a nemzetállam fikciója felől nem léteznek osztályok és nem létezik osztályharc sem – hiszen *a nemzetállam a népakarat megtestesült szubjektuma*. A nemzetállam kifelé, a többi állam felé figyel. A történelmet államok, nem pedig osztályok harcaként gondolja el. Ugyanakkor az osztályokon átvívelő testvériség csak akkor garantált, ha a népakarat csakugyan megvalósíthatja önmagát a szuverén, önrendelkezésre képes államban. Ezért etatista minden, egyetemességet ígérő nacionalizmus. A huszadik század elején ennek az etatizmusnak még volt mozgástere. A nemzetállamok a gazdaság területén igazolták vissza a beljük vetett hitet: a második ipari forradalom utáni piac túlhatalmát az állami beavatkozások, a piaci regulációk, a kartellezés megakadályozása stb. képesek voltak ellensúlyozni.

Mint közismert, a sorban létrejövő nemzetek hol durva, hol enyhébb asszimilációval kísérleteztek. A kisebbségekkel való együttélésnek az ekkori Európában még léteztek évszázados normái, s még ha jó okunk is van fenntartásokkal kezelni ezeket a normákat, a huszadik századihoz hasonló méretű, cinikus bestialitással lebonyolított áthágásukat ekkor még egyik európai állam sem merte megkísérelni saját államhatárain belül. (A gyarmatokon igen.) Semmi okunk azt gondolni, hogy az egalitárius nemzetállam a soknemzetiségű államokban valaha is tartósan fenntartható fikció volt. Ugyanis éppen e fikció nyújtott lehetőséget a többségi etnikumnak a kisebbségekkel szembeni erőszakoskodásra; a gazdasági dominánsoknak az alsóbb osztályokkal szembeni erőfitogtatásra; az etnikai kisebbségek és a munkások felé irányított, erőszakos sorozásokra; gazdasági érdekekből indított háborúknak a kizsákmányoltakkal való megvívására stb. A nemzetállam a proletárság létét egyszerűen elhallgatta a nemzetben belüli egyetemes testvériség harsogásával, s letagadta, hogy a nemzetiségi kérdésen túl bármi is megbonthatná a nemzet egységét. A proletáriátusnak nem volt/nincs helye a nemzetállam fikciójában.

VI.

A kommunizmus hipotézise szerint testvériség csak azok között áll fenn, akik a társadalmi munkamegosztásban – azaz a tulajdonviszonyok alapján – azonos pozíciót foglalnak el. A munkásmozgalmak szükségszerűen internacionális mozgalmak voltak. A kommunizmus felől nézve ugyanis evidens, hogy az egyetemes testvériség csakis transznacionális érdekközösségként gondolható el. Ha az angol munkás életmódja, kizsákmányoltságának mértéke és céljai több hasonlóságot mutat a francia, német, magyar munkással, mint az angol polgárral, akkor az egyetemességért nem a honpolgári, hanem a proletár lét szavatol. A nemzeti partikulárisban a proletár nem tud részesülni az univerzális testvériség felemelő érzésében, hiszen miért is volna a testvére azoknak, akik kizsákmányolják.

A kommunista hipotézis célja a munka–tőke szembenállás eltörlése és a kizsákmányolás megszüntetése volt, szabad utat engedve a kapitalizmus önfelszámoló tendenciáinak (Marx), belső ellentmondásainak, a történelem egyetemes szubjektumának, a kapitalizmus keretei között létrejövő proletariátus vezetésével. A hipotézis feltételezi, hogy a politikai egyenlőség és a „nemzet fóruma” előtti testvériség csupán a polgárság hatalomgyakorlásának álcája; hogy a nacionalizmus valójában olyan ideológia, amelynek célja, hogy a honi kapitalisták a számukra kedvező törvények meghozatalával biztosítsák maguk számára azt a játékkeret, amelyen belül a lehető leghatékonyabban tudják kizsákmányolni a proletárokat. Mivel a legtöbb európai államban az általános és titkos választójog bevezetése egészen a huszadik századig váratott magára, továbbá tekintettel arra, hogy a szocialista pártok csak a legkritkább esetben jutottak egyáltalán a parlamentbe jutás küszöbére, s mivel az állam a pártok előőrseként és bázisaként funkcionáló munkásmozgalmak és szakszervezetek legfőbb követeléseit (általános választójog, szociális reformok, progresszív adózás, egészségügyi biztosítás stb.) egészen a második világháború utáni gazdasági fellendülésig elengedte a füle mellett, nem volt különösebben nehéz felismerni, hogy az osztálykülönbségeknek a népkarantban való tényleges feloldása meglehetősen kétes álom.

Ebből evidensen következett, hogy az állam a társadalmon belüli egyenlőtlenségek felszámolásának egyáltalán nem hiteles fóruma. Az állam számára éppúgy többet érnek azok, akik többre vitték, mint a piac számára azok, akik iskolázottabbak, invenciózusabbak, nagyravágyóbbak, jobb adottságokkal, hozott kulturális, gazdasági vagy szimbolikus tőkével lépnek be a termelésbe, mint azok, akiknek nincs semmijük, csak a láncaik... Az állam osztályokat egybemosó gyakorlata helyett olyan alegységeket, azaz *társadalmi osztályokat* kell létrehozni, amelyek megbontják a nemzeti totalitást, s ezáltal látni engedik a totalitáson belül tettenérhetetlen uralmi viszonyokat. Az

árutermelő társadalmak akkor válnak osztálytársadalmakká, ha megszabadulunk a nemzetállam fikciójától, s *ténylegesen megteremtjük* a gazdasági uralom által előrajzolt keretek között a kizsákmányoltak osztályát. Amely osztály maga is a kapitalizmuson belül helyezkedik el, kizárólag a kapitalista termelési módban ismerhető fel, s mint ilyen: *absztrakció* – ami azonban semmit sem változtat valódiságán.

A munkásmozgalmak a proletariátus megteremtését az államilag irányított kultúrával és a nemzeti hagyománnyal szembemenő avantgárd ellenkultúra, mai kifejezéssel, önszerveződő oktatási és szabadidős programok, saját közösségi terek és az ezeken való rendszeres együttlét (a négy fal közé szorított, polgári családdal szemben), életmódbeli és etikai szokások (az étrendtől az elsősorban osztályszolidaritásként megnyilvánuló morálig) stb. létrehozásával bonyolították le. A proletariátus csak akkor válhatott tulajdonképpen osztállyá, ha átélhető alternatívát nyújtott a polgárság kulturális hegemoniájával szemben – azaz ha önerőből létre tudott hozni önálló reprezentációs normákat.

Noha a kommunista hipotézis antikapitalista indíttatását igazán nem kell bizonygatni, ez mozgalmi megvalósulásakor – a tizenkilencedik század végén – valójában nem a piaccal, hanem a nemzetállam fikciójával szemben nyújtott védeltséget, vagyis a nemzetállammal szembeni politikai harchoz szolgáltatott tulajdonképpen érveket és motívációt. A munkásmozgalmak – a Párizsi Kommun tiszavirág-életű, mégis fontos kivételével – Nyugat-Európában később sem tudtak a kapitalizmus ellen maradandó eredményeket produkálni. A testvériség koncepciója a politikai képviselő kiküzdésére szűkült le. Ezzel együtt nem hanyagolható el a szociális állam koncepciójának a politikai döntéshozókra való rákényszerítése. Más kérdés, hogy az utóbbiak, amint módjukban állt, készséggel tettek eleget a munkásosztály követeléseinek, hiszen a szociális juttatásokban éppen a termelés gördülékenységének szavatolását látták, ahogy a termelés szakadatlanságának a biztosítéka volt az is, hogy a munkások úgy érezhették, valóban megvalósul(t) a piaci szabadság és a politikai egyenlőség.

Robert Kurz a keleti munkásmozgalmakat a *felzárkózó modernitás lebonyolítóinak* nevezi. A kifejezés rávilágít arra, hogy a bolgár, orosz, görög, jugoszláv, magyar vagy román munkásmozgalmak a huszadik század elejétől kezdve pusztán a *feudális berögződések eliminálásában* segítettek, s ezáltal éppen azt a kapitalista termelést tették gördülékennyé, amely ellen eredeti céljaik szerint harcolni kívántak. És éppoly kevésbé voltak képesek arra – minden ilyen irányú nemes szándék ellenére –, hogy a kapitalizmus termelte egyenlőtlen *genderszerepeket* (a jó munkás *maszkulin*, a rossz, lusta, álmodozó munkás *feminin* karakterjegyeket hordoz), vagy az etnikai alapon rögzült hiedelmeket (a zsidók munka nélkül gazdagodnak, az oláh, rutén

és rác parasztok lusták és ostobák; a németek, azok igen, ők bezzeg tudnak dolgozni...) felszámolják.⁵

Mivel a munkásmozgalmak elsősorban újraelosztó-szociális követeléseket fogalmaztak meg, arra sem voltak képesek, hogy lemondjanak az államról – hiszen újraelosztás más intézményen keresztül nem bonyolítható le. Ez mind a nyugati, mind a keleti munkásmozgalmak közös stratégiai hibája volt, noha ma sem világos, mi mást tehettek volna. Utóbb a Kelet-Európában hatalomra jutó kommunista mozgalmárok az erős állam fetiszizálásával a feje tetejére állították a marx elméletet, amely hosszú távú célként az állam felszámolását tűzte ki.⁶

Az egyszerre nacionalista és kommunista Szovjetunióban mindez azzal az egészen bámulatos következménnyel járt, hogy Sztálin, miközben sikeresen fölszámolta mind a piaci szabadságot, mind pedig a politikai egyenlőséget, a kapitalizmus tényleges belső ellentmondásával mégsem sikerült elbánnia: *nem küszöbölte ki a kizsákmányolást*. Az államszocialista rendszer a munkás-tőkés ellentétet nem szüntethette meg pusztán azáltal, hogy a termelési eszközöket az állam kezében összpontosította, s a termelés megszervezéséért felelős menedzsereket állami hivatalnokokra cserélte. Bár a tőkés magántulajdont eltörölték, a munka és a tulajdon szétválasztottsága – az elidegenedés – fennmaradt. E berendezkedésben sem lehetett véget vetni a kapitalizmus ontológiai, azaz megváltozhatatlan és alapvető kategóriaként tételezett munkafétisének: a szocialista államok éppúgy képtelenek voltak elgondolni egy nem az emberi munkára alapozott, nem a befektetett emberi munka által értéket teremtő termelési módot, mint a nyugat-európai polgári államok.

VII.

A nacionalizmus nem létezhet szuverén, a népakarat megtestesült szubjektumaként felfogott, a többi állammal önállóan szembenálló, s ha kell, szembeszálló állam nélkül. A kommunista hipotézis működés-képtelen, ha nem teremthető meg a forradalmi szubjektum (a proletariátus mint osztály), s nem állítható viszonyba a többi osztállyal. Ez a két *valódi absztrakció* a huszadik század végére elgondolhatatlanná, hitelesen reprezentálhatatlanná vált. Ezért nem művelhető a mai Európában egalitárius politika.

A képviseleti demokrácia azt ígéri, hogy bármilyen, a demokratikus játékszabályokat betartó párt, csoport vagy ideológia képviselhető magát a parlamentben. Ez igaz. De a demokrácia ára eszerint az lenne, hogy az osztálytársadalmak csoportok sokaságára aprózódnak fel, az egyének izolálódnak, s a politika az egyéni elfoglaltságok megvallására redukálódik ahelyett, hogy a közösségi érdekek ütközésének terepévé válna. A spektakulummá váló politika eloldódott az eredetileg

reprezentálni kívánt osztályoktól (lásd az egykori kisgazdák, munkások, radikális polgárok, keresztényszocialisták, kereszténydemokraták, szociáldemokraták stb. pártjait szerte Európában). Mára a néhány, partikuláris (nem mellékes!) közügyek köré vagy elnyomott etnikumok képviselőit szervező kispártokon kívül (zöldek, kalózpártok, a nők pártjai, lokális kisebbségek pártjai) kizárólag olyan pártok léteznek, amelyek teljesen ledobták magukról, mint szavazatsökkentő koloncot, az osztályreprezentációt.

Az osztályok természetesen nem pusztán emiatt tűntek el az egyéni imagináriusból. A meglehetősen szerteágazó témából csak egy szempontot emelek ki. Miután a gazdaságilag prosperáló nyugat-európai társadalmaknak többségükben módjukban állt teljesíteni a szakszervezetekké alakult munkásmozgalmak követeléseit – s ennyiben az árutermelést a munkavállalók többsége számára kétségkívül elviselhetővé tették, a fogyasztást pedig (a tömegtermelés révén) valóban „demokratizálták”⁷ –, a munkásmozgalmak, amelyek a kapitalizmus megdöntését a második világháború után, a Szovjetunió árnyékában egyre kevésbé ambicionálták, cél nélkül maradtak és elenyésztek. A reprezentációs játszmában utódaiknak tekinthető baloldali pártok pedig, mint a spektakuláris politikai versengés immanens részei, választóik körét már a legkevésbé sem kívánták körülhatárolható osztályokra szűkíteni. A szavazatmaximalás érdekében fontosabbá vált számukra a folyamatos bővülés, a nagykoalíciókká duzzadás, ami aztán a legképtelenebb párosításokat hozta magával, és ellehetlenítette az osztályhoz tartozás politikai képviselőit. A kapitalizmus a vagyoni és jövedelmi különbségek eltüntetése, valamint a társadalmi érvényesülés esélyeinek egyenlősítése nélkül számolta fel az önszerveződő és önreprezentáló történelmi osztályokat. Ami egyértelművé tette, hogy maga az osztály valóban megteremtett absztrakció volt (akárcsak a nemzet), nem pedig örök valóság. Margaret Thatcher a jóléti-szociális állam végét jelző, halhatatlan mondatai – „There is no such thing as Society. There are individual men and women, and there are families” („Többé nincs olyan, hogy társadalom. Egyes férfiak és nők vannak, meg családok vannak”) – ezen imaginárius konstrukciók felszámolását, a hivatalos politikai beszédből – azaz a reprezentációból – való száműzetését jelentették be.

A politikai hisztériánk számára döntő mozzanat a következő. Képviselői demokráciákban a nemzetállam fikciója – a nemzeti hagyomány tárgyai, helyei, szövegei, szokásai – a politikai pártok értelmezésében kel életre, válik jeletéssé és lesz birtokba vehető a választópolgár számára. Tekintettel arra, hogy ezek a pártok már nem tudják megkülönböztetni egymást osztály-elköteleződéseik szerint, a pártok közötti versengés a nemzet *hiteles képviselőjének* pozíciójára irányul. Ez azonban olyan nemzetkonceptió, amelynek – valamilyen rafinált módon – mégiscsak véleménye kell legyen az egykor az osztályok által

reprezentált különbségekről, amelyek ma a társadalmi viszonyok szét-szabdálásaként, pusztá vagyoni egyenlőtlenségként, egzisztenciális sikertelenségként vagy származás alapján való megbélyegzettségként jelennek meg. A pártok által felkínált, a társadalmi különbségekkel elszámoló, egymással versengő nemzetállam-koncepciók ilyen elhatárolódásokra és kizárásokra épülő, ezért *hamis totalitások*. A jelenkori európai politika, mivel osztályok alapján nem tud szelektálni, ezt etnikai alapon teszi. A versengés mind agresszívebb színezetet kap. Mintha az volna a kérdés, hogy ki képes a lehető leghatékonyabban szűkíteni a nemzetállamhoz tartozók számát. Mintha az volna a kérdés, meddig lehet elmenni az államhatárok keretei közé *foglaltak* és az államhoz tartozók halmazai közötti *különbség* növelésében.

A Thatcher és a kései François Mitterand által művelt neoliberais politika önmagát fékevesztett privatizálással fenntartó, az állampolgárokat „békén hagyó” államokat teremtett. Ezzel jelentősen meggyorsította a baloldali minimumhipotézisnek (a jóléti-szociális államnak) a harmadik ipari forradalom óta amúgy is elkerülhetetlen felszámolását. Amíg a prosperáló nemzetgazdaságok fenntarthatóvá tették a szociális államot, a halmazok közötti különbségnövelés elkerülhető volt. Ennek azonban vége. Azok számára, akik ma kiszorulnak a piaci önérvényesítésből – akár mint bevándorlók, akár mint tartósan munkanélküliek –, nem áll rendelkezésükre semmilyen „kész” szervezet, amin keresztül érdekeiket érvényesíthetnék, s nem képzelhető el semmiféle rajtuk túlmutató, kulturális osztályközösség, amihez tartozhatnának. Jacques Bidet joggal mutat rá: „Egy olyan krízissel nézünk szembe, ami a marxizmus lényegét érinti. A marxizmus le van fegyverezve azáltal, hogy intézményei – a párt vagy a hivatalos reprezentáció – eltűntek, ő maga kitörlődött a kulturális szférából, a közös emlékezetből, az egyéni képzeletből. [...] [E]z az emberiség mint egység társadalmi és politikai emancipációjának krízise.” Analízisét azzal egészíthetjük ki, hogy az emancipációs válság nemcsak a marxizmust, hanem a nacionalizmust is súlyosan érinti. Az univerzális elgondolását az osztályokról és a nemzetekről való *együttes lemondás* tette lehetetlenné.

VIII.

Európa fasizálódása nem magyarázható a történelmi emlékezet hiátusaival: azt a társadalmi egyenlőtlenségek etnicizálása készíti elő. A fasizmus megrendítő tautológiája szerint, a deklasszáldottak, a tartósan munkanélküliek, azok, akik Kelet-Európában „a rendszerváltások vesztesei”, s akik Nyugatra igyekeznek – egyszóval, a társadalom peremére szorultak, *azért veszítenek, mert vesztesnek születtek*. S ha a társadalmi egyenlőtlenségek a *természettől valók*, akkor nincs miért segíteni rajtuk; akkor a szociális juttatások értelmetlenek, mert

olyanokat tüntetnek ki – *ilyen nehéz időkben!* –, akik nem méltók rá. Ha a társadalmi egyenlőtlenségekért nem a társadalmi-gazdasági rend a felelős, akkor értelmetlen a szociális állam gondolata.

A transznacionális egyenlőség gondolat egy olyan korban vált elgondolhatatlanná, amikor Európa egységesebb, mint valaha. Az Unió ugyan politikailag leképezi a globális termelés és fogyasztás államokon átívelő mivoltát, ez a látszategység azonban nem alkalmas arra, hogy az európai imaginárius közösség egészlegességéért szavatoljon. Az Európai Unió államok, nem pedig állampolgárok szövetsége. Nem kínál képviseletet azok számára, akiket az államok etnicista alapon kiszekulárizáltak – jól példázza ezt a teljesen hasznavehetetlen, a menekültek ügyét, úgymond, szabályozó és rendező *dublini egyezmény*, amit senki sem tart be, és ami eleve lehetetlenné teszi, hogy az államhatárokkal nem rendelkező, a tagállamok tétova meggyőzésére, jobb belátásra bírására szorítókozó Brüsszel egy fűszálat is keresztbe tegyen a menekültek érdekében.

Bizonyára sok jó szándékú európai továbbra is képes transznacionális szolidaritást és osztályokon átívelő empátiát érezni. Más kérdés, hogy amint ki kellene nyilvánítaniuk ezen érzelmeiket, teljesen lebénulnak. A reprezentációs krízis jellemzője, hogy még azok sem tudnak ragaszkodni nemes elfogultságaikhoz, akik a legjobb szándékkal fognának hozzá a társadalmi feszültségek megszüntetéséhez. A reprezentációs vákuum miatt a legjobb szándék is az ellentétébe csap át: amint tulajdonképpen tettekről lenne szó, az empátia elenyészik, a segíteni vágyást kioltja a félelem.

Az egyetemesség gondolata nem csak annak érdekében elengedhetetlen, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek az alávétettek számára elviselhetőek legyenek. Ha nincs kéznél semmiféle eszme, ami megmagyarázná, miért és mennyiben egyenlő az, akinek *van*, és az, akinek *nincs*; ha nincs autoritás, ami előtt *mindenki* – érdemeitől, vagyonától, a társadalmi játszmában való sikerességétől függetlenül – *ember*; ha nincs adva olyan keret, ami koherens, a pusztá érvényesülésen túlmutató érdekközösségbe szervezné a társadalom *minden* tagját, akkor az osztályokon átívelő szolidaritás vagy a jóléti állam gondolatának sincs semmi értelme.

Hála a globális kapitalizmus iróniájának, az egyetemesség két szekularizált gondolata egy olyan időszakban vált fenntarthatatlanná, amikor Európának kivételesen nagy szüksége lenne átélhető empátia- és szolidaritásgyakorlatokra.

IX.

A terrortámadást nem a menekültválság készítette elő. A terrortámadásnak és a menekültválságnak *közös eredője* az egész világpolitikai

és -gazdasági elit közös cinizmusát megtestesítő közel-keleti válság, valamint a belső európai hisztéria.⁸

A józanabbak figyelmeztetnek arra, hogy a menekültek többsége éppen a közös ellenségnek kikiáltott IS elől menekül (amint Jean-Claude Juncker és Angela Merkel is sietett lenyilatkozni november 14-én). Ami helyes és igaz. *De ez a figyelmeztetés kevés.* Ez nem fogja enyhíteni Európa bizalmatlanságát. Nem fogja elősegíteni a menekülteket övező idegenség aurájának csökkenését. Nem fogja ki a szelet a szélsőjobboldali pártok vitorlájából. Az eldurvuló értelmezési keretek nem engedik majd, hogy finom distinkciókat tegyünk. Legfeljebb a szembeállítás konzekvenciáinak levonásában, a cselekvési tervek durvább és még durvább voltában lesz – nem túl nagy – lehetőség megkülönböztetni a pártokat, csoportokat.

A menekültek Európába özönlése nem fog megtorpanni sem a párizsi események, sem további határfalak, de még az egyre erőszakosabb és ellenségesebb európai közhangulat miatt sem. És a többedgenerációs törökök, kurdok, afgánok, szírek, irániak, irakiak, marokkóiak és algériaiak sem fognak elpárologni az események hatására. Bármennyire is törekszik a politikai versengés szembeállítani a nemzethez tartozókat és az állam keretei között élőket, kétségtelen, hogy elsősorban *nem a kisebbségek, nem az elnyomottak, nem a kizártak, nem a bevándorlók radikalizálódásától kell tartanunk.* Hanem attól, hogy a reprezentációban részesülők démonizálják az egyre növekvő nem-reprezentáltakat. Az Európára leselkedő legnagyobb veszély, hogy olyannyira ragaszkodni fog állítólagos, *mindinkább etnikailag meghatározott, éppen ezért a kultúra, a sokat emlegetett asszimiláció terén még nagy buzgalommal sem megváltható európaiságához,* hogy idegennek fogja látni mindazokat, akik emberségesen éltek, élnek és szándékoznak élni kontinensünkön.

A bosszúbombázás pillanatnyi enyhet fog nyújtani az elmúlt hónapokban a többi, az IS-t bombázó NATO-tagnál – az USA-nál, Nagy-Britanniánál, Belgiumnál, Hollandiánál, Dániánál, Kanadánál – tagadhatatlanul többet szenvedő francia népnek. Azonban a terrortámadás külső-katonai agresszióként értelmezésével tartósan ellehetetleníti, hogy válságunkkal szembenézzünk, s olyan, hosszú távú, fáradtságos és politikailag talán nem kifizetődő gyógyírt találjunk arra a közös fájdalomra és félelemre, amiben ma a feldúlt otthonaikból menekülő szírek, kurdok és afgánok, a kelet-európai paranoiások, a hisztérikus nyugat-európai rémlátók, valamint a gyászoló franciák *együtt* osztoznak. Mindaddig, amíg ezt nem tesszük meg, lehetetlen lesz, hogy orvosoljuk a megalázó, katasztrofálisan feszült és már egy évtizede élhetetlenné vált közel-keleti helyzetet, valamint hogy megszüntessük az európai államokra nehezedő, egyre növekvő, s nem egészen ártatlanul elszenvedett nyomást.

Ehhez elsősorban annak a *belső*, politikai hisztériaként jelentkező reprezentációs deficitnek a megértésén és felszámolásán keresztül vezet az út, ami ma egész Európát megbénítja, hogy a *helyzet tisztességes és emberséges kezelését lehetővé tévő, ténylegesen egalitárius keretek között* birkózzon meg a hidegháború óta kitört legnagyobb krízissel. Ezt sem az európai államok, sem az Európai Unió nem képes hiteles fórumként lebonyolítani. Ezért a következő évek nagy kérdése nem az, hogy Brüsszel hány menekült befogadását tudja rákényszeríteni az egyes tagállamokra, és hányat küld vissza; nem az, hogy mikor kezdenek el deklaráltan szélsőjobboldali pártok újra választásokat nyerni, és nem is az, hogy végül sikerül-e rommá bombázni a Közel-Keletet, vagy sem – hanem az, hogy létrehozható-e egy, az államok és az EU alternatívájaként értett, transznacionális-antikapitalista mozgalom.

Jegyzetek

- 1 Fölvetődhet, hogy az egyetemesség gondolatainak felsorolásából szabad-e kihagyni az emberi szabadság *par excellence* eszméjét, a *liberalizmust*. A szövegben amellet érvelek, hogy a liberalizmus csak *származtatott formában*, a nemzeti testvériség gondolatával ötvözve, egy legitim fórum, az állam előtt mint *liberális nacionalizmus* valósult meg. Ez a kapitalizmusra jellemző (piaci) szabadság és (jogi) egyenlőség nem-egyenlősítő mivoltából következik. Ma, amikor az európai államok feladták a liberális nacionalizmust, a klasszikus liberalizmus válsága többek között abból fakad, hogy az Európai Unió nem vált olyan fórummá, amely előtt minden ember egyenlő – amint azt a menekültek nemzetközi jogi státuszának kezelhetetlensége is jól mutatja.
- 2 Európán kívül egy kimutatás szerint tizennyolc különböző ország (többek között Algéria, Tunézia, Nigéria, Szaúd-Arábia, Egyiptom, India, Indonézia) mintegy harminchat dzsihadista szervezete tekint magára az IS szövetségeseiként.
<http://www.nytimes.com/interactive/2015/05/21/world/middleeast/how-isis-expands.html>
- 3 Patrick Cockburn az *Independent* hasábjain november 16-án rámutat, hogy a párizsi támadás, akárcsak a *Metrojet* repülőgépének október 31-i, Egyiptom feletti felrobbantása, valamint az ankarai merénylet október 10-én, az IS közel-keleti hadi kudarcaival magyarázható. A közel-keleti akciók világméretű kiterjesztése hivatott kompenzálni az ottani vereségeikért. S egyértelműnek tűnik, folytatja Cockburn, hogy mindaddig, amíg az IS számára adottak a terrorcselekmények végrehajtásának az európai keretei, a bombázások nem fogják elmulasztani a terrorveszélyt. Sőt. <http://www.independent.co.uk/author/patrick-cockburn>
- 4 A nyolcvanas évek óta zajló mikroelektronikai forradalom, s a vele együtt járó totális gépiesítés, valamint egyrészt az emberi munkaerő, másrészt a termelt árú elértéktelenedéséről lásd Robert Kurz: *The Crisis of Exchange Value: Science as Productivity, Productive Labor, and Capitalist Reproduction* (1986). <http://www.mediationsjournal.org/articles/crisis-of-exchange-value>

- ⁵ Mindehhez lásd: Neil Larsen, Mathias Nilges, Josh Robinson, Nicholas Brown (eds.): *Marxism and the Critique of Value*. MCM¹ Publishing, Chicago, 2014. <http://www.mcmprime.com/files/Marxism-and-the-Critique-of-Value.pdf>. Tamás Gáspár Miklós is – többek között – amellett érvel *Telling the truth about class* c. tanulmányában, hogy a keleti munkásmozgalmak csupán osztályokra cserélték a kasztokat (rendeket), az osztályhierarchiát nem szüntették meg. http://www.gerlo.hu/kommunizmus-vita/tgm/telling_the_truth_about_class.pdf
- ⁶ Az államszocialista rendszerek ettől még valóban, drasztikus ütemben lebonyolították Kelet-Európa iparosítását, s vele együtt az európai történelem valószínűleg leggyorsabb társadalom-átrendezését. Az már más kérdés, hogy legsikeresebb időszakokban is a nyugati *welfare state*-ek szegényesebb kiadásainak feleltek meg, s éppúgy a munka-tőke szembeállításán alapultak, mint ideológiai ellenfeleik, a nyugati államok.
- ⁷ Olyan, kezdetben luxusárúk, mint az autó, a televízió, a hűtő vagy a mosógép, már néhány évtizeddel – utóbbi kettő esetében néhány évvel – piaci megjelenésük után majd' minden háztartás számára elérhető, alapvető árucikkek voltak.
- ⁸ A szír polgárháború, a pusztító IS, a kétségbeesett Bassár el-Aszad, az ideg-feszült Izrael és a lehetetlen helyzetben tartott Palesztina, a minden szempontból romokban heverő Irak, Libanon, Afganisztán, valamint az elsősorban a kurdok túlzott megerősödésétől rettegő Törökország és az Egyesült Államok leghatalmasabb térségbeli szövetségese, az IS-t valószínűleg finanszírozó, kívülről megítélhetetlen kimenetelű belviszályokkal küzdő Szaúd-Arábia.

Társadalmi hierarchia és elnyomás

A kritikai szociálpszichológia nézőpontja

„S mi lehet ma nagyobb bűn és veszély, mint az a sötét megnyugvás a rosszban, amely kajánul és csüggedten ismételteti: ez mindig így volt és mindig is így lesz!”

Babits Mihály¹

„[...] a hatalomban bízni (az uralkodás értelmében) és a hatalommal élni a hitnek az ellentéte. Bízni a fennálló hatalomban annyi, mint nem bízni a még megvalósulatlan lehetőségek kifejlődésében: megjósolni a jövőt egyedül a kézzelfogható jelen alapján; kiderül azonban, hogy ez súlyosan téves kalkuláció, hogy merőben irracionálisan számításon kívül hagyja az emberi lehetőségeket és az emberi fejlődést. A hatalomban nem lehet racionálisan hinni, a hatalomnak vagy alá van vetve az ember, vagy – ha részese – igyekszik fenntartani.”

Erich Fromm²

Az elnyomás problémája

A társadalmi hierarchia és elnyomás rendkívül aktuális problémák. Ezt mutatják azok a kutatások, amelyek szerint még a demokratikus és egalitárius önképpel rendelkező Egyesült Államokban is igen jelentős mértékű rasszista és szexista diszkrimináció, illetve egyre szélsőségebbé váló vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek figyelhetők meg.³ Továbbá az eleve szélsőséges globális vagyoni egyenlőtlenségek is növekszenek.⁴ Az *Oxfam* kutatásai szerint a globális összvagyon felét a leggazdagabb 1% birtokolja, illetve a leggazdagabb 85 ember akkora vagyonnal rendelkezik, mint a globális össznépesség szegényebbik fele. Mindez alapvetően megkérdőjelezi az önmagukat demokratikusnak nevező rendszerek valódi demokratikusságát, hiszen a leggazdagabbaknak aránytalan politikai érdekvéonyesítő képességük van, és a kormányok alapvetően a gazdasági-tőkés elitek érdekeit képviselik.⁵ A választások, Tallár szerint,⁶ leginkább a rendszer legitimációját

szolgálják. Gilens és Page kutatása szerint például az USA-ban a kormány politikájára statisztikailag független, jelentős hatása csupán az állampolgárok legnagyobb jövedelmű 10%-ának, illetve az üzleti lobbicsoportoknak van, az átlagos jövedelmű szavazóknak és az egyéb érdekcsoportoknak nincs, vagy minimális. Ezek a jelenségek közvetlenül jórészt a „kapitalizmus kapitalizációját” hirdető neoliberalizmus globális dominanciájára vezethetők vissza.⁷

Az *elnyomás* tehát rendkívül elterjedt jelenség, aminek Young öt különböző formáját azonosította: a kizsákmányolást, a marginalizációt, a hatalomnélküliséget, a kulturális imperializmust és a szisztematikus erőszakot.⁸ Eszerint a kizsákmányolás során egyes emberek (a kapitalizmusban a termelőeszközök tulajdonosai, a tőkésék) azáltal gyakorolnak hatalmat mások (a kapitalizmusban a munkások) felett, hogy kisajátítják munkájuk termékét, illetve a termelés során létrehozott érték többletet. Ezáltal „egyes emberek képességeiket más emberek irányítása alatt, azok céljainak megfelelően és azok javára gyakorolják” (19.). Mindezt a termelőeszközök magántulajdona és a piaci rendszer teszi lehetővé.⁹ A marginalizáció az elnyomás talán legveszélyesebb formája, hiszen ebben az esetben egyes csoportok kirekesztődnek a munkapiacról, illetve a társadalmilag hasznos létből, és így a szélsőséges anyagi nélkülözés, végső soron a megsemmisülés fenyegeti őket. Ma globálisan több mint egy milliárd ember él szélsőséges szegénységben, és közel egy milliárd éheznek, legnagyobb részük a harmadik világban.¹⁰ A hatalomnélküliség fogalmán Young az embereknek a döntéshozó hatalomból, a saját életüket érintő döntésekből való kirekesztését érti, amely a döntéshozás hierarchikus szerveződéséből fakad, és átható jelenség a mai kapitalista társadalmakban. A kulturális imperializmus az uralkodó csoportok értelmezési keretének, nézőpontjának, sztereotípiáinak normaként való beállítása, illetve a domináns kulturális normáktól való eltérés stigmatizálása. Végül, a szisztematikus erőszak az egyes csoportok tagjai ellen irányuló erőszak pusztán csoporttagságuk alapján. Prilleltensky és Gonick meghatározása szerint az *elnyomás az egyének vagy csoportok (pl. nemek, osztályok, nemzetek) közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyok, azaz hatalmi hierarchiák, melyek szenvedéshez vezetnek.*¹¹

A kritikai szociálpszichológia nézőpontja

A szociálpszichológia – egyik klasszikus definíciója szerint – az a tudomány, amely azt vizsgálja, hogyan befolyásolja az egyének gondolatait, érzéseit és viselkedését más emberek valós, képzelt, vagy implicit jelenléte¹². A szociálpszichológiának a kezdetektől fogva volt egy inkább az egyénre fókuszáló, pszichológiai hangsúlyú, és egy inkább a társadalomra összpontosító, szociológiai hangsúlyú irányzata.¹³

*A kritikai szociálpszichológia, azon túl, hogy egyértelműen a szociológiai irányhoz tartozik, a kritikai megközelítés jegyében feladatának tartja a fennálló társadalmi rend és intézmények, a hatalmi viszonyok, a hierarchia és az elnyomás megkérdőjelezését, kritikálását.*¹⁴ Ezenkívül hangsúlyozza a társadalomtudományok, sőt, általában a tudás társadalmi meghatározottságát, beágyazottságát, társadalmi valóságot alakító hatását és a hatalmi viszonyokkal való kapcsolatot.¹⁵ A kritikai szociálpszichológiára jellemző a hatalmi egyenlőtlenség és az elnyomás minden típusának elutasítása és az elnyomásmentes társadalom víziója.¹⁶ Olyan irányzatok kapcsolhatók hozzá, mint a marxizmus, a feminizmus, az anarchizmus, illetve a pszichoanalízis, a szociális konstrukcionizmus vagy a posztmodern.¹⁷

A társadalmi hierarchia és elnyomás kérdése a szociálpszichológiában

A szociálpszichológiában a kezdetektől fogva jelen van a társadalmi hierarchia és elnyomás kérdésköre, olyan témákon keresztül, mint az autokratikus vezetés, a csoportközi viszonyok vagy az előítéletek.¹⁸ A második világháborús népiirtás az előítéletek vizsgálatára, majd a szociálpszichológia '70-es évekbeli válsága általában a társadalmi hatalmi viszonyokra és elnyomásra való reflexióra ösztönözte a szociálpszichológusokat.¹⁹ Ugyanakkor a szociálpszichológia mégsem nevezhető teljességében kritikai tudománynak, mivel egyrészt, amint azt a következő bekezdésben röviden kifejtem, az elnyomás gazdasági dimenziói megítélésem szerint nem társadalmi súlyoknak megfelelő hangsúllyal szerepelnek benne. Másrészt bizonyos elemei az elnyomás legitimitációjának tekinthetők, amit a dolgozat későbbi részeiben fejtek ki bővebben.

A szociálpszichológiai megközelítések jellemzőn a csoportközi előítéletek és a belőlük fakadó diszkrimináció megszüntetésére fókuszálnak,²⁰ ami segíthet a csoportok közti harmónia, tolerancia és a kulturális elismerés megteremtésében, enyhítve az elnyomás kulturális formáit.²¹ Továbbá elősegítheti azt, hogy különböző csoportok (pl. feketék és fehérek, férfiak és nők) egyenlő arányban legyenek jelen a társadalmi hierarchia különböző szintjein. Azonban ettől a hierarchia még ugyanúgy hierarchia marad, a gazdasági egyenlőtlenségek nem csökkennek, sőt, éppenséggel növekedhetnek is: az USA-ban az elmúlt évtizedekben a (nyílt) diszkrimináció és előítéletek jelentős csökkenése mellett a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek rendkívüli növekedése tapasztalható.²² Az előítéletek és a diszkrimináció elleni küzdelem – amely egyébként teljesen beleilleszkedik a domináns neoliberais diskurzusba – tehát nem elégséges a gazdasági-vagyoni egyenlőtlenségek és az elnyomás, ezekkel szorosan összefüggő, olyan

gazdasági formái ellen, mint a kizsákmányolás és a marginalizáció.²³ Ezek visszaszorításához, illetve felszámolásához a tulajdonviszonyok megváltoztatására, azaz a vagyon és a jövedelmek újraelosztására lenne szükség.²⁴ A továbbiakban a szociálpszichológia azon területeit vizsgálom kritikai szemmel, amelyek a társadalmi hierarchia, a hatalom és az elnyomás problémáira reflektálnak.

Tekintélyelvűség: a társadalmi hierarchia és elnyomás internalizációja

Noha a tekintélyelvű személyiség elméletének általában pszichológiai olvasatára szoktak fókuszálni, az elméletet megalkotó *Frankfurti Iskola* gondolkodóinak eredetileg a társadalmi elnyomás marxista kritikájának és a pszichoanalitikus elméletnek az ötvözése volt a célja.²⁵ Eszerint „[a] freudi elmélet [...] képes volna megmagyarázni a gazdasági uralmat fenntartó és folytonosan újratermelő társadalmi represszió-
nak az egyén szintjén történő reprodukcióját – az autoritásviszonyok internalizálását”.²⁶ Így az elméletnek létezik egy jóval inkább társadalmi és kritikai olvasata, mint amit általában hangsúlyozni szoktak, amely szerint a tekintélyelvű személyiségvonások (mint a hatalom és az erő tisztelete, a tekintélyeknek való kritikátlan behódolás, a társadalmi és emberi viszonyokban az alá-fölérendeltség hangsúlyozása, vagy az előítéletesség) a hierarchikus és elnyomó társadalmi struktúra családi szocializáció által közvetített internalizációjának következményei.²⁷ Ennek alapján a pszichológiai tekintélyelvűség felszámolása a társadalmi tekintélyelvű struktúrák, hatalmi hierarchiák felszámolása által lenne lehetséges.

A társadalmi identitás elmélete

A társadalmi identitás elmélete (továbbiakban: TIE) szerint a csoportközi megkülönböztetés és így a hierarchia és elnyomás különböző típusai egyrészt ez emberek kategorizációra való hajlamából, másrészt a pozitív identitás iránti szükségletéből fakadnak.²⁸ Az egyén önértékelését részben azokból a csoportokból meríti, amelyek tagjaként kategorizálja magát, ezért motivált arra, hogy saját csoportját a külső csoportok fölé helyezze, pozitívan különböztesse meg. A TIE tehát egyéni pszichológiai tényezőkkel – a kategorizációval és a pozitív önértékelési motivációval – magyarázza a hierarchia és az elnyomás létét. Első ránézésre ez nem sok jóval kecsegtet a diszkrimináció és a hierarchia felszámolhatóságát tekintve, hiszen ha az emberek pszichológiai természetüket tekintve hajlamosak az ezeket előidéző viselkedésekre, akkor kérdéses, hogy lehet-e tenni ellenük. Ugyanak-

kor az elmélet vizsgálja azokat a körülményeket, amik gátolják, vagy elősegítik a társadalmi hierarchia fennmaradását. Itt azt emelem ki, hogy, ha a hierarchia nem legitim és nem stabil, illetve elképzelhetők a fennálló rend kognitív alternatívái, akkor az elnyomott csoportok tagjai hajlamosabbak lesznek fellázadni a fennálló hierarchia ellen. Azonban, ha sikeresen fel is láznak, továbbra is fennáll egy új csoporthierarchia felállásának veszélye, az egalitárius, elnyomásmentes társadalom esélyei tehát – a TIE alapján – továbbra sem a legjobbak.²⁹

A rendszerigazolás elmélete

A rendszerigazolás elmélete³⁰ (továbbiakban: RIE) a mai *mainstream* szociálpszichológia leginkább kritikai elméletének mondható. Megalkotói a hamis tudat marx fogalmát ültették át az empirikus szociálpszichológiába. A hamis tudat annak magyarázatára szolgál, hogy a társadalom elnyomott osztályai gyakran miért fogadják el igazságosnak saját elnyomott helyzetüket saját érdekeik ellenére is, miért nem láznak fel. Marx és Engels szerint: „Az uralkodó osztály gondolataiban minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind az uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik...”.³¹ A RIE kutatói ezt a jelenséget ideológiai hatalomnak nevezik, miszerint a hatalmi elit ellenőrzi a tudásteremtés- és terjesztés folyamatait (pl. média, oktatás), s ezáltal el tudja fogadtatni a társadalommal a saját hatalmát legitimáló – rendszerigazoló – ideológiákat, fenntartva a hatalmi viszonyokat.

Az ideológiai hatalmon túl a rendszerigazolásnak van pszichológiai oka is: az igazságos világba vetett hit és a mögötte álló kontrollmotiváció. Az emberek szeretik azt érezni, hogy ellenőrzés alatt tartják sorsukat, és ha mindenki azt kapja, amit megérdemel (azaz a világ és a társadalom igazságos), akkor az eredmények a viselkedés által kontrollálhatók. A RIE elemzi a rendszerigazolást – így a hierarchia fennmaradását – elősegítő és gátló tényezőket. Kiemelném, hogy, csakúgy, mint a TIE, fontosnak tartja a fennálló hierarchikus rend megváltoztathatóságának, illetve alternatíváinak elképzelhetőségét az ellene történő fellépéshez.

A szociális dominancia elmélete

A szociális dominancia elmélete³² (továbbiakban: SZDE) pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai-strukturális és evolúciós elméleteket igyekszik integrálni a társadalmi hierarchia és elnyomás magyaráza-

tába. Az elmélet szerint, minden emberi társadalom csoport alapú hierarchiákba szerveződik (pl. osztály, vallás, etnikai, illetve nemi alapon), és a csoportközi hierarchia és elnyomás különböző formái – mint a rasszizmus, az etnocentrizmus, a szexizmus, a nacionalizmus, vagy az osztálykülönbségek – a csoport alapú hierarchiák kialakítására irányuló egyazon emberi predispozíció megnyilvánulási formáinak tekinthetők. A SZDE szerint ez az emberi hajlam a hierarchikus társadalomszervezésre evolúciós eredetű, egyrészt mert a hierarchikus szerveződés növeli a közösségek hatékonyságát, csökkenti a konfliktusokat, másrészt a párválasztás evolúciós mintázatai miatt. Ez utóbbi szerint a nők biológiai okokból szükségszerűen több energiát fektetnek utódaikba, illetve potenciálisan kevesebb utód létrehozására képesek, mint a férfiak, ezért számukra fontosabb párválasztási szempont a férfiak képessége az erőforrások biztosítására az utódok számára. Így, mivel a nők párválasztását a férfiak erőforrásai és státusa (ami jelzi az erőforrások megszerzésének képességét) erősen meghatározzák, a férfiak a párválasztási sikeresség érdekében törekszenek a státusra és a hatalomra – így a nők, az elmélet szerint, evolúciós-biológiai okokból kevésbé törekszenek a dominanciára, mint a férfiak –, ami hierarchikus szerveződéshez vezet. Ezekből fakadón a SZDE mind a férfiuralmat, mind a társadalmi hierarchiát és elnyomást általában elkerülhetetlen jelenségnek tartja. Kritikai szempontból vizsgálva, a SZDE-nek vannak lényeges kritikai és az elnyomást legitimáló aspektusai is.

Kritikai elem, hogy az elnyomást középpontba állítja, ami az emancipációs mozgalmak diskurzusaira jellemző.³³ Az elmélet szerzői egy helyen például így írnak: „A »demokratikus« és a »nem demokratikus« országok közti néhány nyilvánvaló különbség ellenére, az ezen társadalmak között lévő mögöttes hasonlóságokra való vakság oda vezet, hogy sok társadalomtudós bagatellizálja az alárendeltek szenvedését, alábecsüli a csoport alapú egyenlőtlenség stabilitását, és figyelmen kívül hagy sok rejtett és konvergáló társadalmi erőt, ami hozzájárul ezen hierarchia stabilitásához (pl. Blossfeld & Shavit, 1993). Egyszerűen szólva, a tudósoktól nem lehet elvárni, hogy elméleteket alkossanak az egyenlőtlenségről, ha nem ismerik el először a létezését, és vizsgálják meg a formáit”³⁴

Szintén kritikai, hogy – integrálva a marxista társadalomkritikát – explic iten foglalkoznak az osztályelnyomás, a kizsákmányolás kérdésével, és felvetik például az állam és a jogrendszer azon „funkcióját”, hogy megvédje az uralkodó osztály hatalmát és vagyonát (bár az empirikus kutatások során ez az elem meglehetősen háttérbe szorul, és szinte kizárólag az elnyomás rasszista és szexista formáira helyeződik a hangsúly). Végül az RIE-hez hasonlóan foglalkoznak az ideológiai hatalom és a *hierarchiát legitimáló ideológiák* kérdésével.

A SZDE-nek azokat az állításait, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás általában, illetve a férfiuralom konkrétan evolúciós moti-

vációkból fakad (tehát genetikailag bele van kódolva az emberekbe, az „emberi természet” része), evolúciósan adaptív, társadalmilag funkcionális és elkerülhetetlen, az elnyomás és a hatalmi hierarchia legitimációinak tekintem. Azt, hogy a hatalmi hierarchia elkerülhetetlen és – legalábbis bizonyos helyzetekben – funkcionális, nem csupán a SZDE állítja, hanem sokak által elfogadott tételek a *mainstream* szociálpszichológiában is.³⁵ Ezen állítások kritikai elemzésére még visszatérek.

Gender-kutatások: a társadalmi nemi viszonyok szociálpszichológiai elemzése

A nemek közötti viszonyok szociálpszichológiája³⁶ első ránézésre alapvetően kritikai területként értékelhető, hiszen részben explicit, részben implicit módon a nemek közti egyenlőség értékét képviseli, megkérdőjelezve ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek egy jelentős dimenzióját. Azonban, mint fentebb írtam, a nemi (vagy rassz alapú) diszkrimináció felszámolása önmagában még nem jelenti a társadalmi hierarchia és elnyomás felszámolását, sőt, még az egyenlőtlenségek csökkentését sem feltétlenül, hiszen a hierarchia különböző szintjein a különböző csoportok arányát ki lehet egyenlíteni, anélkül, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek mértéke csökkenne. Ezzel együtt, a nemi elnyomás megkérdőjelezése, még ha önmagában nem is elégséges, egybevág a kritikai szemlélet céljaival.

A gender szociálpszichológiája társadalmi-strukturális nézőpontjával megkérdőjelezi a nemi különbségek és egyenlőtlenségek eszszencialista, evolúciós magyarázatát, amely szerint a férfiuralomnak evolúciós-biológiai okai vannak, és így az elkerülhetetlen. A társadalmi-strukturális magyarázat alapján azok a nemi sztereotípiák, amelyek szerint a férfiak dominánsabbak, a nők pedig gondoskodóbbak, a férfiak és a nők eltérő társadalmi szerepeiből és hierarchiában elfoglalt pozíciójából származnak. Konkrétan a férfiak inkább töltenek be hatalmi pozíciókat a társadalomban, a nők pedig gyakrabban vannak alacsonyabb státusú, illetve gyerekgondozó szerepekben, és a sztereotípiák ezen társadalmi-strukturális viszonyok igazolására szolgálnak. A sztereotípiák pedig a szocializáció által, illetve önbeteljesítő jóslatokként működve, létrehozzák az általuk jóslott nemi különbségeket (pl. a férfiakat dominanciára, a nőket gondoskodásra nevelik, büntetik a hagyományos nemi szerepekkel ellentétes viselkedést, és az emberek azonosulnak a férfiasság és a nőiesség társadalmi konstrukcióival, s ezeknek megfelelően igyekeznek viselkedni). A nemi munkamegosztás és hierarchia eredete pedig Bem szerint,³⁷ magyarázható a nemek közti testi biológiai különbségekkel: a nőkre a terhesség és a szoptatás biológiai adottságai miatt ruházták eredetileg a gyerekgondozó szerepet,

a férfiak pedig nagyobb testi erejük miatt tölthették be azokat a pozíciókat – mint a vadászat és a közösség védelme –, amikhez nagyobb hatalom társult. A nemi hierarchia kialakulásával azután létrejöttek azok a legitimáló ideológiák (sztereotípiák) és kulturális intézmények, amik fenntartják és újratermelik ezt a hierarchiát a mai napig is, amikor a testi nemi különbségek már elvesztették eredeti jelentőségüket.

A társadalmi-strukturális magyarázatot alátámasztja, hogy a nemi szerepek változásával változnak a nemi sztereotípiák is: ahogy a nők egyre inkább belépnek a munka világába, és elkezdnek vezető pozíciókat is betölteni, növekszik észlelt dominanciájuk és kompetenciájuk is. Továbbá a társadalmi-strukturális elmélet megkérdőjelezi a párválasztási preferenciák nemi mintázatának (miszerint a nők számára fontosabb a potenciális partnerek státusa és erőforrásai) evolúciós eredetét is. Rámutat, hogy a nemileg egyenlőbb társadalmakban kisebbek a nemi különbségek a párválasztásban, hiszen a nők kevésbé szorulnak rá a férfiak erőforrásaira, így kevésbé kell ennek alapján párt választaniuk. Ez aláássa a férfiak dominanciára törekvésének evolúciós magyarázatát is, és így megkérdőjelezi nem csupán a férfiuralom, hanem – közvetetten – általában a társadalmi hierarchia és elnyomás elkerülhetetlenségét is.

A hatalom és a tekintély témája: a hatalom megront?

Milgram engedelmisségi kísérleteinek tanúsága szerint,³⁸ teljesen átlagos emberek képesek és hajlandók más emberekkel kegyetlenül viselkedni, sőt, életüket is kioltani akkor, ha erre egy legitimként észlelt tekintély ad utasítást. Olyan okok játszanak itt közre, mint a hatalomnak való engedelmisség normája, a tekintély észlelt legitimitása, a felelősség átruházása a tekintélyre, illetve a kegyetlenség fokozatos súlyosbodása és a fokozatosság miatti öngazolás (a fokozatosan súlyosbodó kegyetlenség az elkövető számára megnehezíti a folyamatból való kiszállást, mert ha kiszáll, akkor be kellene ismernie, hogy addig is helytelenül viselkedett). Bauman szerint, Milgram kísérletei arra mutatnak rá, hogy a kegyetlenség nem az elkövetők személyes jellemzőivel függ össze, hanem az alá-fölérendeltségi társas viszonyokkal, hatalmi struktúrákkal.³⁹

Számos más szociálpszichológiai kutatás is foglalkozik a hatalmi-hierarchikus viszonyok káros, korrumpáló hatásaival. David Kipnis szerint,⁴⁰ a hatalmi egyenlőtlenségek rombolják a közeli, harmonikus társas kapcsolatokat, mivel a nagyobb hatalommal bíró fél hajlamos manipulálni a kisebb hatalommal bírót, alábecsülni teljesítményét, tárgyként kezelni és lenézni őt, illetve pszichológiai távolságot akar tartani tőle. Galinsky és munkatársainak kutatásai szerint,⁴¹ a hatalmi pozíció csökkenti a mások nézőpontja és érzelési iránti érzékenysé-

get. Továbbá a hatalmi-hierarchikus helyzetekben a hatalommal bíró fél hajlamos eszközként kezelni, tárgyasítani az alárendelt felet, ami a pszichológiai elnyomás egyik formája, hiszen a kisebb hatalommal bíró fél szükségletei, érdekei és élményei alárendelőnek a nagyobb hatalommal bíró fél céljainak. Példa erre a nők férfiuralomból, vagy a munkások kapitalista uralomból fakadó tárgyasítása. A hierarchikus társas-társadalmi szerveződések lényegéhez tartozik az alárendeltek tárgyasítása: meghatározzák, ki kit használhat eszközként céljai eléréséhez.

Susan Fiske kutatásai alapján,⁴² a hatalmi egyenlőtlenség megrontja az emberi kapcsolatokat, mivel a hatalom énközpontúvá és az alárendeltek szükségletei iránt érzéketlenné tesz. A hatalmi pozíció hajlamossá tesz az alárendeltek dehumanizálására: kikapcsolja az egyébként más emberek láttán automatikusan aktiválódó elmeolvasást (érzelmek, vágyak, mentális állapotok tulajdonítását) az alárendeltekkel szemben. Ennek az az oka, hogy a nagyobb hatalommal bíró fél nincs rászorulva az alárendeltek megértésére, mivel nem függ tőlük. Ugyanezért a hatalom hajlamossá tesz az alárendeltek sztereotipizálására is. Mindez egybevágh a fentebb említett jelenséggel, hogy a hatalom birtoklása hajlamossá tesz az alárendeltek tárgyasítására. Fiske szerint továbbá, a hatalmi hierarchiával összefonódó társas összehasonlítás az elnyomottak részéről alacsony önértékeléshez, önmagukkal szemben szégyenhez, illetve a fölérendeltekkel szemben irigységhez és dühhöz vezet, a fölérendeltek részéről pedig az elnyomottak megvetéséhez.

A hatalom és a tekintély *mainstream* szociálpszichológiai elméletei tehát jellemzően hangsúlyozzák a hatalmi egyenlőtlenségek veszélyeit és destruktív hatásait, ám nem feltétlenül tartják ezeket a negatív hatásokat elkerülhetetlennek.⁴³ Többnyire szükségszerűnek és funkcionálisnak tartják viszont magának a hatalomnak és a hierarchiának a létét az emberi közösségekben.⁴⁴ A továbbiakban ezt a nézetet elemzem kritikai nézőpontból. Először azt vizsgálom, hogy az elnyomás és a hierarchia emberi természetből fakadó elkerülhetlenségének tétele mennyiben tekinthető a hierarchia és az elnyomás legitimitációjának, majd pedig azt, hogy mennyiben tekinthető helytállóknak.

A hatalmi hierarchia naturalisztikus és funkcionista legitimitációja

Felvethető, hogy minden emberi természettel kapcsolatos nézetnek ideológiai vonatkozásai és következményei vannak, hiszen az ideológiák lényege, hogy az emberi természet bizonyos felfogásából kiindulva, felvázolják az ideálisan elképzelhető társadalom valamiféle képét.⁴⁵ Az emberi természetről és a társadalomról alkotott elképzeléseink tehát alapvetően összefüggenek egymással.

Azt, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás elkerülhetetlen és társadalmilag funkcionális jelenségek, a szociálpszichológiában legexplicitebben a *szociális dominancia* elmélete fogalmazza meg. Eszerint ezek a jelenségek evolúciósan adaptívak és genetikailag velünk születettek, azaz az emberi természet részei. Jost szerint,⁴⁶ e nézetek maguk is egy naturalisztikus hierarchialegitimáló mítoszt képeznek. Ezt arra alapozza, hogy elfogadásuk pozitívan korrelált a szociális dominancia orientációjával, ami azt mutatja meg, hogy az egyén mennyire preferálja a hierarchikus társadalmi viszonyokat. Több korábbi kutatás alapján, akik magasabb értéket érnek el rajta, azok jobban elfogadják a hierarchiát legitimáló mítoszokat.⁴⁷ Erős szerint,⁴⁸ az empirikus szociálpszichológiai kutatások nem az univerzális *emberi természetet*, hanem csupán az adott társadalmi-hatalmi viszonyokban létező *emberi viselkedést* tárják fel, hiszen ezeket a kutatásokat az adott társadalomban szocializálódott egyénnel végzik. Így ezen viselkedések örökérvényű emberi természetként való beállítása az adott társadalmi és hatalmi viszonyok legitimációja. Grey és Willmott szerint,⁴⁹ a fennálló rendet és a hierarchikus viszonyokat gyakran azért legitimálják, hogy naturalizálják, azaz természetesnek, funkcionálisnak és megváltoztathatatlanak tekintik.

Ezzel szemben a SZDE megalkotói azt állítják, hogy az emberi viselkedés evolúciós magyarázata nem legitimálja morálisan az adott viselkedést, és hogy az evolúciós (vagy bármilyen kognitív) magyarázatot azonosítani a magyarázott jelenséggel kapcsolatos morális ítélettel logikai hiba.⁵⁰ Ez első ránézésre meggyőzőnek hangzik, jobban megvizsgálva azonban a legitimáció leszűkített, kizárólag morális értelemben vett fogalmán alapul. A legitimációt általában úgy definiálják, mint egy társadalmi viszony, intézmény, tekintély vagy rendszer jogosnak, igazságosnak, helyesnek és megfelelőnek való feltüntetése – tehát valóban a morális megítélést hangsúlyozzák.⁵¹ Berger és Luckmann azonban rámutatnak,⁵² hogy a társadalmi intézmények legitimációja nem csupán normatív igazolás, hanem kognitív magyarázat is lehet, az intézmények létezésének – bizonyos típusú – magyarázata is tekinthető tehát legitimációnak. Az ilyen magyarázatok ugyanis érthetővé, elfogadhatóvá és magától értetődővé teszik az intézmények létezését az újabb és újabb generációk számára, amelyek már nem vettek részt ezen intézmények létrehozásában. Így az ember képes arra, hogy az általa teremtett társadalmi valóságról *elfelejtse*, hogy ő hozta létre, tehát meg is változtathatja, és emberi produktum helyett természeti vagy isteni törvények által meghatározott szükségszerűségként fogja fel. Mindez Berger és Luckmann szerint, alapvetően megkérdőjelezi a funkcionalista magyarázatok „standard verzióit” a társadalomtudományban.

Hasonlóképp a rendszerigazolás, eredeti meghatározása szerint, „olyan pszichológiai folyamatra utal, melyben az egyén úgy fog fel, ért

meg és magyaráz valamilyen fennálló szituációt vagy körülményeket, hogy a szituáció vagy a helyzet fennmaradjon”, „legitimálja az aktuális társadalmi berendezkedést, még a személyes és csoportérdek ellenére is”.⁵³ A SZDE és a hierarchia elkerülhetetlenségét hirdető egyéb elméletek márpedig úgy magyarázzák meg a társadalmi hierarchiát és elnyomást, hogy az fennmaradjon. Hiszen ahogy a rendszerigazolás és a társadalmi identitás elméletei szerint a fennálló hierarchia elleni cselekvéshez szükséges az annak megváltoztathatóságába vetett hit, illetve az alternatív társadalmi rendek elképzelhetősége, úgy feltételezhető, hogy *általában a hatalmi-hierarchikus társadalomszervezés megváltoztatásáért való cselekvéshez is szükséges az annak megváltoztathatóságába vetett hit és egy hierarchia- és elnyomásmentes társadalom elképzelhetősége.*

Ráadásul, a SZDE maga is úgy definiálja a hierarchiát legitimáló mítoszokat, mint „[o]lyan attitűdök, értékek, vélekedések vagy ideológiák egész csoportja, amelyek arra szolgálnak, hogy intellektuálisan és erkölcsi alapon igazolják a társadalmi szerkezetben meglévő egyenlőtlen értékelosztást”.⁵⁴ Tehát intellektuális-kognitív jellegű vélekedések, nézetek is tartozhatnak ide, nem csupán morális ítéletek. Sőt, a szerzők a tudomány potenciális szerepéről is beszélnek, mint ami képes növelni a legitimáló mítoszok bizonyosságába, igazságába vetett hitet, s ezáltal erősíteni a legitimáló mítoszok hatóképességét.⁵⁵ Megemlítik például a szociáldarwinizmust és a tudományos rasszizmust, de más, önmagukat tudományosnak tartó nézeteket is idesorolhatnánk még, mint például a neoklasszikus közgazdaságtant, ami a kapitalista uralkodó osztály hatalmát legitimálja.⁵⁶ Mindezek alapján *azok az állítások, hogy a társadalmi hierarchia és elnyomás evolúciósan adaptív, funkcionális és elkerülhetetlen jelenségek, tekinthetők az elnyomást, a hierarchiát és a hatalmi viszonyokat legitimáló ideológiának, ráadásul olyannak, ami nem csupán egy konkrét hatalmi-hierarchikus berendezkedést legitimál, hanem általában véve a hatalmi-hierarchikus viszonyokat.*

Elkerülhetetlen-e a hatalmi hierarchia és az elnyomás? Az „emberi természet” problémája

Végül, kitérnék arra, hogy az univerzális, biológiailag adott emberi természet feltételezése, illetve az elnyomás és a hierarchia elkerülhetetlenségének ebből történő levezetése miért kérdőjelezhető meg. Először is, a szűk értelemben vett evolúciós pszichológia, kritikussai szerint,⁵⁷ ellenőrizhetetlen feltevésekkel él az emberi őstörténetről. Egy adott viselkedés adaptivitásának feltételezéséből indul ki, majd gyárt egy történetet a viselkedés evolúciós kifejlődéséről. Ezek a történetek azonban nem igazolhatók, vagy a meglévő bizonyítékok alapján éppen teljesen ellentétes narratívák is kialakíthatók.

Az ember evolúciósan kialakult hierarchiára törekvésének tétele jó példa a fenti jelenségre. A SZDE látszólag logikusan levezeti, hogy a hierarchikus viszonyok milyen adaptív előnyökkel jártak/járnak, illetve hogy a párválasztási preferenciák feltételezett evolúciós nemi különbségei hogyan vezettek – különösen a férfiak esetében – dominanciára való törekvésre, továbbá, hogy ezekből fakadón az ember evolúciósan determinált módon hierarchikus társadalmi viszonyok kiépítésére törekszik. Ezzel szemben számos kutató szerint,⁵⁸ az emberiség történetének korai időszakában, amikor az emberek még kis, vadászgyűjtögető törzsekben éltek – tehát éppen akkor, amikor az evolúciós pszichológia szerint az emberek máig fennmaradó pszichés adaptációi kifejlődtek – a legtöbb közösség szerveződésére az erősen egalitárius szellemiség, a hierarchia, a hatalmi különbségek és a tekintély minimalizálása és a konszenzuális döntéshozatal volt a jellemző. Eszerint az evolúciósan kialakult emberi természetnek az egalitárius, hierarchiát minimalizáló közösségszervezés felel meg. Egyes kutatók ezzel magyarázzák a mai társadalomban a vezető-vezetett viszonyok kapcsán széles körben megfigyelhető elégedetlenséget és frusztrációt.⁵⁹

Berger és Luckmann szerint, nem létezik történelmen és kultúrán kívüli, biológiailag rögzített, univerzális emberi természet. Az emberré válás és az emberi létezés formái annyi félek, ahány különböző emberi kultúra létezik. Emberi természetről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az ember szükségszerűen kultúrát hoz létre, de hogy milyen legyen ez a kultúra, azt az ember biológiai léte nem determinálja. Az emberi természet lényege tehát a nyitottság, a rugalmasság és a változás,⁶⁰ hiszen az ember egy dialektikus folyamat során létrehozza a társadalmat, amely aztán megkonstruálja az embert magát. Ahogy Fiske és munkatársai írják, „...az emberi psziché a társas-társadalmi [...] milió terméke, amelyben kialakul és működik”.⁶¹

Nem mondhatjuk tehát, hogy az ember evolúciósan-genetikailag agresszív vagy versengő és hierarchiára törekvő lenne, hiszen bizonyos körülmények között éppen ellentétes tendenciák érvényesülnek, mint a békére, kooperációra és egyenlőségre törekvés.⁶² Az emberi történelem és kultúrák vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy jelentős történelmi és kulturális változatosság figyelhető meg a közösségek és társadalmak hierarchikusságának mértékében.⁶³ A történelem korai szakaszában kifejezetten a hierarchia minimalizálása és az egalitárius étosz volt jellemző az emberi közösségekre, és ma is léteznek olyan közösségek, amelyek minimalizálják a hierarchikus különbségeket tagjaik között. Egyes kutatások szerint pedig, az emberek szerte a világban jelenleg is sokkal nagyobb egyenlőségre vágnak, mint amit észlelnek, noha jelentősen alulbecsülik az egyenlőtlenségek tényleges mértékét.⁶⁴

Mindezeket figyelembe véve, ha feltételezzük is valamiféle „emberi természet” létezését, leginkább azt mondhatjuk, hogy a társas-

társadalmi lét hozzá tartozik, ám ezen társas-társadalmi létezés megszervezésére, úgy tűnik, nem csak a hierarchia, azaz az alá-főlérendeltség elve áll rendelkezésre⁶⁵. Alan P. Fiske antropológus – jelentős mennyiségű és sokszínű társadalomtudományos szakirodalmat áttekintve – alkotta meg a kapcsolati modellek elméletét. Ebben négy – feltételezetten veleszületett – modellt azonosított, amelyek alapján az emberek a társas-társadalmi viszonyaikat minden kultúrában megszervezik. Ezen elvek közül csupán az egyik, bár vitathatatlanul gyakran jelenlévő elv, a *hierarchia*, amit Fiske *tekintély-rangsorolás*nak nevezett. Az ilyen kapcsolatokban a tekintélyrangsorban feljebb lévők döntéseket hozhatnak alárendeltjeikről (lásd fentebb: hatalomnélküliség), utasíthatják őket, elsőbbséget élveznek a javak elosztása során, illetve rendelkezhetnek az alárendeltjeik munkájának termékeivel (lásd fentebb: kizsákmányolás). A tekintély rangsoroláshoz hozzá tartoznak a dominanciaharcok és a hűtlenség megbüntetése. Egy további elv a *közösségi megosztás*, amely a „mindenkitől a képességei szerint, mindenkinek a szükségletei szerint” kommunista elvét testesíti meg, és különösen jellemző például a közeli rokoni kapcsolatokra vagy a szerelemre, de bizonyos társadalmakban általánosabban is érvényes szervezési elv. Az ilyen társas szerveződésekre a *konszenzusos döntéshozás* jellemző. Az elvek között szerepel még az *egyenlőség-összehasonlítás*, amelyben mindenki egyenlő egységeket (pl. szavazati jogot) kap, és a legfontosabb a kapcsolat kiegyensúlyozottsága: „egyed nekem, egyet neked”. Ez persze vezethet a hierarchia fennmaradásához is, amennyiben a kiinduló állapot egyenlőtlen. Mindenesetre az elv az egyenlőséget, az egyenrangúságot hangsúlyozza. Fiske végül negyedik szervezőelvként a *piaci árszámítást* azonosítja, amelynek a lényege az *arányosság* elve. Az ilyen kapcsolatokban valamilyen árat, vagy cserearányt használnak, melyet gyakran pénzben fejeznek ki, az alapvető motívum pedig a *racióális profitmaximalizálás*.

Fiske szerint, a társas-társadalmi szerveződés minden szintjén különböző kombinációkban ez a négy modell fedezhető fel. Az elvek motivációkban, normákban, erkölcsi elvekben és ideológiákban nyilvánulnak meg. Az alkalmazandó modell tekintetében persze lehetnek nézeteltérések az emberek között, ami konfliktusokhoz vezet, de gyakori az egyetértés. Továbbá az emberek félreérthetik a modelleket, például a piaci elv a magántulajdonnal párosulva rejthet hierarchikus, uralmi viszonyokat (a marxista társadalomkritika szerint a kapitalizmusban alapvetően erről van szó).

A kapcsolati modellek elmélete szerint, mindegyik modell alkalmazható a társas-társadalmi kapcsolatok bármelyik területének szervezésére, bár nem feltétlen működnek egyformán jól minden területen. A kultúra határozza meg, hogy a különböző modelleket mennyire értékelik és a társas lét mely területein milyen gyakorisággal alkalmazzák. A kultúra tehát felerősítheti vagy elnyomhatja egyes elvek használatát.

Az is kultúrafüggő, hogy a különböző elveket mennyiben használják az emberi viselkedés és az emberi természet magyarázatára. Egyik elv sem elkerülhetetlen tehát, alkalmazásuk, vagy annak hiánya kulturális termék. Ezért különböző társadalmakban nagyon eltérő mértékben lehet jelen a hierarchikus jelleg mint a társas viszonyokat szervező egyik potenciális alapelv.

Milyen következtetést lehet levonni mindebből a társadalmi hatalmi hierarchia és elnyomás evolúciós elkerülhetetlenségével kapcsolatban? Noha végső választ erre a kérdésre nyilván nem tudok adni, számomra a legmeggyőzőbb Fiske és munkatársainak a kapcsolati modellek elméletéből következő álláspontja.⁶⁶ Eszerint ha létezik is valamilyen biológiai hajlamunk a hierarchiára, az már a kultúrától függ, hogy hogyan, milyen formában és mértékben nyilvánul meg. Sőt, az is, hogy egyáltalán megnyilvánul-e, hiszen más kapcsolati minták is rendelkezésre állnak (például a közösségi megosztás vagy az egyenlőség), ráadásul a kultúra felül is írhatja az ember veleszületett társas-társadalmi diszpozícióit. Így osztom Maslow optimizmusát a társadalom és az ember jobbíthatóságával kapcsolatban.⁶⁷ Szerinte nincs elkerülhetetlen, és a fejlődés lehetséges, noha megjegyzi, hogy tökéletes ideálok célként való kitűzése visszafelé is elsülhet. Egyetértetek David Graeber ama felvetésével is: mivel nem tudhatjuk biztosan, hogy egy radikálisan jobb világ megvalósíthatatlan-e, tulajdonképpen morális kötelességünk hinni benne, és törekedni a megvalósítására.⁶⁸

Jegyzetek

- ¹ Babits Mihály: *A mai Vörösmarty*. Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján. Székesfehérvár, 1935. Nyugat, 1935. 12. szám; epa.oszk.hu/00000/00022/00599/18931.htm
- ² Erich Fromm: *A szeretet művészete*. Budapest, Háttér Kiadó, 2008. 161.
- ³ Jim Sidanius, Felicia Pratto: *Társadalmi dominancia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005; John T. Jost, Danielle Gaucher, Chadly Stern: „The world isn't fair”: A system justification perspective on social stratification an inequality. In Mario Mikulincer – Philip R. Shaver (Eds.): *APA Handbook of Personality and Social Psychology*: Vol. 2. Group Processes. Washington, D.C., American Psychological Association, 2015. 317–340; Tallár Ferenc: A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet*, 102 (2014. nyár) 70–95.
- ⁴ Oxfam: *Working for the few: Political capture and economic inequality*. Oxfam International, 2014. Letöltve: 2014. 03. 28., <http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp-working-for-few-political-capture-economic-inequality-200114-en.pdf>; Oxfam: *Even it up. Time to end extreme inequality*. Oxfam International, 2014. Letöltve: 2015. 09. 12., https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/cr-even-it-up-extreme-inequality-291014-en.pdf; Tallár 2014, i.m.
- ⁵ Martin Gilens, Benjamin I. Page: Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and

- Average Citizens. *Perspectives on Politics*, 12(3) (2014) 564–581.; Oxfam 2014a i.m.; Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.
- ⁶ Tallár, i.m.
- ⁷ Tallár, i.m.; Szigeti, i.m.
- ⁸ Isaac Prilleltensky, Lev Gonick: Politics Change, Oppression Remains: On the Psychology and Politics of Oppression. *Political Psychology*, 17(1) (1996) 127–148.; Iris Marion Young: Az elnyomás öt arca. In: Csillag Márton, Dombos Tamás, Dom okos László, Géring Zsuzsanna, Horváth Anna, Rövid Márton (szerk.): *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban. Konferenciakiadvány*. Budapest, Társadalomelméleti Kollégium. 2001. 11–32.
- ⁹ A tőkés magántulajdon hatalmi, elnyomó viszony jellegét sokan hangsúlyozták, kezdve Marxszal és Engelsszel (*A német ideológia*. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM) 3. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 11–538); Jonathan Nitzan, Shimshon Bichler *Capital as Power: A study of order and creorder* című könyvükben (New York, Routledge, 2009) amellett érvelnek, hogy a kapitalizmusban a tőke alapvetően nem gazdasági, hanem társadalmi jelenség: hatalom. Elméletük szerint például egy vállalat piaci értéke nem a termelékenységet, hanem tulajdonosai hatalmát reprezentálja, és a tőkés nem az abszolút, hanem a másokhoz viszonyított hasznot, azaz a hatalmi különbségek maximalizálására törekszenek. Szintén hatalmi viszonyoknak, a mások feletti uralkodás és az elnyomás eszközeinek tekinti Bibó István (Az európai társadalomfejlődés értelme. In: *Válogatott tanulmányok* III. kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 5-124.) az általa „mamuttulajdonnak” nevezett, óriási méretű magántulajdont, amit megszüntetendőnek tart, és megkülönböztet a magántulajdon másik, megőrzendő típusától, amely az egyes ember tevékenységéhez, kiteljesedéséhez, így szabadságához szükséges eszközöket, tárgyakat fed le.
- ¹⁰ Világbank, Nemzetközi Valutaalap: *Ending poverty and sharing prosperity*. 2015. Letöltve: 2015. 09. 12., http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/gmr/gmr2014/GMR_2014_Full_Report.pdf; FAO: *State of Food Insecurity in the World. In Brief*. 2015. Letöltve: 2015. 09. 12., <http://www.fao.org/3/a-i4671e.pdf>
- ¹¹ Prilleltensky, Gonick, i.m.
- ¹² Gordon W. Allport 1954, idézi Susan T. Fiske: *Társas alapmotívumok*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2006.
- ¹³ Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2005; Brendan Gough, Majella McFadden, Matthew McDonald: *Critical Social Psychology: An introduction*. London, Palgrave Maxmillan, 2013.
- ¹⁴ Gough, McFadden, McDonald, i.m.; Dennis R. Fox, Isaac Prilleltensky, Stephanie Austin: *Critical Psychology: An Introduction*. London, Sage, 2009; Máriási Dóra, Vida Katalin: Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imágó*, 3 (2015); Tar Zoltán: *A Frankfurti Iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1986; Christopher Grey, Hugh Willmott: Introduction. In Uők (Eds.): *Critical Management Studies. A Reader*. Oxford, University Press, 2005. 1–20.
- ¹⁵ Kenneth J. Gergen: *An invitation to social construction*. London, SAGE, 1999; Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994; Peter L. Berger, Thomas Luckmann: *The social construction of reality*.

- London, Penguin Books, 1966; Michel Foucault: A módszer. In: *A szexualitás története*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 91-99.
- ¹⁶ Gough, McFadden, McDonald, i.m.
- ¹⁷ Gough, McFadden, McDonald, i.m.; Dennis Fox: Anarchism and psychology. *Theory in Action*, 4 (2011) 31-48.
- ¹⁸ Erős Ferenc: Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2006. 127-160; Erős Ferenc: Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*, 1 (2007) 3-9.; Mérei Ferenc: A cselekvés szerkezete és közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája. In: *Freud fényében és árnyékában*. Budapest, Interart Kiadó, 1989. 13-50.
- ¹⁹ Erős 1994 i.m.; Erős 2007 i.m.
- ²⁰ S. Fiske 2006 i.m.; Kovács Mónika: Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: a szociálpszichológiai nézőpont. *Alkalmazott Pszichológia*, XII.1/2 (2010) 7-27.
- ²¹ Nancy Fraser: Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 337-387.; Young i.m.
- ²² Walter Benn Michaels: What Matters. *London Review of Books*, 31(16) (2009) 11-13. Letöltve: 2013. 03. 15., <http://www.lrb.co.uk/v31/n16/walter-benn-michaels/what-matters>; Jost, Gaucher, Stern, i.m.
- ²³ Fraser i.m.; Michaels, i.m.
- ²⁴ Fraser i.m.; Bibó, i.m.
- ²⁵ Nevitt Sanford: Az autoriter személyiség. In: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1973. 384-406.; Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.
- ²⁶ Erős 2001 i.m. 193.
- ²⁷ Erős 2001 i.m.
- ²⁸ Henry Tajfel, John Turner: An integrative theory of intergroup conflict. In Michael A. Hogg, Dominic Abrams (Eds.): *Intergroup relations*. Philadelphia, Psychology Press, 2001. 94-109.; Stephen Reicher: The context of social identity: Domination, resistance, and change. *Political Psychology*, 25 (2004) 921-945.
- ²⁹ Másképp fest a kép, ha feltételezzük, hogy a pozitív önértékelést más, kevésbé destruktív módokon is el lehet érni, mint például bizonyos alapvető pszichológiai szükségletek – mint az autonómia, a kapcsolódás és a kompetencia – kielégítése (lásd: Richard M. Ryan, Kirk Warren Brown: Why We Don't Need Self-Esteem: On Fundamental Needs, Contingent Love, and Mindfulness. *Psychological Inquiry*, 14[1] [2003] 71-76.).
- ³⁰ John T. Jost, Mahzarin R. Banaji: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady György (szerk.): *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 29-62; Hulda Thorisdóttir, John T. Jost, Aaron C. Kay: On the Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification. In John T. Jost, Aaron C. Kay, Hulda Thorisdóttir (Eds.): *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification*. New York, Oxford University Press, 2009. 3-23.; Jost, Gaucher, Stern i.m.
- ³¹ Marx, Engels, i.m. 48.

- ³² Jim Sidanius, Felicia Pratto: Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 130–164.; Sidanius, Pratto 2005 i.m.
- ³³ Young i.m.
- ³⁴ Jim Sidanius, Felicia Pratto, Colette van Laar, Shana Levin: Social dominance theory: Its agenda and method. *Political Psychology*, 25 (2004) 845–880., 861.
- ³⁵ Cameron Anderson, Courtney E. Brown: The functions and dysfunctions of hierarchy. *Research in Organizational Behavior*, 30 (2010) 55–89.; Joe C. Magee, Adam D. Galinsky: Social hierarchy: The self-reinforcing nature of power and status. *Academy of Management Annals*, 2(1) (2008) 351–398.
- ³⁶ Lásd: Laurie A. Rudman, Peter Glick: *The Social Psychology of Gender. How Power and Intimacy Shape Gender Relations*. New York – London, The Guilford Press, 2008.; Alice H. Eagly, Wendy Wood: The Origins of Sex Differences in Human Behavior: Evolved Dispositions Versus Social Roles. *American Psychologist*, 54(6) (1999) 408–423.; Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nem ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio*, 1 (2007) 99–114.
- ³⁷ Sandra Lipsitz Bem: A biológiai esszencializmus. In: Kende Anna, Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 147–198.
- ³⁸ Stanley Milgram: *Obedience to authority: An experimental view*. New York, Harper & Row, 1974; Lásd még: Eliot R. Smith, Diane M. Mackie: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- ³⁹ Zygmunt Bauman: *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, Cambridge. 1989.; Lásd még: Philip Zimbardo: *The psychology of evil*. TED előadás. 2008. Letöltve: 2015. 09. 23., http://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_on_the_psychology_of_evil
- ⁴⁰ David Kipnis: Does power corrupt? In John M. Levine, Richard L. Moreland (Eds.): *Small groups: Key readings*. New York, Psychology Press, 2006. 177–186.
- ⁴¹ Adam D. Galinsky, Joe C. Magee, M. Ena Inesi, Deborah H. Gruenfeld: Power and perspectives not taken. *Psychological Science*, 17 (2006), 1068–1074; Deborah H. Gruenfeld, M. Ena Inesi, Joe C. Magee, Adam D. Galinsky: Power and the objectification of social targets. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95 (2008) 111–127.
- ⁴² Susan T. Fiske: Envy Up, Scorn Down: How Comparison Divides Us. *American Psychologist*, 65(8) (2010) 698–706.
- ⁴³ Susan T. Fiske: Interpersonal stratification: Status, power, and subordination. In Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey. Wiley (Eds.): *Handbook of social psychology*, New York, 2010. 941–982; Adam D. Galinsky, Joe C. Magee, Diana Rus, Naomi B. Rothman, Andrew R. Todd: Acceleration With Steering: The Synergistic Benefits of Combining Power and Perspective-Taking. *Social Psychological and Personality Science*, 5(6) (2014) 627–635.
- ⁴⁴ Milgram, i.m.; Magee, Galinsky, i.m.; Sidanius, Pratto 1998, i.m.
- ⁴⁵ Jost, Federico, Napier, i.m.; Fox i.m.; Carl Schmitt: A politika fogalma. In: Uő.: *A politika fogalma*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 15–55.
- ⁴⁶ John T. Jost: A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése és helyesbítése. In: Hunyady György (szerk.): *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 327–367.

- ⁴⁷ Sidanius, Pratto 2005, i.m.
- ⁴⁸ Erős 1994, i.m.
- ⁴⁹ Grey, Wilmott, i.m.
- ⁵⁰ Sidanius, Pratto, van Laar, Levin, i.m.
- ⁵¹ Tom R. Tyler: Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. *Annual Review of Psychology*, 57 (2006) 365–400; Herbert C. Kelman: Reflections on social and psychological processes of legitimization and delegitimation. In John T. Jost, Brenda Major (Eds.): *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 54–76.
- ⁵² Berger és Luckmann, i.m.
- ⁵³ Jost, Banaji, i.m. 45., 31.
- ⁵⁴ Sidanius, Pratto 1998, i.m. 134.
- ⁵⁵ Sidanius, Pratto 2005, i.m.
- ⁵⁶ Nitzan, Bichler i.m. Lásd még Jost és munkatársai kutatását (John T. Jost, Sally Blount, Jeffrey Pfeffer, György Hunyady: Fair Market Ideology: It's Cognitive-Motivational Underpinnings. *Research in Organizational Behaviour*, 25 [2003] 53–91.) a szabad piacba vetett hitről, mint rendszerigazoló ideológjáról.
- ⁵⁷ A „szűk értelemben vett” jelző azért indokolt, mert az emberi viselkedés evolúciós értelmezésének vannak más, a kultúra önálló jelentőségét és az emberi viselkedés rugalmasságát sokkal inkább elismerő változatai is, lásd pl.: Steven J. Scher, Frederick Rauscher (Eds.): *Evolutionary Psychology: Alternative Approaches*. Kluwer Academic Publishers, Boston, 2003.; Stephen Jay Gould: *The Mismeasure of Man*. W.W. Norton & Company, New York, 1996.; Az emberi őstörténettel kapcsolatok feltevésekről lásd: Richard Lewontin 1977, idézi Michael Kimmel: *The gendered society*. Oxford, Oxford University Press, 2011; Karola C. Stotz, Paul E. Griffiths: Dancing in the dark: Evolutionary psychology and the argument from design. In: Scher és Rauscher (Eds.) i.m. 135–160. Az evolúciós narratívákról pedig: Gould, i.m.; Kimmel i.m.
- ⁵⁸ Christopher Boehm: Egalitarian Society and Reverse Dominance Hierarchy. *Current Anthropology*, 34 (1993) 227–254.; Mark Van Vugt, Robert Hogan, Robert B. Kaiser: Leadership, Followership, and Evolution: Some Lessons From the Past. *American Psychologist*, 64(3) (2008) 182–196.; Doron Shultziner, Thomas Stevens, Martin Stevens, Brian A. Stewart, Rebecca J. Hannagan, Giulia Saltini-Semerari: The causes and scope of political egalitarianism during the Last Glacial: a multi-disciplinary perspective. *Biology and Philosophy*, 25 (2010) 319–346.
- ⁵⁹ Van Vugt, Hogan és Kaiser, i.m.
- ⁶⁰ Lásd még: Gould, i.m.; Reicher, i.m.
- ⁶¹ Alan P. Fiske, Shinobu Kitayama, Hazel R. Markus, Richard E. Nisbett: A szociálpszichológia kulturális mátrixa. In: Nguyen Luu Lan Anh, Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 165–248., 169.
- ⁶² Gould, i.m.; Reicher, i.m.; Boehm, i.m.; John C. Turner, Katherine J. Reynolds: Why social dominance theory has been falsified. *British Journal of Social Psychology*, 42 (2003) 199–206.
- ⁶³ Hunyady 2005 i.m.; Boehm i.m.; Sharon Shavitt, Carlos J. Torelli, Hila Riemer: Horizontal and vertical individualism and collectivism. Implications

for psychological processes. In Michele J. Gelfand, Chi-yue Chiu, Ch-y., Ying-yi Hong Eds.): *Advances in Culture and Psychology Vol.1*. Oxford, Oxford University Press, 2010. 309–350.; Joyce Rothschild-Whitt: The Collectivist Organization: An Alternative to Rational-Bureaucratic Models. *American Sociological Review*, 44(4) (1979) 509–527.

- ⁶⁴ Sorapop Kiatpongsan, Michael I. Norton: How Much (More) Should CEOs Make? A Universal Desire for More Equal Pay. *Perspectives on Psychological Science*, 9(6) (2014) 587–593.; Michael I. Norton, Dan Ariely: Building a Better America—One Wealth Quintile at a Time. *Perspectives on Psychological Science*, 6(1) (2011) 9–12.
- ⁶⁵ Alan Page Fiske: The Four Elementary Forms of Sociality: Framework for a Unified Theory of Social Relations. *Psychological Review*, 99(4) (1992) 689–723.; Alan Page Fiske, Susan T. Fiske: Social Relationships in Our Species and Cultures. In Shinobu Kitayama, Dov Cohen (Eds.): *Handbook of cultural psychology*. New York, The Guilford Press, 2007. 283–306.; David Graeber: *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago, Prickly Paradigm Press, 2004.
- ⁶⁶ A. P. Fiske, Kitayama, Markus, Nisbett, i.m.; A. P. Fiske és S. Fiske, i.m.
- ⁶⁷ Abraham H. Maslow: Questions for the Normative Social Psychologist. In: Uő.: *The Farther Reaches of Human Nature*. London, Penguin Books, 1976. 203–215.
- ⁶⁸ Graeber i.m.

Az Északi Modell relevanciája Magyarországon*

A baloldali ember hite és meggyőződése, hogy ember és ember között nincs különbség. Hogy ebből a kiindulópontból milyen társadalomkép következik, azt a Nobel díjas indiai-amerikai közgazdász, Amartya Sen így fogalmazza meg: olyan világot kell építeni, amelyben mindenkinek lehetősége van képességei kibontakoztatására. (Sen 1999) Nem csupán *negatív* szabadsága, amely megvédi valamitől (pl. az elnyomástól), hanem *pozitív* szabadsága valamire (tehetsége kibontakoztatására). Azaz nemcsak jogilag egyenlő, hanem élni is tud a jogaival. John Rawls amerikai filozófus igazságosságelméletében praktikus tanácsot ad: képzeljük el, hogy nem tudjuk, hova pottyant bennünket le a gölya. Nem tudjuk, hogy férfinnak születünk-e vagy nőnek, szegény vagy gazdag családba, fogyatékosnak vagy sem stb. Majd igyekezzünk egy olyan világot felépíteni, amelyben egyenlő lehetőségünk van képességeink kibontakoztatására, függetlenül attól, hogy a születés lottóján nyertünk-e vagy veszítettünk (Rawls 2001).

A baloldali gondolkodók régóta úgy látták, hogy képességeink kibontakoztatására a tisztán piaci alapon szerveződő társadalom nem nyújt lehetőséget. A tökéletesen versenyző piac paradigmája a gyakorlatban illúzió, a valóságban arra szolgál, hogy elrejtse az egyének és a cégek közötti látens, de erős kapcsolatokat, a hatalmi viszonyokat, az osztályelőnyöket és hátrányokat stb. A magukat kommunistának¹ gondolók ezért a termelési tényezők magántulajdona, a kizsákmányolás megszüntetésére törekedtek, akár a demokratikus alapjogokkal szembenemve is. A szociáldemokraták viszont az

* Az ún. *Északi* vagy *Skandináv Modell* híveként ismert közgazdásznak ez az írása, amelyet a szerző az *Eszmélet* számára ajánlott fel közlésre, eszmeiségében különbözik folyóiratunk (tőke)rendszerkritikus irányvonaltól. Közreadásával vitát szeretnénk kezdeményezni arról, milyen reális, élhető *alternatívát* – a letargiából, frusztráltságból való kilábolásra alkalmas ideológiai „kapaszzkodót” – kínálhat a rendszerkritikai baloldal az egyelőre a nacionalizmus, az idegengyűlölet és/vagy a szélsőjobboldali romantikus anti-kapitalizmus zsákutcájába hátráló magyar és kelet-európai társadalmaknak. (A szerkesztőség)

adókból finanszírozott újraelosztásból igyekeztek biztosítani a minden ember számára univerzálisan elérhető egyenlő életesélyeket, a mobilitást a politikai demokrácia keretein belül. A kapitalizmus nem egy egységes, homogén rendszer, igen eltérő változatai vannak (lásd a „kapitalizmus válfajai” kutatási programot a közgazdasági irodalomban: Schonfield 1965, Schmidt 2002, Hall & Soskice 2001, Amable, 2003 és nagyon sokan mások), és a szociáldemokraták szerint, a kapitalizmus jóléti állami formája megfelelően korrigálja annak antihumánus deformációit.

Thomas Piketty francia közgazdász berobbanása óta (Piketty 2014) empirikusan is tudjuk – amit előtte csak sejtettünk –, hogy a piaci alapon szerveződő társadalom polarizálódik, középosztálya elgyengül, a jövedelmek és a vagyon a szupergazdagok rendkívül szűk rétegének kezében összpontosul, akik azt ráadásul az öröklés intézményén keresztül továbbadják. A társadalom nagyobbik része számára megszűnik a képességek kibontakoztatásának esélye, a munka, jövedelem és megtakarítások nélkül élő *underclass* felett pedig létrejön a *prekariátus* (diákok, szabadúszók, közmunkások, gyorséttermi dolgozók, gyakoronokok, kölcsönmunkások stb.) széles rétege (Standing 2011), akiknek egzisztenciája bizonytalan. Ugyanezekre a folyamatokra irányítja rá a figyelmet Ferenc pápa is.

Piketty bemutatja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kapitalista társadalmakban egyetlen egy időszakban csökkentek a tizenkilencedik század óta: akkor, amikor a piacnak mondott folyamatokat érdemi újraelosztás, a második világháború utáni *jóléti állam* ellensúlyozta. A jóléti állam rendkívül sikeres volt: eladósodás nélkül teremtett magas gazdasági növekedést, teljes foglalkoztatást, érdemi társadalmi mobilitást és egyenlőséget. Ahogy azonban Gosta Esping-Andersen, a skandináv jóléti állam vezető teoretikusa hangsúlyozza, a jóléti államot nem csak gazdasági, igazságossági célok vezérlik (Esping-Andersen 1990). (Érdemes végiggondolni, hogy a rendszerváltás utáni Kelet-Európában mennyire hiányzik a nyugati társadalmak egyik leggyakrabban említett politikai hívószava: az *igazságosság*.) Szintén cél a *demokrácia* fenntarthatósága. Csakis képzett és anyagilag független középosztály képes ugyanis a demokrácia intézményeit működtetni, fenntartani és megvédeni. A javarészt képzetlenekből álló társadalmak képtelenek érdemben részt venni korunk rendkívül komplexé vált közvitáiban, egyszerű sémákban gondolkodnak, és könnyen a populizmus áldozataivá válnak. Az anyagilag kiszolgáltatott emberek pedig elvesztik a függetlenséghez szükséges magabiztosságukat, klientúra-hálózatokba kényszerülnek, amennyiben megélhetésüket biztosítani akarják. Mivel széles középosztályt a piac nem, csak az állami újraelosztás képes létrehozni és fenntartani, jóléti állam nélkül valójában nincs fenntartható demokrácia. Ez volt az 1989-es, liberális filozófiára alapuló kelet-európai forradalmak illúziója.

A jóléti államok alapvető elemeit Wolfgang Streeck német gazdaság-szociológus a következőképpen foglalja össze:

- a politikai cél a teljes foglalkoztatás,
- széles tagságú szakszervezetek kollektív és iparági bérmegállapodásokat kötnek,
- vegyes gazdaság, iparpolitika, a versenyképesség növelése az ágazati bérminimumok emelésével (ez az úgynevezett Rehn–Meidner-modell; Berg 2015, LO 2016),
- biztonságos megélhetést adó széles közszféra, amely versenytársként felhúzza a magánszféra foglalkoztatási gyakorlatát,
- univerzális szociális jogok,
- az egyenlőtlenséget szűk korlátok között tartó adó- és jövedelem-politika,
- a bérek folyamatos emelésére törekvő, anticiklikus, keresletet menedzselő politika a stabil növekedés elősegítésére.
- erőteljes antikorrupciós intézményrendszer a magas adóztatás értelmesebb felhasználásának biztosítására (Streeck 2014).

Hiába volt azonban sikeres a jóléti állam korszaka, ahogyan azt Philip Mirowski amerikai gazdaság-szociológus bemutatja (Mirowski & Plehwe 2009), a nagyvállalati szektor évtizedeken át jelentős összegeket költött a magát a jóléti állam intellektuális ellenfeleként megfogalmazó neoliberális mozgalom (Hayek és a *Mont Pellerin Társaság*, illetve ezernyi más neoliberális *think tank* és médium világszerte) megfinanszírozására. Az általuk képviselt piaci fundamentalista dogma akkor került hatalomba, és kezdett neki a jóléti állam leépítésének, amikor a világgazdaságot a hetvenes években több sokk (első és második olajválság, Nixon-sokk, a Bretton Woods-i rendszer feladása, Volcker-sokk²) rázta meg. Ezt a neoliberális ideológiai mozgalom a jóléti állam kudarcának állította be – sikerrel, és meggyőzte az előző évtizedekben létrejött széles középosztályt, hogy a magas adókkal járó szolidáris jellegű redistribúció feladásával még gyorsabban gazdagodhat. A '89-es rendszerváltások idején a kelet-európai értelmiség körében már a jóléti államok fenntarthatatlanságának hamis olvasata terjedt el, ami empirikusan könnyen cáfolható.

A keynesiánus jóléti államot (1945–1974) követő neoliberális gazdaságfilozófia korszaka (1974–2008) a szélsőjobboldali (Pinochet) és konzervatív (Reagan, Thatcher) kormányok formájában jelent először meg, de egyre inkább befolyást nyert az önmagukat később Anthony Giddens nyomán „harmadik utasnak” ábrázoló szociáldemokrata váltópártok körében is (Craxi, Mitterand, Blair, Schröder, Gyurcsány stb.). A harmadikutas ideológia (Giddens 1999) úgy érvel, hogy a kritikai szerep és a munkavállalói érdekképviselő felvállalása helyett támogatólag kell fellépnie a tőketulajdonosok „értékteremtése” mellett, hiszen a globalizáció versenyében csak így jöhet létre helyben az a

megtermelt érték, amelyet újra lehet osztani. A harmadikutas szociáldemokraták e program első részét kitűnően teljesítették, hozzájárultak a neoliberalizmusra ténylegesen jellemző „foglyul ejtett állam” jelenségének fenntartásához (Stigler 1971 No. 3, Gilens & Page 2014, Galbraith 2008, Bartels 2008, Acemoglu & Robinson 2013 és sokan mások). A piaci versenyt hangsúlyozó retorikával ellentétben ugyanis a neoliberalizmus valódi jellemzője, hogy a nagyvállalatok és a gazdasági elit (az oligarchák) a politikusok átláthatatlan és számonkérhetetlen finanszírozóivá válnak. Amit cserébe kérnek, azt ismét csak Streeck a következőképpen foglalta össze:

- az adók csökkentése,
- a jóléti állam szolidaritást és mobilitást lehetővé tevő kiadásainak leépítése a költségvetési „stabilizáció”, a megszorítások ideológiájának segítségével,
- privatizáció,
- liberalizáció, dereguláció, a közbeszerzések megszerzése,
- a szakszervezetek és a munkavállalók jogainak csorbítása, a munkaerő-piaci „rugalmasság” ideológiájának álcázva (lásd erről a Nobel-díjas amerikai közgazdászt, Solowot [1956]).

A harmadikutas szociáldemokraták – miközben ezt a neoliberális programot megvalósították – lemondtak a Giddens-i program második részéről, azaz a magántulajdon felszámolása után immáron feladták a jóléti redisztribúció igazságossági elveit is. Ezzel gyakorlatilag a liberális pártok helyére léptek, akik igen gyakran ki is hullottak a parlamentekből. Nem meglepő módon a redisztribúció gyengülésével a középosztály is sorvadásnak indult, ez pedig a méltánytalan társadalmi viszonyok és a rohamosan gyengülő demokrácia irányába hatott.

Az 1974 utáni neoliberális évtizedekben a gazdasági növekedés a jóléti időszakhoz képest drámaian visszaesett, a foglalkoztatás zuhant, és mindezt ráadásul az adócsökkentések következtében deficitfinanszírozásból, azaz az államok eladósításából finanszírozták. Ha ez az eladósítás nem ment volna végbe, gyakorlatilag nem lett volna gazdasági növekedés ebben az időszakban. (Lásd erről bővebben: Keen 2011.) Ehhez jött még a háztartások és a magánszektor eladósítása, amit a brit gazdaságpszichológus, Colin Crouch „privatizált keynesianizmusnak” nevez (Crouch 2009). Azaz a neoliberalizmus gyakorlatilag a jövő generációk erőforrásaiból vásárolt magának társadalmi támogatást. Mindezzel egy időben – ahogy már említettük – végbemegy a középosztály erodálódása, az underclass és a prekariátus kiszélesedése, a társadalmi igazságtalanság erősödése, a szupergazdagok exponenciális megerősödése, az állam általuk történő foglyul ejtése.

Mindezek ellenére még sem szabad azt gondolnunk, hogy a neoliberális berendezkedés csupán a polgári államon belüli kulturális

hegemóniája vagy politikai kényszer útján marad hatalmon. Ahogy Gramsci (1992) és Poulantzas (1978) leírják – és legutóbb a 2015-ös görög klimax esetén saját magunk is láthattuk –, természetesen ilyen is történik, a neoliberális hegemonia a politikai demokrácia alapelveinek felrúgásától sem riad vissza. Ám Martijn Konings arra figyelmeztet bennünket, hogy a neoliberalizmus egyes társadalmi csoportok köreiben akár saját érdekükkel szembemenve is népszerű (Konings 2015). Ennek okát Konings abban látja, hogy ez az ideológia képes magát egyfajta populizmus formájában megfogalmazni. Azt vetíti ki, hogy a piaci folyamatok megteremtése, visszaállítása a valódi teljesítmények valódi jutalmazásához vezet majd el. Ez tehát egy meritokratikus, az embereket érdemeik szerint elismerő jövőkép, amely egyfajta megtisztulást ígér. (Történéskedésre, kulturalizmusra hajlamosabbaknak: egyfajta protestáns etika...) Ráadásul retorikai értelemben még „demokratizálja” is a piaci sikert: egy „valódi” piaci versenyben elvileg bárki sikeres lehet, nem csak az oligarchák. Hogy ne lenne ez vonzó? A valóságban azonban az állam neoliberális kivéreztetése soha nem élénkebb piaci versenyhez, hanem a neoliberálisokat megfinanszírozó gazdasági elit befolyásszerzéséhez, a foglyul ejtett államhoz vezetett.

Hasonlóan megnyerő kicsengése van a megszorítások fogalmának, amelyet a neoliberalizmus populista megfogalmazása sikerrel ad el, mint költségvetési felelősségteljeséget. A költségvetési politikában járatlan választók számára hiteles feltételezés, hogy a költségvetési egyensúlytalanság oka mi más lenne, mint hogy az állam és az egyének többet költöttek, mint amennyit megtermeltek? Teljesen logikusnak tűnő állítás. Ki szereti azokat, akik lehetőségeik felett élnek? Tessék szépen visszavágni, szerényebben élni, ahogy mi magunk is rákényszerülünk a hétköznapi életünkben. Ez a tücsök és a hangya klasszikus meséje. Az ilyen narratívára vevő egyének nem látják a különbséget egyrésztől aközött, amikor az állam többet költ, mint amennyit megtermel, illetve amikor a megtermelt bőséges javakból nem szed be elég adót ahhoz, hogy képes legyen finanszírozni a szükséges kiadásait. A két narratíva között ég és föld a különbség, mégis, a laikus választó csak annyit lát meg, hogy hiány van, tehát túlköltekezett az állam. A felszínes diagnózisra adódik a szimpla válasz, a megszorítás, a „stabilizáció”. A megszorító politikus felelősségteljesnek tűnik fel, míg politikai ellenfele populistának címkéztetik. Gyakran előkerül a teljesen hamis „háztartás”-analógia is, miközben némi utána gondolkással könnyen belátható, hogy egy ország nagyon sok szempontból nem olyan, mintegy háztartás. Az egyik ország fogyasztása részben egy másik ország exportja. A háztartás egyik tagjának fogyasztása nem ad munkát a másik családtagnak. Egészen más egy háztartás viszonya az adóssághoz, mint egy nemzetgazdaságé stb.

Ez a leegyszerűsítő logika semmi más, mint ócska populizmus, annak is a neoliberális fajtája, amely ugyanúgy létezik, mint a baloldali

vagy jobboldali populizmus. A költségvetés életfontosságú alrendszeireinek (oktatás, kutatásfejlesztés, közösségi közlekedés, adóbehajtás, korrupcióellenes küzdelem, önkormányzatiság stb.) megvágása rövidtávon ugyanis sikerrel stabilizálhat egy költségvetést, azonban már középtávon is visszaüt az alacsonyabb termelékenység és foglalkoztatás formájában. A valódi költségvetési felelősségteljesség az lenne, ha a megtermelt javakból igazságosabb közteherviselésen keresztül (progresszív jövedelemadók, vagyoadók, az offshore és transzferárzás megszüntetése stb.) megteremtenék az életfontosságú állami beruházások forrásait, és ezen keresztül a fenntartható növekedés alapjait.

Fontos megjegyezni, hogy a nyugati világ egyik perifériáján, a skandináv országokban olyan magas szintet ért el a jóléti modell kiépültsége, hogy a neoliberais politikai erők, bár igyekeztek, nem voltak képesek annak lényegi működését megváltoztatni. Az Északi Modell megőrizte a világháború utáni keynesiánus jóléti államok hagyományát. (Strath 1996, Pontusson 1992, Korpi 1983, Esping-Andersen 1985 stb.)

Ennek következményeképpen, a neoliberalizmus válságát világossá tévő 2008-al kezdődő Nagy Recesszió után alapvetően minden fontos listát a skandináv jóléti államok vezetik:

- életszínvonalban, bérekben,
- versenyképességben,
- foglalkoztatásban,
- korrupcióban,
- egyenlő esélyeket biztosító, magas színvonalú oktatásban és kutatási ráfordításokban,
- mobilitásban,
- a költségvetési politikai fenntarthatóvá tételében stb.

Bár a globalizáció (ezen belül is a tőke szabad áramlása, illetve az európai unió neoliberais architektúrája) sokat gyengített az északi modell működésén, annak alapvető jellegzetességei mégis fennmaradtak, és továbbra is létező, sikeres modellt képez az antidemokratikus államszocializmussal szemben ugyanúgy, mint a kapitalizmus neoliberais és egyéb formáival szemben. Kétségtelen az is, hogy a skandináv államok a hierarchikus világgazdaság csúcán állnak hozzáadott érték tekintetében, és részben erre építik a belső jólétet. Ez azonban nem okozat, hanem maga a stratégia: az Északi Modell a Rehn–Meidner modell segítségével (folyamatos ágazati bérminimum-emelések a termelékenység növelésének kikényszerítésére) tudatosan törekszik a magas hozzáadott érték elérésére. Ez a stratégia nem *win–lose*, hanem *win–win* típusú, azaz a világgazdaság perifériáján és félperifériáján is alkalmazható, sőt, alkalmazandó. Bármely ország képes újraelosztásból finanszírozott humántőke befektetésekkel egyre magasabb hozzáadott érték elérésére.

Természetesen vannak az északi országoknak problémás aspektusai is. Gyakori félreértés, hogy ezeket a gazdaságokat fosszilis nyersanyagkincsük tette gazdaggá. Ez csupán Norvégia esetében döntő fontosságú, és ott is jóval az Északi Modell következtében létrejött középosztályi meggazdagodás után jelent meg. Éppen ennek a széles középosztályi kontrollnak köszönhetően kerülhette el Norvégia a Szaúd-Arábiához és Nigériához hasonlatos „nyersanyagátok” jelenségét. A jelentős svéd fegyverexport természetesen igen problematikus, ám a Modell lényegi működését nem befolyásolja. A valóságban létező társadalmi modellek soha nem hibátlanok, tökéletesek.

Hasonlóképpen félreértések veszik körül a skandináv társadalmak bevándorlókkal kapcsolatos hozzáállását. A nemzetközi média által közvetített sporadikus idegenellenes erőszak néha azt a benyomást kelti, mintha felbomlóban lenne a szolidaritásra épülő északi modell. A valóságban ugyan a térség domináns társadalomfilozófiáját nem ismerő bevándorlók túl gyors beáramlása kihívásokat intéz a modellel szemben, annak működőképességét az eddig lényegileg nem erodálta. A bevándorlást ellenző politikai erők pedig többségükben szintén nem kérdőjelezik meg a komunitárius társadalomfilozófiát.

Talán a legnagyobb kihívást az Európai Unió és annak alapvetően neoliberális gazdasági alaplogikája jelenti (Gilens & Page 2014, Streeck 2014, Bugarcic 2013). A híressé vált *Laval*-eset, amelyben a tőke és a munkaerő szabad áramlása kezdte volna ki a szolidáris jellegű bérmegállapodások rendszerét, az Európai Bíróság kezdeti döntése után óriási felháborodást keltett Skandináviában (http://www.lo.se/english/trade_unions_and_the_eu/laval_case). Később azonban az Európai Bizottság csöndben elsimította az ellentétet a csatlakozási szerződések nagydobra nem vert módosításával. Nem véletlen azonban, hogy Norvégiában és Izlandon népszavazás utasította el az uniós tagságot, Dánia kívül maradt az eurozónán, Svédország pedig fenntartotta magának a leértékelés lehetőségét. Az északi országokban az elmúlt évtizedekben szinte soha nem volt uniópárti a többség. Minden nehézség dacára a skandináv országok, magas béreik és magas adóztatásuk ellenére (valójában miatta), sem veszítették el versenyképességi, foglalkoztatási, egyenlőségi és korrupciómentes, egyszóval, éllovas pozícióikat.

Kelet-Európában az éppen akkor harmadik utassá váló nyugati szociáldemokrata mozgalom már nem volt képes a sikeres jóléti modell átadására. A kelet-európai szociáldemokrata mozgalmak liberális gazdasági és társadalomfilozófiával szerveződtek újjá, az eredeti jóléti modell filozófiája, közgazdaságtana, sikere gyakorlatilag mind a mai napig ismeretlen ebben a régióban (Andor 2010, Bohle & Greskovits 2012). A liberális gazdasági és társadalmi berendezkedés a régi egészében az Esping-Andersen-i értelemben vett középosztály majdnem teljes hiányához vezetett, az pedig előre megjósolható módon a demokrá-

ciák kiüresedéséhez, populizmushoz, klientelizmushoz és a mindent elárasztó korrupcióhoz. Az alacsony bérekre építő, külföldi működő tőkére alapozó versenyállam, mint kapitalizmus-modell, megbukott. A nyugati és keleti bérek, illetve termelékenység közötti távolság nem csökkent, hanem nőtt, a foglalkoztatás nem zárkózott fel (Pogátsa 2015a). A teljes régióból fokozódott az elvándorlás, ami a világszinten is rekorder, negatív születési arányszámokkal együtt a kelet-európai térség demográfiai eljelentéktelenedéséhez vezet. A modell leglátványosabb bukását a térségben a teljesen összeomlott Bulgária után a gyurcsányi korszak Magyarországa szenvedte el, amely adatokkal illusztrálhatóan rendkívül igazságtalan, a mobilitási lehetőségeket elzáró társadalmat hagyott maga után (Pogátsa 2015b).

A neoliberalizmus mint társadalmi ideológia tulajdonképpen a felsőbb társadalmi osztályok és az általuk kontrollált nagyvállalati szektor érdekérvényesítését szolgálja. Mint az ideológiák általában, a neoliberalizmus sem teheti explicitté valódi céljait, hiszen demokratikus körülmények között ebben az esetben nem lenne képes megszerezni a hatalomgyakorláshoz szükséges szavazati többséget. Ezért hivatkozik sikeresen a tiszta és átlátható piaci verseny ideológiai alapvetésére, legalábbis addig, ameddig az általa megteremtett oligarchikus kapitalizmus tényeinek feltárulása következtében a szavazópolgárok szemében ez nem válik visszássá, hamissá, valóságidegenné. Ahogy azonban Pikettytől láttuk, a jóléti újraelosztás nélküli kapitalizmus a szupergazdagok legfelsőbb osztályának megerősödéséhez vezet, az pedig a foglyul ejtett állam jelenségéhez. A neoliberalizmus és a jóléti állam közötti versengés tehát erősen politikai gazdaságtani természetű.

A neoliberalizált gazdaságok korszakában a demokráciák közvitáiban a politikai gazdaságtani (vagyon- és jövedelmi egyenlőtlenségek, társadalmi osztályok, környezeti fenntarthatóság stb.) kérdéseket háttérbe szorítják a gazdasági elit konzervatív és liberális része által képviselt *issue*-k, a kulturális és életmódbeli viták (abortusz, fajgyűlölet, nacionalizmus, meleg jogok, étrendi kérdések, fegyverviselés, vallási ellentétek stb.). A neoliberalizmus önmagát mint természetes gazdasági rendet, „teljesítményelvű, háborítatlan szabad piacot” reprezentálja a főáramú tömegmédiában. Minden ezzel kapcsolatos kritikát ideológiáinak bélyegez meg, miközben saját magát ideológiamentesnek tételezi. Különösen érzékenyen szorítja ki és bélyegzi meg az *osztálykülönbségek* elemzésére épülő *kritikai társadalomtudományt*. A szovjet típusú diktatúrák álságos kommunikációját felhasználva, a kapitalista társadalmak osztályalapú kritikáját ezen letűnt rendszerek nevetséges és meghaladott maradványának állítja be. Valójában azonban az elit által természetesnek gondolt és ábrázolt gazdasági rend is konstruált: egy összefüggő ideológia mentén megteremtett intézményekből áll össze. Ahogy Polányi nyomán Greskovits és Bohle megfogalmazzák: „laissez-faire was planned, planning was not” („a

laissez-faire-t tervezték, a tervezést nem”; Polányi 1957 [1944] 141., idézi Bohle & Greskovits 2012)

Ennek ellenére a nyugati társadalmakban erős hagyományként fennmaradt az osztályalapú kritikai társadalomtudomány. Nemcsak a skandináv, de az angolszász társadalomtudományi irodalomban is bevett fogalom maradt az osztály. Kelet-Európában azonban nemcsak a szovjet bábkormányok tiltották be a „munkásállam” osztályalapú kritikáját, hanem a rendszerváltás utáni neoliberais politikai gazdaságtani fogalmi keretrendszer is figyelmen kívül hagyta azt. Komoly mérőkövet jelentett 2015-ben az *East European Politics and Societies* című folyóirat David Ost által szerkesztett különszáma, a *Class After Communism* (Osztály a kommunizmus után; Ost 2015). Ost és szerzőtársai ebben azt vizsgálták, hogy a nyugati világban bevettnek számító osztályfogalom hogyan és miért nem honosodott meg a szovjet rendszert felváltó kelet-európai félperiferiális kapitalizmusban.

Ost bemutatja, hogy a szovjet típusú kommunizmus elnyomó politikája hogyan tiltotta be a létező szocializmus osztályalapú értelmiségi kritikáját. Az akár marxianus, akár más alapokon folytatott osztályalapú elemzés ugyanis az osztályfogalom relacionista megközelítése miatt rámutatott volna a fennálló társadalmi rend uralmi viszonyainak elnyomó voltára, ez pedig nem volt érdeke a regnáló hatalomnak. Éber és Gagyi a magyarországi irodalom (Kolosi, Szelényi és Konrád, Kis és Bence, Szalai Erzsébet stb.) elemzésein keresztül mutatja be, hogyan nyomta el a hatalom az ilyen típusú, osztályalapú kritikát (Éber & Gagyi 2015). A szerzők egy idő után emigráltak, vagy a politikailag elfogadhatóbb társadalmi „rétegződés” nyelvezete felé mozdultak el elemzéseikben. Ost szerint, ez a diskurzus úgy volt képes a figyelmet a szocializmusban is létező társadalmi egyenlőtlenségek felé fordítani, hogy nem hordozta az osztályfogalom konfliktusos jelentéstartalmát. A társadalmi réteg fogalma tehát, szemben az osztályfogalommal, nem relációs fogalom. A társadalmi egyenlőtlenségek létrejöttét nem vezeti vissza az osztályok közötti konfliktusokra, hatalmi viszonyokra.

Ez a szovjet dominancia alatt megszokottá vált, konfliktusmentességet sugalló fogalomhasználat puha átmenetet tett lehetővé a poszt-szovjet térség társadalomtudományi irodalmába. A liberális társadalomtudományi értelmiség relacionista osztályfogalom helyett a kapitalista körülmények között is az egymástól független sorsú „társadalmi rétegekről” beszélt. Ennek rejtett üzenete egybevág a piaci fundamentalista ideológia által sugalltakkal, tudniillik hogy minden társadalmi réteg a maga sorsáért felelős a piaci verseny meritokratikus szabályrendszerén belül, és az alsóbb társadalmi rétegek önmegvalósítási korlátainak nincs köze a felsőbb rétegek vagyoni örökléséhez, kapcsolati és szimbolikus tőkéjéhez, politikai érdekérvényesítési lehetőségeihez, és egy sor más olyan jelenséghez, amely valójában osztályok közötti viszonyokat feltételez. A rendszerváltás utáni dis-

kurzus fókuszában egyetlen egy legitim osztály állt, a „középosztály” (alternatív elnevezésben a „polgárság”), amelynek viselkedési és életvezetési kódexét követni kívánatos, és amelybe mindenki aspirál. Az elitről, a prekaritátsról, az underclassról és a mobilitási esélyekről vajmi kevés derült ki. Áruklodó, hogy a nyugati világban megszokott társadalmi mobilitási vizsgálatok mennyire nem honosodtak meg a kelet-európai országokban.

Ost arra is figyelmeztet, hogy a liberális dominanciájú rendszerváltó évtizedek osztálydiskurzus-nélkülisége milyen mértékben átengedte az identitásképző intézmény szerepét a „nemzet” fogalmának. A megjelenített osztályok nélküli társadalmakban ugyanis a közösségi kötődés egyetlen elérhető formája a „nemzet” marad, amelynek ráadásul nagyon erős szimbolikus hagyománya és ideológiai múltja van a régióban. Az osztályviszonyok létezését tagadó liberális diskurzus tehát tulajdonképpen hosszabb távon saját versenytársa, a nacionalizmus malmára hajtotta a vizet. Ez a folyamat Magyarországon nagyon világos módon lezajlott. Benedict Anderson, a nacionalizmus egyik vezető kutatója figyelmeztet: „[...] függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelen lévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel. Alapvetően ez a testvériesség tette lehetővé az elmúlt két évszázadban oly sok millió ember számára nem is annyira a gyilkolást, hanem az ilyen behatárolt elképzelésekért vállalt önkéntes halált.” (Anderson 2006, 21–22).

Az Orbán Viktor személye köré szerveződött politikai mozgalom e bukott gazdasági modell helyett az amerikai *Republikánus Pártra* szinte teljes egészében jellemző neokonzervatív gazdasági és társadalmi modellt vezetett be. Ennek jellemzői:

- adócsökkentés, a gazdagok adópolitikai és szimbolikus támogatása,
- a szociálpolitikai rendszer (szegénység, lakhatás, munkanélküli segély stb.) megszüntetése,
- az oktatási rendszer finanszírozásának drasztikus csökkentése,
- a képzésekre épülő foglalkoztatás helyett a *workfare*, a közmunka,
- intim közelség a hazai nagyvállalati szereplőkkel, azok támogatása szabályozással, adópolitikával, közbeszerzésekkel,
- kulturális kérdésekben a konzervatív érték közösség megeremtése (nemzeti kohézió, kereszténység mint hívószó, menekült- és migránsellenesség, félelem az iszlámtól stb.).

A Fidesz nemzeti kohézióra alapuló, közel másfélmilliósi érték közösségének alternatíváját a magyar baloldal csak akkor nyújthatná, ha vele szemben a harmadik út előtti jóléti állam lehetőséget teremtő érték közösséget tételezné. A 2010 előtt időszak neoliberais versenyretorikája, az e retorikával szemben ténylegesen megtapasztalt korrupció és igazságtalanság, a bérvisszafogásra építő gazdaságfilo-

zófia soha nem lesz képes Orbán neokonzervatív politikai táborának megfelelő méretű vonzó, kohéziót teremtő politikai értékközösség felépítésére. Az ilyen baloldali értékközösséget a skandináv világban, Per Albin Hansson svéd miniszterelnök kifejezését meghonosítva, *Folkhemmet*nek, azaz a „Nép Otthonának” nevezik.

Irodalom

- LO 2016: *Summary of LO's Report on Full Employment and a Wage Policy of Solidarity to the 2016 Congress*. Stockholm, Swedish Trade Unions (LO).
- Éber M. Á., & Gagyi Á. 2015: Class and Social Structure in Hungarian Sociology. *East European Politics and Society*, 29 (3), 598–609.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. 2013: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile books.
- Amable, B. 2003: *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Anderson, B. 2006 (1983): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. (Fordította: Sonkoly Gábor.) Budapest, l'Harmattan Kiadó.
- Andor L. 2010: *Az eltévedt élvonal. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában*. Budapest, Napvilág.
- Bartels, L. M. 2008: *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*. Princeton, Princeton University Press.
- Berg, J. 2015: *Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*. Cheltenham / Geneva, International Labour Organisation / Edward Elgar.
- Bohle, D., & Greskovits, B. 2012: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Bugaric, B. 2013: Europe Against the Left? On Legal Limits to Progressive Politics. *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*. London, London School of Economics.
- Crouch, C. 2009: Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *British Journal of Politics and International Relations*, 11 (3), 382–399.
- Esping-Andersen, G. 1985: *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*. Princeton, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, Princeton University Press.
- Galbraith, J. K. 2008: *The Predator State*. Simon and Schuster.
- Giddens, A. 1999: *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. London, Polity Press. Magyarul: *A harmadik út*. (Fordította: Battyán Katalin.) Budapest, Agóra Marketing, 1999.
- Gilens, M., & Page, B. I. 2014: Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics*, 12 (03), 564–581.
- Gillingham, J. 2003: *European Integration 1950-2003: Superstate or New Market Economy?*
- Gramsci, A. 1992. *Prison notebooks, I-III*. New York, Columbia University Press. Magyarul: *Levelek a börtönből*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

1974. (Fordította: Gábor György, Zsámboki Zoltán, válogatta és az Előszót írta Komját Irén.)
- Hall, P., & Soskice, D. 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press.
- Keen, S. 2011: *Debunking Economics: The Naked Emperor Dethroned*. London – New York, Zed Books.
- Konings, M. 2015: *The Emotional Logic of Capitalism: What Progressives Have Missed*. Stanford, Stanford University Press.
- Korpi, W. 1983: *The Democratic Class Struggle*. London, Routledge.
- Mirowski, P., & Plehwe, D. (Eds.). 2009: *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press.
- Ost, D. (ed.). 2015: Class After Communism: A Special Issue. *East European Politics and Societies*, 29 (3).
- Piketty, T. 2014: *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge, Massachusetts / London, The Belknap Press of Harvard University Press. Magyarul: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- Pogátsa Z. 2011: *Mekkora válságban vagyunk? Nagyobban, mint a Nagy Gazdasági Világválság óta bármikor*. http://pogi.blog.fn.hu/index.php?view=bejegyzes_oldal&bejid=168035&kompage=3
- Pogátsa Z. 2015a: No Convergence in the Central and Eastern European Member States: A Multiple Indicator Analysis. In R. Jamilov, & Y. Akbar, *Neo-Transitional Economics*. London, Emerald Publishers.
- Pogátsa Z. 2015b: Társadalmi egyenlőtlenségek a neoliberais Harmadik Köz-társaságban, 1989–2010. In *Tíz Éves a Területfejlesztési Szabadegyetem*.
- Polanyi, Karl 1957 [1944]: *The Great Transformation*. The Political and Economic Origins of Our Time. Boston, Beacon Press. Magyarul: Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Pontusson, J. 1992: *The Limits of Social Democracy: Investment Politics in Sweden*. New York, Ithaca.
- Poulantzas, N. 1978: *Classes in Contemporary Capitalism*. London, Verso.
- Rawls, J. 1971: *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. 2001: *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Schmidt, V. A. 2002: *The Futures of European Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Schonfield, A. 1965: *Modern Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Sen, A. 1999: *Development as Freedom*. New York, Oxford University Press.
- Solow, R. M. 1956: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
- Standing, G. 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Stigler, G. 1971 No. 3: The Theory of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 3–18.
- Strath, B. 1996: *The Organisation of Labour Markets: Modernity, Culture and Governance in Germany, Sweden and Japan*. London and New York, Routledge.
- Streeck, W. 2014: *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London, Verso Books.

- ¹ A kommunista törekvések számára rendkívül káros volt, hogy a kapitalista világ gazdaság perifériáján, kizárólag totalitárius és autoriter politikai hagyományokkal rendelkező országokban létrejöttek és megbuktak véres diktatúrák, amelyek magukat marxistának, kommunistának, illetve szocialistának nevezték. Ettől függetlenül, a kizsákmányolás jelensége létezik, és a közgazdaságtanban a nem cáfolt iskolák, így a neo-ricardiánus iskola például be is mutatják létezését. A nem monopolhelyzetre és nem átmeneti előnyöket nyújtó innovációra épülő profit egyetlen ismert magyarázata a kizsákmányolás. A szociáldemokrata skandináv jóléti állami rendszernek is távlati célja volt a kizsákmányolás megszüntetése, amelyre a hetvenes években a munkavállalói tulajdon fokozatos bevezetésével kísérletet is tett.
- ² Az 1979-ben a FED (az Egyesült Államok központi bankja) elnökévé választott Paul Volcker a szegényebbeket jobban sújtó munkanélküliség enyhítésével szemben a gazdagabbakat károsító infláció ellen vette fel a küzdelmet. 15% környékére húzta fel az amerikai irányadó kamatrátát, ezzel újabb válságba sodorva a világ gazdaságot. (Bővebben lásd: Pogátsa 2011).

Molnár Erik (1894–1966)

Az államszocialista korszak hazai marxista társadalomtudományának kiemelkedő képviselőit megidéző – és értékálló, jobbjára mégis elfeledett teljesítményeiből válogató – sorozatunkban, amelyben eddig Bimbó Mihálytól (99. szám, 2013. ősz), Hermann Istvántól (102. szám, 2014. nyár) és Rozsnyai Ervintől (106. szám, 2015. ősz) közzeltünk írásokat, ez alkalommal a kiváló marxista ideológus – történész, filozófus, közgazdász (és politikus) –, Molnár Erik életművéből elevenítünk fel két fontos szöveget. Az első az általa kezdeményezett s több mint egy évtizeden át tartó, híres nemzet-vita egyik indító tanulmánya (rövidítve)¹. E vita – mint Szvák Gyula fogalmazott – „jelentősen hozzájárult a magyar történelmi tudat ficamainak orvoslásához és a nacionalista történelemszemlélet meghaladásához.” A második a szerző posztumusz munkásmozgalomtörténet-elméleti monográfiájának részlete,² melyben Molnár a Párizsi Kommünről nyújt egyéni, „szabálytalan”, a korszak általánosan elfogadott fölfogásától különböző értékelést.

Molnár Erik szellemi és politikai szuverenitását hosszú, szerteágazó tudományos és közéleti pályája során mindvégig megőrizte: az 1920-as, 30-as években a „szegények ügyvédjeként” Kecskeméten, vagy a szociáldemokrata és az illegális kommunista párt aktivistájaként s a kor baloldali folyóiratainak (Társadalmi Szemle, 100%, Gondolat, Korunk) rendszeres szerzőjeként, a felszabadulást követő két évtizedben pedig előbb magas állami, majd 1956 után tudományos-közéleti tisztségek betöltőjeként is.

„A marxizmus tudományosságát nem haladhatja meg az idő – írta Molnár Erik tudományos pályája kezdetén –, mert a marxizmus az önmagának megtartása mellett önnönmagának folyamatos meghaladása az időben; a marxizmus nem lehet dogmatikus, mert egyetlen dogmája a dogmák elvetése; nem merevedhet meg, mert szelleme maga a hajlékonyság...”

A szerkesztőség

¹ A tanulmány teljes terjedelmében itt olvasható: http://real-j.mtak.hu/160/1/MATUD_1960.pdf.

² A közölt részlet a monográfia III. fejezete (Az Internacionálé korszaka, 173–276.) 2. szakaszának (A Párizsi Kommün, 200–241.) összegzése.

A nemzeti kérdés

(*Magyar Tudomány*, 1960. 10. szám, 570–587.)

203

Valamennyien emlékezhetünk az 1956. októberi napokra, az ellenforradalom akkori jelszavára: aki magyar, velünk tart. Ez a jelszó a magyar nemzeti érzést, a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani közvetlenül a proletár nemzetköziség ellen, s nem egy embert meg tudott téveszteni. Nem fűzi-e össze a magyarokat a nyelv, a kultúra, a szokások és a sors közössége, egyszóval az, amit a polgári tudományban nemzeti közösségnek szoktak nevezni? Nem osztozik-e az egyén, látszólag, a nemzet jó vagy rossz sorsában? Nem következik-e mindebből, hogy az egyéni cselekvés legfőbb mértékének a nemzet érdekét kell tekinteni?

A történelem azonban másként teszi fel a döntő kérdéseket. A történelem nagy fordulópontjain a kérdés így hangzik: kivel tartunk, Dózsával vagy Szapolyaival, Kossuthal vagy az aulikus arisztokráciával. 1919 kommunistáival vagy Horthy fehérterroristáival? Az igaz kérdés 1956-ban is ez volt: kivel tartunk, azokkal-e akik a hibák kijavításával tovább akarják építeni a szocializmust, vagy pedig azokkal, akiknek tevékenysége tudatosan vagy öntudatlanul a kapitalizmus helyreállítására irányult?

A történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel. A marxizmus álláspontja ez. Itt azonban a marxizmus szembekerül a polgári-nemzeti ideológiával, amely a nemzetet örök kategóriának tekinti, illetve ha el is ismeri, hogy történelmileg keletkezett, többé el nem múló kategóriának, a társadalmi élet alapkategóriájának fogja fel. [...]

A marxizmus a nemzetet a polgári fejlődés sajátos termékének tekinti. [...]

Előfordul, hogy azok, akiket a marxista kritika kiszorított a történet-és osztályfeletti nemzet polgári hadállásából, a haza fogalmához folyamodnak. [...]

Volt és van a marxista történetírásnak is egy olyan iránya, amely a haza fogalmát... megkülönbözteti a nemzet fogalmától. Ha az utóbbit a polgári fejlődés termékének tekinti, a hazában olyan eszmét lát, amely a nép magatartását a polgári fejlődést megelőző korszakban is meghatározta. Arra a történetírásra gondolok, amely a népnek, lényegében a feudális parasztságnak, az urakkal az idegen hódítók ellen közösen vívott harcaiban a hazaszeretet kifejezését látja. [...] E harcok objektív értelme kétségen kívül az állami függetlenség megvédése volt, s az ehhez fűződő érdek többnyire egybeesik a társadalom érdekével. Hogy azonban mi volt a szubjektív osztályérdek, amely a

DOKUMENTUM

paraszságot a reánehazedő kizsákmányoló hatalom megvédésére indította, magyarázat nélkül maradt. [...]

Az osztálytársadalom történeti formáinak rövid áttekintése megmutatja, hogy mindegyik formának a közösség és a közösségi szellem sajátos formája felel meg, amelyek lényegükben különböznek a polgári nemzettől és a polgári nemzeti öntudattól. A görög... társadalomban, az V. század körüli időben, a haza – a pátrisz – a városállam volt. A városállam politikai közösségébe csak az uralkodó osztály, a kisszámú szabad polgár tartozott, a jövevények és a nagyszámú, soknemzetiségű rabszolganép a közösségen kívül maradt. A nyelv és a kultúra közössége ugyan a görögök és a barbárok etnikai szembeállítására vezetett, de... a görög városállamok között a politikai közösségnek semmiféle állandó formáját és tudatát nem teremtette meg. [...] Hérodotosz semmi kivetnivalót nem talált abban, hogy Szalamisznál a görögök egy része a perzsák soraiban küzdött. Maga a városállami patriotizmus is gyenge lábakon állt. A hazaárulás mindennapos volt. Ezeknek az állapotoknak felel meg, hogy Platón vagy Arisztotelész államelméletében a nemzeti tényező semmilyen szerepet nem játszik.

Az ókori Rómában, a köztársasági időkben, ugyancsak a városállami szerkezettel és a városállami patriotizmussal találkozunk. Csak itt az államra összpontosító hazafias érzés, az állampolgári erények magasztalásával és a köztársaság hőseinek kultuszával, jóval szilárdabb alakot öltött, mint a görög városállamokban. Amikor pedig a rabszolga gazdálkodás alapján kialakult a római világbirodalom, olyan társadalmi forma jött létre, amely semmi közösséget nem mutat a nemzettel... [A] birodalom, mint politikai szervezet, városállamok óriási konglomerátuma volt, amelyek bizonyos mértékben a császári közigazgatás alatt is megtartották autonómiájukat. A római városi patriotizmus akkor már régen elhalványodott. Helyébe, a római polgárjog kiterjesztése után, az állampolgárság egyszerű jogi köteléke lépett, amely egybefoglalta a szabadokat és szembeállította őket a rabszolgákkal.

A feudalizmus és a polgári átalakulás korszakát a francia történet példájával szemléltetjük, amely, mint Engels hangsúlyozta, az osztályharc és a politikai formák fejlődését klasszikus tisztaságban ábrázolja. [...] [Franciaország mint] nyugati frank királyság kezdettől fogva a birodalom román nyelvcsoportját képviselte, a német nyelvcsoporthoz képest keleti frank királysággal szemben. A nyelvi rokonság tehát, illetve az ezáltal megkönnyített érintkezés, már kezdettől fogva alapjául szolgált a francia államalakulásnak. A X. században a francia királyság területén kétféle román nyelvet beszéltek. A Loire-től északra az északi francia – francien – nyelv uralkodott, attól délre a provençe-i nyelv. A francia királyság politikai határai azonban nem estek egybe e két nyelv határaival. Mind az északi francia, mind a provençe-i nyelv nagyszámú dialektusra oszlott. [...]

[...] Amikor a XII. század közepén a francia föld kétharmad része az angol király birtokába jutott, a flandriai, a blois–champagne-i grófok és a languedoci bárók fő hűbérurukkal, a francia királlyal szemben az angol királyhoz csatlakoztak, anélkül, hogy ezért bárki is hazaárulással vádolta volna őket. A haza – patrie – mint fogalom ugyan ismeretes volt, de csupán valamelyik feudális tartományhoz, Languedochoz vagy Aquitániához való tartozást, a tágabb lakóhelyet jelentette. Mint fogalom ismeretes volt a római korból származó nemzet – nation – is, de tartalma határozatlan maradt. Jelentette egészen tágan... a németekkel szemben a római nemzethez és nyelvhez való tartozást. De használták szűk értelemben is. A XIV. században a párizsi egyetem öt nemzete közül három francia, vagyis az île-de-france-i, a picardiai és a normandiai volt. Ennek megfelelően a XIII. század közepén Poitou tartomány feudális urai azzal az indoklással keltek fel a francia király ellen, hogy őket a franciák – az île-de-france-i feudálisok – gyűlölik és elnyomják. Igaz, hogy a XII. századi Roland-ének a douce France-t, az édes Franciaországot emlegette, s ezen nem is csak a szülőföldet, hanem valamiféle feudális közösséget értett, amelynek megvan a maga becsülete. De ez a Franciaország legfeljebb a Bretagne-tól a német határig terjedő északi főltsávot jelentette, s mint igazi közösség, csupán igény volt és nem valóság.

A francia feudalizmust belső ellentmondásai vitték az átalakulás útjára. A városi polgárság a feudálisokkal vívott osztályharcában a királyra támaszkodott. A pénzgazdaság fejlődésével a feudálisok növelték a jobbágyok kizsákmányolását, a falusi osztályharc kiélesedett. A jobbágyok fékentartására a feudális birtok-államok és hűbérfejedelemségek nem voltak már elég erősek. Ebből a célból össze kellett fogni az összes feudálisok erejét, s ezt az erőt csak a király egyesíthette. A kisebb feudálisok a hűbérfejedelemmel vívott harcaikban ugyancsak támaszt találtak a királyban. Így a döntő súlyú osztályerő, a kisebb nemesség és a városi polgárság, a király körül csoportosultak és győzelemre segítettek a hűbérfejedelmek és a szétforgácsoltság elleni harcban. Ez a harc a XII. sz. végétől a XV. sz. végéig tartott. A harc eredményeként a királyok a legtöbb észak-francia és provençence-i nyelvű tartományt egyesítették a központosított francia monarchiában és ezzel a névleges francia királyokból valóságos királyok lettek...

A királyok – a XIV. sz. elejétől kezdve – hatalmukat formailag megosztották a három rend, az egyházi, a nemesi és a polgári rend képviselőivel. A királyok a tartományaikat összefűző nyelvi kapcsolat segítségével teremtették meg a francia rendi államot. Eközben azonban a nyelvi kapcsolatok is megszilárdultak. A kialakult politikai egység alapján az Île-de-France dialektusa, illetve Párizs, a főváros nyelve a XIII. sz. végén egész Észak- Franciaországban elterjedt, a XIV. században uralkodóvá vált itt, és a XV. század végén már az egész Északon egyetlen nyelvet, az Île-de-France dialektusából lett francia nyelvet

beszélték. A nyelvi egységesülés viszont elősegítette az egységes piac kialakulását. Ez – a kézműipar és részben a mezőgazdaság specializálódása alapján és csupán az északi országrészben – már a XIV. század első felében megindult. A százéves háború a folyamatot ugyan feltartóztatta, de a XV. század végén Párizs, Normandia, Champagne és Burgundia gazdaságilag már egységet alkotott.

A XV. század végén tehát az volt a helyzet, hogy Franciaország politikai egysége a rendi monarchia alakjában nagyjában kialakult. Északon létrejött a nyelvi és a gazdasági egység is, de az utóbbi nem terjedt ki a déli országrészekre, s ezekben továbbra is a provençe-i nyelv különböző dialektusait beszélték. Hogyan alakult át e változások hatása alatt a közösségi ideológia?

A politikai egység létrejöttét már a XIV. században nyomon követte a Franciaországra vonatkoztatott politikai közösség tudatának kialakulása. A politikai közösség központja és jelképe a király volt, akinek az alattvalók hűséggel tartoztak. De a monarchia rendi szerkezetének megfelelően kialakult a királyság külön fogalma is, amely a rendek közösségét fejezte ki a királlyal szemben. *Alain Chartier*, aki VII. Károly titkára volt és Jeanne d'Arc korában élt, írásaiban Franciaország három gyermekéhez, a nemességhez, a papsághoz és a néphez fordult, figyelmeztetve őket kötelességeikre, amelyekkel szülőföldjük közös jólétének és a királyság védelmének tartoznak. Az ilyenfajta ideológiából és különösen Jeanne d'Arc szerepéből némelyek, mint például *Michelet*, azt a következtetést vonták le, hogy legkésőbb a XV. század első felében, az angol hódítók elleni küzdelemben megszületett az összes franciára kiterjedő nemzeti egység gondolata, létrejött tehát a francia nemzeti öntudat. A történeti tények azonban mást mutatnak. Népen ebben az időben a parasztnak, tehát a lakosság nagy többségének kizárásával, a városi polgárságot értették. [...] A parasztság így a rendi társadalmon kívül maradt. A polgárság pedig nem törekedett arra, hogy részt vegyen a politikai hatalom gyakorlásában, beérte azzal, hogy részt vett az állam igazgatásában és a politikai hatalom védelme alatt az ipar és kereskedelem fejlesztése révén gazdagodhatott. (Azt az igényét, hogy a nemesség ifjabb testvérének tekintsek, a nemesség még a forradalom előtti utolsó országgyűlésen, 1614-ben is megvetéssel utasította vissza: „A vargák fiai – mondták – ne nevezzenek bennünket testvéreiknek; köztünk és közöttük akkora a különbség, mint az úr és az inas között.”) A hatalom a király és a nemesség, különösen a nagyfeudálisok birtokában volt, a rendi monarchia tehát valójában nemesi monarchia volt. [...]

A fejlődés következő szakasza a XVI–XVII. századra esik. Ebben az időben, amely a manufaktúra-kapitalizmus korszaka, a korábban létrejött politikai egység alapján végbement, és a XVIII. század végére befejeződött Észak- és Dél-Franciaországnak egyetlen gazdasági egységbe, országos piacba való egybeolvadása, s egyúttal az északi

francia nyelv kiszorította a déli, provençe-i nyelvet. Az állami egység után tehát létrejött a gazdasági és a nyelvi egység, fokozatosan kialakultak a polgári nemzet elemei.

A politikai felépítmény azonban feudális jellegű maradt, csupán a rendi monarchia helyébe az abszolút monarchia lépett. [...] Az abszolút monarchia a feudálisok hatalmi szerve volt; XIV. Lajos királysága első nemesének nevezte magát. De a feudális-abszolút monarchia – a XVI–XVII. században – még a burzsoázia gazdasági fejlődését is biztosította.

A közösségi ideológia a XVI–XVII. században az állam politikai formáját, az abszolút nemesi monarchiát tükrözte vissza. Ebben az időben már az volt a felfogás, hogy Franciaország a francia nyelvet beszélők, a franciák közössége. A közösség jelölésére elterjedt az ókori klasszikus irodalom szóhasználata alapján a haza kifejezés. De a haza fogalmát és az ebből folyó kötelességeket a nemesi államra vonatkoztatták, és a király személyében összpontosították. *Richelieu* első céljának „a királyi felség szolgálatát”, másodiknak „a királyság nagyságát” tartotta. Ez még a rendi szemléletre emlékeztetett. De XIV. Lajos idejében a király, a nemesi állam fejének személye magába szívtá már a haza és az állam gondolatát. Egy pamflet ebben az időben arról panaszkodott, hogy „a király elfoglalta az állam helyét... a király minden, az állam semmi.” 1766-ban pedig, a megváltozott politikai helyzetben, XV. Lajos minisztere tiltakozott az ellen, hogy „a nemzetben valamilyen külön, önálló, az uralkodótól különálló társadalmat akarnak látni”.

Ezekben a nézetekben a francia nemesi nacionalizmus nyilvánult meg, amelynek belső és külső hatalmi törekvései a király nagyságában összpontosultak. *De Maistre* egy későbbi korszak terminológiáját használta, de ennek a kornak nemesi álláspontját fejezte ki, amikor arra a kérdésre, hogy mi a nemzet, így válaszolt: a király és az arisztokrácia. A burzsoáziának csak az a szerep jutott, hogy igazgatási szakemberekkel, gazdasági tevékenységével és pénzügyi erejével hozzájárulhatott a nemesi állam és a király nagyságához – egyébként azonban, ahogy *Sieyès* később mondotta, a nemesi államrendben semmi sem volt. A parasztság, amely folyton növekvő adóival az államot a burzsoázia mellett fenntartotta, a politikai közösségen még inkább kívül állott. Helyzetét a társadalomban *La Bruyère* leírása, viszonyát a politikai közösséghez folyton megismétlődő felkelései tanúsítják.

A XVIII. században a burzsoázia, amelynek termelőerőit akadályozták már szabad fejlődésükben a feudális viszonyok, megindította ideológiai harcát a feudális rend ellen. Ennek folyamán a haza fogalma – már *Montesquieu*-nél és *Voltaire*-nál – polgári tartalommal telítődött, amennyiben összekapcsolódott a törvény előtti egyenlőség és a szabadság gondolatával. Emellett elterjedt és a haza fogalmával összefonódott, a nemzet osztályharcos élű gondolata.

(Ebben az időben *Raynal* azt írta, hogy „hazafias szellem nélkül az államok csak népek és nem nemzetek.”) [...] A polgári felfogásban a nemesség úgy jelent meg, mint a frankok idegen nemzete, amely több mint ezer év óta elnyomja a francia nemzetet, a leigázott gall–rómaiaknak közös leszármazás által összefűzött utódait. A francia nemzetet tehát a harmadik renddel azonosították és kizárták ebből a nemességet. Közvetlenül a francia forradalom előtt Sieyès már Frankónia, vagyis Németország erdőségeibe küldötte vissza a francia nemeseket. A francia forradalomban a „patriótákat” a hazának és a nemzetnek ezek a gondolatai lelkesítették, és a guillotine volt az az eszköz, amely eltávolította a francia nemzetből a nemesség idegen testét. Pár évtized múltával *Thierry* és *Guizot* ebben a polgári szellemben írták meg a francia nemzet történetét.

A nyelvi, gazdasági és politikai közösséget betetőzte így a polgári nemzetnek a forradalomban megszilárdult, antifeudális öntudata. Az – egy és oszthatatlan – nemzet kialakulása ezzel látszólag befejeződött. A haladó francia polgári történészek, mint például *Aulard*, úgy is vélekednek, hogy a francia nemzet a nagy forradalomban született meg. A polgári nemzet öntudata azonban akkor még nem öltötte fel végleges formáját, ha a forradalom meg is valósította a törvény előtti egyenlőséget, a politikai egyelőség még hiányzott. A burzsoázia önmagát tekintette a harmadik rend politikai képviselőjének és vezetőjének, és ezen a címen a politikai hatalmat formálisan is a „gazdag és művelt” burzsoázia vette birtokába. A burzsoázia Voltaire-rel együtt azt tartotta, hogy „a nemzetben belül mindig ott van a nép, amelynek semmi kapcsolata sincs a művelt emberekkel, amely elmaradt korától és amelyet nem érint meg az ész haladása”. A cenzusos választójog mellett a nép széles tömegei – a Konvent időszakát nem tekintve – a politikai jogokban formálisan sem részesedtek. A nép tehát a politikai nemzetben kívül maradt, forma szerint sem vett részt a nemzeti akarat kialakításában, s így a nemzeti kormány vele szemben továbbra is idegen hatalom maradt. Az általános választójogot, a politikai jogok minimumát, csak a munkásosztály harcolta ki 1848-ban, a barikádokon. Ezzel létrejött – és a második császárság intermezzója után állandósult – a politikai demokrácia, amelynek intézményei látszólag a közakaratot nyugosznak. De ezzel az uralkodó burzsoázia osztályérdekei is beburkolózhattak a közakarat alapján érvényesülő nemzeti érdekek leplebe, így létrejött a polgári nemzet öntudatának végleges, demokratikus formája, amely látszólag a nemzet minden tagjától joggal megkövetelheti, hogy érdekeit feltétlenül alárendelje a nemzet demokratikus úton kifejezett összérdekének. Egyúttal azonban napirendre került a társadalom szocialista átalakítása is. A nemzeti gondolat már az első köztársaság és *Napóleon* háborúiban megmutatta – külső vonatkozásban – negatív oldalát, amikor az antifeudális népfelszabadító háború leple alatt ténylegesen agresszív, idegen nemzeteket elnyomó törekvéseket szolgált.

Amikor a történet később napirendre tűzte a szocialista átalakulást, a burzsoázia uralmát szentesítő polgári-nemzeti ideológia haladó ideológiából belső vonatkozásban is reakciós ideológiává változott.

A Kommunista Kiáltvány leleplezte azt a megtevesztést, amelyet a burzsoázia a nemzeti eszmével üz, amikor kimondotta, hogy a polgári társadalomban „a munkásoknak nincs hazájuk”. De ehhez nyomban hozzáfűzte, hogy a proletariátusnak „önmagát nemzeté kell szerveznie”, tehát a polgárok hazája helyett meg kell teremtenie a munkások és az összes dolgozók hazáját.

A következőkben megkíséreljük, hogy a szocialista nemzet kialakulására vezető fejlődést a magyar történet példáján mutassuk be. A kérdés végleges tisztázásához szükséges előtanulmányokat történetírásunk még nem végezte el. Ebben szerepet játszott az a körülmény, hogy az egész társadalmat átfogó haza modern eszméjét hallgatólagosan visszavetítette egészen a korai feudalizmus korába. Így egyszer s mindenkorra adótnak tekintve azt, ami történetileg lett, a haza-nemzet fogalomkörének fejlődésével keveset foglalkozott. Ezért a fejlődést még csak legfőbb vonalaiban tudjuk áttekinteni. Zsinórmértékül a francia történetet, az osztályharc és a politikai formák fejlődésének klasszikus menetét fogjuk alkalmazni. A francia társadalom története sok tekintetben különbözik a magyar társadalom történetétől. Hogy csak a legfőbb eltéréseket említsük, a magyar osztálytársadalom a franciához képest időben később fejlődött ki, Magyarország története az első időktől kezdve majdnem mindvégig soknemzetiségű társadalom keretében folyt, utóbb szélesebb, soknemzetiségű politikai rendszer, a Habsburg-birodalom történetéhez kapcsolódott, s nálunk a polgári forradalom nemesi vezetés alatt és egyben mint függetlenségi harc ment végbe. De a mérték akkor is a klasszikus minta marad, amelynél a folyamatok tisztán, mellékkörülményektől nem zavarva játszódnak le. Azonban a nyelvi egységesülés helyett nálunk a soknyelvűség tényét kell szem előtt tartani, amely a magyar fejlődésben alapvető szerepet játszott.

Magyarországon a természeti gazdálkodást egészen a XIII. század végéig uralkodónak tekinthetjük. A XIV. században megindult ugyan a városi fejlődés, de az árutermelés még a XVIII. században sem fűzte gazdasági egységbe az egyes országrészeket. A feudális osztálytársadalom csak a XI–XII. században alakult ki, 300 évvel később, mint Franciaországban. Ebben az időben a magyar dolgozók elvesztették szabadságukat és jobbagységbe süllyedtek. *Anonymus* szerint az országot (regnum), tehát a feudális államot „az Örökkévaló Király... kegyelméből Magyarország királyai és nemesi bírák”, és nála a nép mint a nemesek cselédsége jelenik meg. Szűkebb értelemben országon az urakat, a király úri kíséretét értették, mint ezt a lengyel nyelvbe átment magyar ország szó tanúsítja, amely ott máig is kíséretet jelent. Az ország vagy az állam tehát a királyok személyi tartozéka, függeléke

volt. Ország és nép ellentétes fogalmak voltak, a nép az országon, az államon kívül állott. A jobbágyokat fékentartó feudális államszervezet Magyarországon is szétforgácsolódott a nagybirtok-részállamokra. A saját katonai erővel rendelkező nagybirtokos a XIV. században már teljes mértékben gyakorolta a közigazgatási és a bírói hatalmat jobbágyaival szemben. [...] Magyarországon azonban a X–XII. századi francia viszonyokkal szemben, fönt maradt a központi államhatalom, amely a király és a nagybirtokosok egyesített osztályerejét képviselte a jobbágyokkal és az idegen feudális erőkkel szemben. Ami a kisebb úri birtokosokat illeti, azok a XI–XII. században meg tudták még védeni függetlenségüket a nagybirtokosoktól, s legalább formailag csak a királynak voltak alárendelve.

A XI–XII. században a feudális uralkodó osztály tagjait csak a királynak tartozó hűség személyi köteléke fűzte az utóbbihoz és egymáshoz. Ez a kötelék természeténél fogva törékeny volt. A hatalomért egymással küzdő úri pártfrakciók minden további nélkül igénybe vették a német vagy bizánci segítséget, tekintet nélkül arra, hogy ez az ország függetlenségét veszélyeztette. Még bizonytalanabb volt természetesen a jobbágyok kikényszerített hűsége uraikkal szemben. Amikor a XII. század elején a csehek betörték az országba, a jobbágyok – a zabori apát népei – nem a csehek ellen fogtak fegyvert, hanem a betörést arra használták fel, hogy föl szabadítsák magukat az úri iga alól. A személyi hűség kötelelőségén s ennek vallási szentesítésén kívül, amely az állami kapcsolatot megteremtette, a feudális uralkodó osztály egyéb közösségi tudatformát nem ismert. A haza (patria), mint az egyidejű francia szóhasználatban, csupán lakóhelyet, a nemzet (natio) mindössze nyelvi közösséget jelentett. Kálmán király egyik törvényében például „bármilyen nyelvű vagy nemzetbéli szolgáról” van szó.

Ezt a helyzetet az uralkodó osztály frakcióharcai változtatták meg. A XIII. sz. elején a nagybirtokosok a királyi föld- és embervagyon nagyrésztét magukhoz ragadták, s ezzel a királyi hatalmat meggyengítették. Megnőtt erejük a kisebb úri birtokosoknak, királyi szervienseknek és várjobbágyoknak, a későbbi köznemesség elődeinek szabadságát is fenyegette. Ezek, a királyi hatalomra támaszkodva, amellyel érdekeik a nagybirtokosokkal szemben közösek voltak, szervezkedni kezdtek. Azt ugyan nem tudták megakadályozni, hogy a nagybirtokos báróktól függő helyzetbe ne kerüljenek. A XIII. század második felétől kezdve kialakult és uralkodóvá vált Magyarországon a familiárisi viszony, az a – francia vazallitásnál lazább – függőségi forma, amelynek alapján a nagybirtokos bárók a köznemesség többségét alávetették maguknak. De a nemesség és a király szövetségének eredményeképpen a XIII. században mégis létrejöttek a nemesi vármegyék, a XV. században pedig állandósultak a nemességet képviselő rendi országgyűlések... A XIII–XV. század folyamán kialakult tehát a rendi monarchia, a királyi hatalomnak hol kisebb, hol – mint Mátyás idejében – nagyobb erejével.

S ezzel a fejlődéssel párhuzamosan a közösségi tudat – már a XIII. századtól kezdve – megváltozott.

A nemesi megyék és a rendi országgyűlés alakjában a nemesek érdekközössége, mint rendi államszervezet, külön szervezeti formához jutott, és ez önálló szervként került szembe a királyi államszervezettel. A nemzet fogalma ugyan megtartotta korábbi nyelvközösségi értelmét is, de szűkebb, politikai értelemben most már az uralkodó nemesi osztályt, „a nemesség egyetemet”, modern szóhasználatl a feudális nemzetet jelentette, amely birtokában tartotta a rendi államszervezetet. Egy XIV. századközépi királyi oklevél „a magyar nemzet államáról” beszél. Világos, hogy a feudális-rendi állam nem a parasztság, hanem a nemesség állama volt, hogy tehát itt a nemesség jelenik meg magyar nemzetként. A királyi oklevelek már a XIII. század második felében a király és a nemzet becsületéről, dicsőségéről és hírnevéről szólnak. Itt is világos, hogy a nemzet a nemesi rendet jelenti. A parasztnak nem volt se becsülete, se dicsősége, se hírneve, ezek csak a katonai nemességet illették meg. Új értelmet nyert a haza fogalma is. Már a XIII. század második feléből eredő oklevelekben a haza védelméről, szabadságáról, a hazáért való hadakozásról hallunk. Azonban itt is az úri nemzet, az urak hazájáról van szó. A nemzetből kizárt parasztokra a haza fogalma nem terjedt ki. Amikor *II. Ulászló* a nemeseket *Dózsa* parasztserege ellen harcba szólította, azzal hívta őket fegyverbe, hogy „bátran, erős kezekkel induljanak a haza védelmére”. A haza itt a nemesek hazája, a „feudális haza”, amelyet meg kell védeni a parasztok támadásától. Ha azonban külellenség szorította meg a nemeseket, ezek egyszeriben számon kérték a parasztoktól a haza védelmét, s felháborodtak azon, hogy nem hajlandók a feudális hazát megvédelmezni. Ugyanaz a *Szapolyai*, aki 1514-ben a jobbágyokat a feudális haza nevében letiporta, 1540-ben amiatt panaszkodott, hogy a pórnép „odahajlik, amerre a szél fúj. Ma jön a török és megcsókolja kaftánját, holnap jöjjön a német, ezt áldja ... Örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell el is tagadja”. A feudális hazát persze a bárók és nemesek is könnyen eltagadták, hasonlóan a francia rendi monarchia feudálisaihoz. A XIV. század elejének tartományurairól az ország, vagyis a feudális nemzet érdekétől független politikát folytattak, a Jagelló-korszak bárói a német terjeszkedés szálláscsinálói voltak, a török hódítás korában nem egy magyar nemes ment át a törökhöz renegátként.

Az uralkodó osztály – az a közösség, amely a XIII–XIV. századtól mint magyar nemzet jelent meg – nemzetiségi szempontból kezdettől fogva vegyes összetételű volt. Az államalakítás idejében magyar, szláv, német elemekből keletkezett, amelyekhez utóbb horvát eredetű rétegek csatlakoztak. Az egész középkor folyamán mindegyre kiegészült külföldi jövevényekkel és a belföldi nemzetiségekből, szlovákokból, románokból felemelkedett elemekkel. Az uralkodó osztályt összetartó kapocs nem az etnikai eredet vagy jelleg, hanem az osztálykiváltságok

közös birtoklása volt. A feudális „magyar nemzet” éppúgy soknemzetiségű volt, mint az ország dolgozó népe, lényegében különbözik tehát az egynyelvű polgári nemzetétől. *Zrínyi Miklós*, a – feudális – magyar nemzeti törekvések legkitűnőbb képviselője a XVII. században, nemcsak magyar, hanem horvát is volt. Ugyanakkor a magyar nemesség *zömében* nemzetiségi szempontból mindig magyar és magyar nyelvű volt, s már a XIII. századtól kezdve, de még inkább a XV. századtól közös, szittya–hún eredetére hivatkozott. Azok az idegen nemzetiségű elemek, amelyek a magyar nemesség osztálykiváltságainak részeseivé lettek, részben elmagyarosodtak, részben kétnyelvűvé váltak. *Hunyadi Mátyás*, aki apai ágon román, anyai ágon délszláv eredetű volt, a német *III. Frigyes*t „a magyar fajta és a magyar nyelv ellenségének” nyilvánította. Ez *magyar* nemesi nacionalizmus volt, amely a nemesi Magyarország hatalmának kiterjedésére törekedett. De a nemesek osztálykiváltságait az sem csorbította, ha idegen nemzetiségűket és nyelvűket megtartották. A *döntő* határvonal, amely az uralkodó osztályt a kizsákmányolt osztályoktól elválasztotta, nem az előbbi etnikai egysége, nem az etnikai rétegződés volt, hanem az osztálykiváltságok birtoklása. A dolgozó népet ugyancsak nemzetiségre való tekintet nélkül olvasztotta egységbe közös osztályhelyzete. Nem tudunk arról, hogy a magyar, szlovák, román és egyéb nemzetiségű jobbágyok között harcok dúltak volna. Azt viszont tudjuk, hogy a román jobbágyok együtt küzdöttek a magyarokkal 1437-ben és 1514-ben, a nemesség magyar és román nemzetiségű tagjai ellen.

Kétségtelen azonban, hogy voltak esetek, amikor a szemben álló osztályok együtt harcoltak az idegen hódítók ellen. A Mohács előtti időben ennek kiemelkedő példái azok a harcok, amelyek *Hunyadi János* vezetésével folytak a törökök ellen. Ezek nem az etnikai értelemben vett magyarság osztályainak közös harcai voltak, hanem az általános helyzetnek megfelelően, a magyar nemesi vezetés alatt álló soknemzetiségű magyar társadalom osztályainak közös küzdelmei. Hunyadi 1442. évi erdélyi hadjáratában magyar és román parasztek vettek részt, és az 1456. évi nándorfehérvári ütközetben sem *csak magyar* parasztek harcoltak. Ezekben a harcokban az urakat és a parasztokat más célok, más érdekek vezették. Az urak kizsákmányoló uralmukat védték a törököktől, amelyet saját parasztaikon gyakoroltak. A parasztek azt az életlehetőséget védelmezték, amelyet számukra a feudális kizsákmányolás meghagyott, s amelyet a gyűjtogató, rabló, a parasztokat rabszíjra fűző ellenség pusztulással fenyegetett. A *közös* ideológiát a „pogány” ellenséggel vívott harcokhoz nem a feudális haza közös szeretete, hanem a közös keresztény hit szolgáltatta. Ismeretes, hogy Nándorfehérvár védőinek harci elszántságát, akik között osztrák keresztiesek is voltak, *Kapisztrán János* és a többi pap a vallásos fanatizmus felszításával emelte tetőpontra. Ezekből a szubjektív elemekből eredt az objektív eredmény, az állami függetlenség megvédése

a török hódítókkal szemben, ami a soknemzetiségű és feudális-rendi Magyarország továbbhaladásának előfeltétele volt.

Mohács után a politikai helyzet megváltozott. Magyarország a török veszedelemmel szemben idegen erőnek, a Habsburg-birodalomnak védelmére szorult. De a magyar nemesség csakhamar a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseivel is szembe került. A kettős nyomás nem akadályozta meg a nemességet abban, hogy a Habsburg-államhatalom védelme alatt a jobbágyok kizsákmányolását fokozza. Ez éppen a XVI–XVII. században öltött addig ismeretlen méreteket. Ilyen körülmények között azonban az abszolutisztikus állam terhei, az adók és a császári zsoldos csapatok sanyargatásai egyre elviselhetetlenebbé váló súllyal nehezedtek a jobbágyokra. Ez oda vezetett, hogy a Habsburg-abszolutizmus ellen irányuló rendi felkelésekhez, saját külön osztályérdekeiktől vezetve, a jobbágyok is csatlakoztak, sőt az utolsó rendi szabadságharcot, amely *Rákóczi Ferenc* vezetése alatt állott, ők maguk kezdeményezték.

A nemesekkel való átmeneti, és e korban többször is ismétlődő együttműködés az idegen abszolutizmussal szemben azután kihatott a jobbágyok ideológiájára. A jobbágyok az átmeneti együttműködést a nemesekkel a közös haza gondolatával fejezték ki. Nem tudjuk még, hogy ez a helyzet hogyan hatott a felkelésben résztvevő szlovák, román stb. nemzetiségű jobbágyok ideológiájára, s hogy a magyar jobbágyok, mint ezt különösen a Rákóczi-korszak szegénylegényirodalma tanúsítja, a közös haza részeseinek tartották magukat és részt követeltek maguknak a haza szabadságaiból. Sőt, egy olyan osztályharcos irányzattal is találkozunk, amely a haza igazi fiainak éppen a szegénylegényeket és nem a honvédelem alól magukat kivonó urakat tekintette.

A nemesség a jobbágyok házára való igényét egy pillanatig sem ismerte el, hanem változatlanul kitarzott a nemesi nemzet felfogása mellett. A szatmári béke, amellyel a nemesség, megóva rendi kiváltságait, kompromisszumot kötött az abszolutizmussal, a parasztnak semmit sem adott. A paraszti–nemesi együttműködés megszűnésével eltűnt a paraszti ideológiából a hazafias elem. A XVIII. század második felében a parasztság úri terheinek könnyítését már a Habsburgoktól várta, nem is teljesen eredménytelenül.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben, és különösen a XIX. század első évtizedeiben ipari manufaktúrák jelentek meg Magyarországon. A nemesség növekvő mértékben áttért a mezőgazdasági áruterelésre. Kialakulóban voltak az országos piac legáltalánosabb körvonalai. De a polgárság gyenge maradt. Az ország vezető politikai erejét továbbra is a nemesség képviselte. A nemességet akadályozták a mezőgazdasági áruterelés fejlesztésében a feudális viszonyok és piacszükségletének kielégítésében az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt gyarmati helyzete, amely korlátokat állított az ipar

fejlődése elé. Ez a helyzet és az a félelem, hogy Habsburgok felhasználják a parasztok gyűlöletét a nemesekkel szemben, a nemességet a jobbágy-felszabadító polgári reform útjára terelte és az ország függetlenségének követelésére indította. A nemesség ezt a kettős programot saját uralmának fenntartásával akarta megvalósítani. A polgári reform azonban, a nemesség érdekeinek egyesítése a polgárság és különösen a parasztság érdekeivel, Széchenyivel szólva együtt járt „hazánk minden lakosainak a nemzet sorába iktatásával”. A nemesi program megvalósításáért folyó küzdelmet tehát a közösségi ideológiának, a nemzet fogalmának polgári irányban való átalakulása kísérte. Ezt a programot azonban soknemzetiségű országban kellett megvalósítani. A magyar nemesség biztosítani akarta a maga uralmát a nemzetiségi parasztságon is, az ebből kiemelkedő rétegekkel szemben. Ennek eszközeül a nemzetiségek elmagyarosítása kínálkozott. Ezért a polgári és függetlenségi programot kiegészítette a nemzetiségek elmagyarosítására irányuló törekvés, amely Magyarország politikai életében akkor jelent meg először.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc bukása után az 1867-es kiegyezés a polgári nemzetnek ezt a nemesi programját valósította meg, a függetlenség tekintetében kompromisszumos alapon. Így azonban Magyarországon a polgári nemzet klasszikus, francia formájával szemben, ennek csak torz alakja jött létre. Nem azért, mert a magyar nemzet állami függetlensége nem volt teljes. *Lenin* szerint, amikor a magyarok 1867 után az osztrák–magyar monarchia épségének megőrzésére törekedtek, ez „éppen a nemzeti függetlenség érdekében” történt, „amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának”. (Ismeretes, hogy 1918 novemberében Lenin a legjobb megoldásnak azt tartotta volna, ha az osztrák–magyar monarchia népei, a monarchiában kialakult nagy gazdasági-politikai egység fenntartásával, szocialista nemzetek szövetségévé alakulnak át, feltéve, hogy ezt a megoldást a nemzeti ellentétek élessége lehetetlenné nem teszi. A Magyar Tanácsköztársaság külpolitikájában is voltak hasonló tendenciák.) *Engelsnek* is az volt a véleménye, mint ez 1882-ben *Kautskyhoz* írt leveléből kitűnik, hogy az 1867-es kiegyezés Magyarország nemzeti függetlenségét elegendő mértékben biztosította ahhoz, hogy a belső osztályharc útja szabaddá váljék. (Engels – és a marxisták általános véleménye – szerint a nemzeti függetlenség a polgári fejlődés szakaszában levő országokban előfeltétele a szocializmusért vívott osztályharc eredményességének, mert mindaddig, míg a nemzeti függetlenség hiányzik, a társadalmi erőfeszítések szükségképpen ennek kivívására irányulnak.) Nem is azért volt a magyar polgári nemzet torz alakulat, mert Magyarország soknemzetiségű ország volt. A magyar nemzetiség uralkodott a többiekén, s a polgári nemzet fogalmával nagyon is összefér más népeknek ilyen vagy olyan formában való elnyomása. A magyar polgári nemzet azért volt torz alakulat, s azért

maradt torz alakulat egész fennállása alatt, mert nem a burzsoázia teremtette meg a feudálisok forradalmi megsemmisítésével, mint a francia polgári nemzetet, hanem maguk a feudálisok hozták létre, akik befogadták a feudális nemzetbe, „az alkotmány sáncaiba” a parasztokat és a polgárokat. (Az 1848-as magyar forradalomnak csak a radikális szárnya törekedett a polgári nemzetnek francia-plebejus módszerekkel való megalkotására. *Petőfi* újdívatú nyakra valót ígért a „dicsőséges nagyuraknak”.) A magyar polgári nemzet politikai vezető osztálya, a nagybirtok és a nagyőke uralmának politikai képviselője, a dualizmus egész korszakában, sőt azon túl is a kapitalizmus viszonyaihoz a maga módján alkalmazkodó feudális osztály volt, amely ha fel is hígult különféle elemekkel, változatlanul mint „történeti osztály” igényelte magának ezt a szerepet. Ez a polgári Magyarország nem ismerte a törvény előtti egyenlőség polgári intézményét, ha a munkások, különösen a mezőgazdasági munkások jogai fogotak szóban. Még kevésbé ismerte a polgári demokrácia politikai intézményeit, a nemzet tagjainak azt a legalább formális jogát, hogy részt vegyenek a közügyek intézésében. Biztos, hogy az a sok százezer magyar, aki az első világháború előtt az országból kivándorolt, nem mint a nemzet öntudatos fia hagyta el Magyarországot. A második világháború előtt gúnyt űzött az a hárommillió koldusból, aki az akkori haza nevében hívta fel őket áldozatkészésre. Ilyen körülmények között a polgári nemzeti ideológia, a hazafias érzésre való polgári hivatkozás, amely 1848-ig, illetve 1867-ig, – ha a nemzetiségi kérdést nem tekintjük – a haladást mozdította elő, 1867 után a félfudális kapitalista osztályuralom leplezésének, a nyers osztályérdek nemzeti köntösbe rejtésének olyan eszközzé változott, melynek megtévesztő szerepe átlátszóbb volt, mint a teljesen kialakult polgári nemzet életében. [...]

A polgári-nemzeti eszme nem valami osztályérdekű koholmány, amelyet a burzsoázia azért talált ki, hogy a proletariátust félrevezesse. Ez az eszme mély gazdasági tényezők hatása alatt, történeti szükségessérré vált létrejött reális közösségnek, a polgári nemzetnek kifejezése, s ezért akkor is le nem becsülhető erővel rendelkezik, amikor a haladást előmozdító tényezőtől a tömegek megtévesztésének demagóg, reakciós eszközzé változott. Maga a nemzet, mint történetileg létrejött reális közösség sem enyészik el, amikor a munkásosztály a politikai hatalmat kezébe veszi. A nemzet mint nyelvi, állami és gazdasági közösség továbbra is fennmarad, és a szocializmus építésének közvetlen keretétül szolgál. [...]

A szocialista nemzetek egy ideig és talán sokáig fennmaradnak a szocializmus világméretű győzelme után is. De az objektív fejlődés alámossa önálló létüket. A szocialista nemzetek között egyre jobban kiépül a gazdasági munkamegosztás, a nemzet mint gazdasági egység felbomlik. A gazdasági és a kulturális kapcsolatok a nemzetek között mind sűrűbbé válnak, s ezt a folyamatot a nemzeti nyelvek háttérbe

szorulása, egyetlen nemzetközi nyelv előretörése kíséri. Az államok elhalnak, helyükbe a világtársadalom nemzetközi szervezete lép. Így a szocialista nemzet elemei fokozatosan elenyésznek, eltűnik, mert a fejlődés meghaladta, a szocialista hazafiasság. Maga a proletár nemzetköziség is, mely az osztályharc eszköze volt, átalakul, helyét elfoglalja a kommunista világtársadalomhoz való tartozás tudata. Más világ lesz ez, amelyet ma még csak nagy körvonalalaiban tudunk elképzelni. De ennek a világnak a megteremtése ma még távoli feladat. Ma a kötelességünk az, hogy fejlesszük a szocialista nemzeti öntudatot – a szocialista hazafiasságot és a proletár nemzetköziséget, teljesítsük azt a feladatot, amelyet az egymást követő nemzedékek végtelen sorában az idő nekünk kijelölt.

A Párizsi Kommün

(részlet)

(*A marxizmus szövetségi politikája, 1848–1889.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 236–241.)

[...]

Hogyan kell értékelni a Párizsi Kommünt az osztályharc története szempontjából? A Kommünt már az egykorúak is eltérően ítélték meg. Thiers és monarchista nemzetgyűlése éppúgy kommunista felkelésnek tartotta, mint ahogy a Központi Bizottság kiáltványai proletárforradalomnak tekintették. De a burzsoázia egyes körei közvetíteni igyekeztek a Kommün és a magát köztársaságinak nevező kormány között. Hogyan lehetséges az, hogy a burzsoá csoportok békét közvetítsenek a proletár forradalom és a burzsoá kormány között? [...]

Ismeretes, hogy Marx „A polgárháború Franciaországban” című munkában fejtette ki véleményét a Kommünről. Kevésbé szokták számon tartani e mű keletkezésének körülményeit. A munka az Internacionálé Főtanácsa számára készült, és Marx 1871. május 30-án, két nappal a Kommün bukása után olvasta fel a Főtanács előtt, amikor még roptak a kivégző osztagok fegyverei. Maga Párizs ostromlott, blokád alatt álló város volt. Ez nem zárta ki teljesen Párizs és a külvilág érintkezését. Marx hozzájutott párizsi újságokhoz, sőt levelezésben állott a Kommün egyes tagjaival. De természetes, hogy az adott körülmények között a május 30-án befejezett munka nem alapulhatott a Kommün történetének részletes és pontos ismeretén. Egyébként lényege sze-

rint sem történeti vagy elméleti munkának készült, hanem az volt a célja, hogy kifejezze az Internacionálé szolidaritását az imént elbukott Kommünnel. Marx éleslátását és tudományos érzékét dicséri, hogy a Kommün szociális lényegét a sok gátló tényező mellett is helyesen ragadta meg.

Marx a Kommünt lényegileg a munkásosztály politikai hatalma kifejezésének, a munkásosztály kormányának tartotta, amelyhez a kispolgárság is csatlakozott. (Marx a kispolgárság csatlakozását azzal magyarázta, hogy a császárság korában tönkrement, viszont a Kommün munkáskormányára három évi moratóriumot adott váltóadóságaira.) Megállapította, hogy a Kommün tagjainak többsége munkásokból vagy a munkásosztály elismert képviselőiből állott, de emellett a Kommünben szerepet játszottak a régi, időszerűtlenné vált forradalmak képviselői is. A Kommün célja Marx szerint a kisajátítók kisajátítása, a kommunizmus volt. Ennek a célnak a megvalósítását az előbb említett (kispolgári) elemek közül telhetőleg akadályozták ugyan, de a munkásosztály, ha erre ideje lett volna, előbb-utóbb megszabadult volna tőlük.

A Kommün tagjainak többsége – nem a diktatúra kérdésében kialakult „többség”, hanem egyáltalában a tagok többsége – valóban a munkásosztály szocialista törekvéseit képviselte. Ez határozottan megállapítható, ha az úgynevezett „kisebbséghez”, amely szocialistákból állott, hozzászámítjuk a „többségben” helyet foglaló blanquistákat és egyéb szocialista elemeket. (A Kommünnek mintegy 30–40 tagja tartozott az I. Internacionálé kötelékébe.) Az is kétségtelen, hogy a Kommünben vezető szerepet a kommunista blanquisták játszották, s hogy a Kommün elsősorban a munkásosztályra támaszkodott. [...]

De a Kommün közvetlen célja, mint ez a francia néphez intézett nyilatkozatából is kitűnik, a demokratikus köztársaság megvédése és a községi szabadságok kivívása, egy meghatározott politikai forma biztosítása volt. A nagyüzemek kisajátítására irányuló javaslatot a Kommün elvetette.

Demokratikus köztársaság és községi szabadság, egyelőre szocializmus nélkül: ez a demokratikus forradalmat jelenti, mint átmeneti szakaszt a szocialista forradalom felé. Ennek megfelelően a Kommünt úgy lehet felfogni, mint a munkásosztály és a kispolgárság átmeneti szövetségét a demokratikus forradalom megvalósítására. Ezt a szövetséget a munkásosztály vezette, amely a forradalom fő ereje volt, közelebről pedig a blanquisták. Az utóbbiak egyenesen hivatottak voltak erre, mert – mint a permanens vagy szakaszos forradalom hívei – elkülönítették egymástól a demokratikus politikai forradalom és a szocialista gazdasági forradalom szakaszát.

A Kommün tehát valóban munkáskormány volt, melynek célja a kommunizmus megvalósítása volt. De a munkáskormány célja megvalósításában nem jutott el a proletárdiktatúráig, nem jutott tovább a demokratikus forradalomnál, s ezért a Kommün konkrétan meghatá-

rozása: a munkásosztály és a kispolgárság demokratikus diktatúrája a munkásosztály vezetése alatt. A Kommúnnek ez a demokratikus tartalma tette lehetővé, hogy egyes burzsoá csoportok közvetítsenek a reakciós nemzetgyűlés és a Kommün között. Ha a demokratikus forradalom győzött volna, bekövetkezett volna az, amit Marx is előre látott. A forradalom szocialista szakaszában a kispolgárság vagy annak egy része, nem is beszélve az egész burzsoáziáról, szembefordult volna a munkásosztállyal.

És a parasztság? Milyen magatartást tanúsított volna a parasztság a Kommúnnel szemben, ha az utóbbi áttöri a katonai blokádot és megismerteti programját a parasztsággal? Marx ezt a kérdést a szocialista Kommün szempontjából tette fel, és a „Polgárháború” előszavában arra az álláspontra jutott a francia parasztság tekintetében, amelyet Engels egy évvel korábban „A német parasztháború” előszavában a német parasztsággal kapcsolatban fejtett ki. A szocialista munkásosztály megnyerheti szövetségesének a magántulajdonosi álláspontot levő parasztságot is. A Kommün olcsó kormányzatot és falusi önkormányzatot ígért a parasztságnak, amelyek megszabadították volna ezt az állami közegek vérszopó és brutális uralmától. A Kommün, mondja Marx, egyedül ezzel megnyerte volna magának a parasztságot, nem is beszélve a jelzalogadóságról, amelynek kérdését a parasztok javára egyedül a Kommün oldhatta volna meg. [...]

A „Polgárháború”-ban Marx a nemzeti kérdést is érintette. Megálla-
pította, hogy az osztályuralom nemzeti egyenruhája vagy áruhája lehullott, amikor Thiers Bismarcktól, „az ellenségtől” kért és kapott hadsereget a szabadon bocsátott francia hadifoglyok alakjában a francia proletariátus lemészárlására. De az osztályuralom nemzetközi jellegével szemben, mondja Marx, a francia munkásosztály is tanúságot tett nemzetköziségéről, amikor, megszabadulva nacionalista érzéseitől, ledöntötte a nemzeti háború szélhámoságát leplező háborús dicsőség jelképét, a Vendôme-oszlopot.

A Kommünt Marx a végre felfedezett politikai formának nevezte, amely mellett a munka gazdasági felszabadulása végbemehet. Ez a politikai forma, mint Marx kifejti, az elnyomó bürokratikus-militarista államgépezet lerombolása, az osztályuralmat szolgált központosított államhatalom megsemmisítése útján keletkezett.

Miben állott ez a forma? A kérdésnek, a történeti összefüggéseket tekintve, két oldala van. Először is a „kommunális alkotmányról” van szó, a nemzeti szervezetről mint autonóm kommunök föderációjáról, amely a központosított államhatalom helyébe lép. A nemzeti szervezet föderális felépítése, melynek elméleti elgondolása közvetlenül az anarchista Proudhontól származott, nem tartozik a Kommün lényegéhez. Esetleges történeti körülményeknek kell betudni, hogy a Kommün magáévá tette ezt az elképzelést, azoknak a viszonyoknak, amelyek között a párizsi munkásosztálynak akkor harcolnia kellett. Így nem is

szolgálhat mintaképül az osztályharcos munkásmozgalomban. (Marx a kommünök föderációjával, amely az állam helyébe lép, ezzel a proudhoni gondolattal gúnyosan foglalkozott abban a levélben, amelyet Engelsnek 1866. június 20-án írt.)

Az előbbtől meg kell különböztetni a kérdés másik oldalát. Itt arról van szó, hogy a Kommün a bürokratikus-militarista szervezet helyett következetesen demokratikus szervezetet létesített, illetve ilyen szervezet létesítésére törekedett. A bürokratikus munkamegosztás helyett, amelynek fejlettebb formájánál a parlament gyakorolja a törvényhozó, és a kormány a saját szerveivel a végrehajtó hatalmat, a Kommün egyesítette a törvényhozás a végrehajtás funkcióit, amikor az egyes ügyágazatok igazgatását és a kerületi igazgatást a Kommün törvényhozó tagjaira bízta. [...] Megszüntette az állandó hadsereget, és a helyébe a nemzetországban felfegyverzett népet állította. [...] Végül kimondta, hogy valamennyi közhivatalnok, kivétel nélkül, hatósági kinevezés helyett, népi, az általános választójogon alapuló választás útján nyeri el tisztségét, választóinak felelős, és általuk bármikor elmozdítható. Az utóbbi elvet a Kommün ugyan nem vitte teljes mértékben keresztül. De kétségtelen, hogy itt is a demokratikus elvek következetes megvalósítására törekedett. Az a „végre felfedezett politikai forma” tehát, amelynek megvalósítására a Kommün a bürokratikus-militarista államgépezet lerombolásával törekedett, nem más, mint a társadalom következetesen demokratikus közszervezete vagy – Lenin kifejezésével – a proletárdiktatúra.

„A polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához írt előszavában Engels a Párizsi Kommünt proletárdiktatúrának nevezte. (Ezt a meghatározást Lenin is átvette.) Ez ellentétben áll Marx felfogásával, aki a „Polgárháború”-ban a Kommün „munkáskormányáról” beszél, és sehol sem mondja a Kommünt proletárdiktatúrának. A munkáskormány nem azonos a proletárdiktatúrával. Marx egyik, 1971 őszén tartott beszédében, amelyben éppen a Kommünrel foglalkozott, a proletárdiktatúra fogalmát összekapcsolta a munkaeszközök kollektív tulajdonával. A Kommün nem kollektivizálta a munkaeszközöket, sőt ezt kifejezetten elutasította, tehát Marx szerint nem is volt proletárdiktatúra.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világtrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žizek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkolonizális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diavolina.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámánál fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Gareth Dale: A world without borders

The author reviews the last decades of European '(im)migration policies' – a story of state-organised criminalisation, militarisation and racism, by and large. Dale reads the more recent steps of the German state leadership as part of their – domestic and European – hegemonic strategy. The article argues that for socialists ultimately there is no other way than total opposition to borders as such 5

Analysis

Annamária Artner: The tribulations of Greece in a changing world

The new Greek government, elected in January 2015, vowed to change the basic mechanisms of the Eurozone. Their attempt ended in failure, as it became clear that the economic and political forces dominating Europe today will not tolerate even the most modest social democratic reforms. At the same time the Greek crisis is part of the shifting global *status quo* 18

Attila Melegh: Unequal exchanges. Net Migration and Historical Development in Southeastern Europe 1950-2010

Migration is playing an increasing role in global social change and thus it is very important to analyze how various regions get integrated into global migration flows. The study describes the macro level development of how South Eastern Europe has been integrated into global migration between 1950 and 2010 and what patterns countries followed within the region. Among other aspects it explains why similarly positioned countries of the region followed divergent patterns. It also investigates what consequences this divergence may have from the point of view of longer term inequalities 43

Variations on a theme

Dániel Sógor: 'Arab Spring': a misnomer on all levels. The balance sheet of the Syrian crisis and the so-called 'Arab spring'

The Arab Spring and most especially the Syrian crisis has not revolved around the questions of democracy or human rights, but has evolved in the complex web of global and regional power interests. The West succeeded in replacing some 'inconvenient' régimes, while doing a favour to its regional allies (Turkey, Saudi Arabia, Qatar, Israel), while pushing the costs of 'restructuring' onto the local population..... 82

József Böröcz: **The Collapse of State Socialism in the „Soviet Bloc” and the Structural Transformation of Global Labor Migration**

The destruction of the socio-political legacies of state socialism involved, to a large extent, the dismantling of those features which had made it an anomaly in the capitalist world-system. This study examines the effects of the termination of the state socialist character of the erstwhile “bloc” on the global structure of labor migration. The degradation of labor into a mere factor of production, the demolition of legal-constitutional guarantees for labor and citizenship rights, and the lifting of all previous travel restrictions “should” have produced – at least at least according to the neoliberal logic prevalent at the time of the regime collapse – a rapid and massive outmigration of erstwhile-state-socialist labor. In contrast, the societies of the erstwhile “bloc” entered into the global system of labor migration after considerable hesitation, to extremely uneven degrees, and overall quite slowly. This study examines some of the global structural causes of the related reluctance, inequality and foot-dragging in the context of the global geopolitics of migration in the European Union and the United States 108

Zsófia Lóránd: **„Not a question of class or biology”. *The theoretical framework of the feminist opposition in Yugoslavia under Tito.***

The article shows how Western feminism appeared in Yugoslavia during the seventies and led to a different concept of gender equality. The state-run ‘women’s league’ raised its voice sometimes in opposition to the government and facilitated public debates on a range of questions particularly relevant for women. In these years the views of Yugoslavian feminists could appear publicly and feminism was a topic of public debates 131

Start line

Balázs Sipos: **The misery of European states. *Political hysteria and representational deficit***

In his first writing published in *Eszmélet* our author analyzes the current political situation in Europe, characterised by a kind of hysteria whipped up by racism and (the fear of) terrorism. In the author’s interpretation the rise of the ethnicist far-right is a consequence of the final disintegration of 19th century nation-building nationalism and the setbacks suffered by the labour movement and socialism. How would it be possible to construct a new, international anticapitalism movement under such circumstances? 151

Dániel Ványi: **Social hierarchies and oppression. *The viewpoint of critical social psychology***

Critical social psychology has a lot to say on how humans interact, feel and think. By reviewing this field the author provides a number of examples on how this particular approach can shed light on phenomena such as oppression, exploitation, inequality, hierarchies of power or patriarchy 170

Zoltán Pogátsa: **The relevance of the Nordic model in Hungary**

This article – offered to us by the author, an economist well-known for his advocacy of the '*Nordic*' or '*Scandinavian model*' – differs in its outlook from that of our journal. We decided to publish it to spark a debate on realistic alternatives that the Left can hold up in Eastern Europe where it is mostly xenophobia, nationalism, racism and/or the romantic 'anti-capitalism' of the far-right that hold sway over society – so far 189

Documents

Erik Molnár (1894–1966). *The national question*. (Magyar Tudomány, 1960. 10. issue, 570–587.); *The Paris commune (excerpt)*. (A marxizmus szövetségi politikája, 1848–1889. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 236–241.)... 202

108. szám (2015. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter (e szám felelős szerkesztője), Bózsó Péter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Konok Péter, Melegh Attila, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altwater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmelet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000